

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİMDALI

YÜKSEK LİSANS

MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ’NİN LAİKLİK
ANLAYIŞI

HÜSEYİN ARSLAN

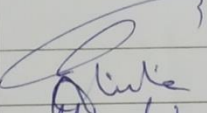
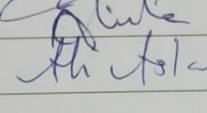
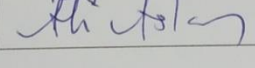
2501170813

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ KAYA

İSTANBUL–2019

TEZ ONAY SAYFASI

	T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS TEZ ONAYI	
ÖĞRENCİNİN;		
Adı ve Soyadı	: HÜSEYİN ARSLAN	Numarası : 2501170813
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı	: SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ	Danışmanı : DR. ÖĞR. ÜY. ALİ KAYA
Tez Savunma Tarihi	: 09.07.2019	Saati : 14.00
Tez Başlığı	: "MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NİN LAİKLİK ANLAYIŞI"	
TEZ SAVUNMA SINAVI, 10 Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin <u>KABULÜNE</u> OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.		
JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ADEM ESEN		Kabul
2- DR. ÖĞR. ÜY. ALİ KAYA		Kabul
3- DR. ÖĞR. ÜY. ALİ ASLAN		Kabul
YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. MURAT ÖNDERMAN		
2- DOÇ. DR. BEDRETTİN KESGİN		

ÖZ

MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ’NİN LAİKLİK ANLAYIŞI

Hüseyin ARSLAN

Batı Avrupa ülkelerinde yaşanan din savaşları ve din ile kilise arasındaki egemenlik mücadelelerinin akabinde sekülerizm ve laiklik kavramları ortaya çıkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti, Batılılaşma yolunda attığı adımlar sonucunda 1937 yılında laikliği anayasaya dâhil etmiştir. Bu tarihten önce ise 1921 Anayasasında devletin dini İslâm olarak belirtilmişse de ilerleyen zamanlarda bu madde yürürlükten kaldırılmış ve 1937 yılına kadar *de facto* laiklik uygulamaları ülkenin gündeminde yer almıştır. *De jure* laiklik ülkede uygulanmasıyla birlikte laiklik tartışmaları da başlamıştır. Özellikle İnönü hükümetleri döneminde yürütme erkinde bulunan birçok kişinin laiklik ilkesini diğer ilkelerden daha katı bir şekilde uygulaması ülkede bazı rahatsızlıklar meydana getirmiştir. Laiklik kavramının anayasada bir tanımının ve sınırının belirtilmemesi kavramın keyfi olarak yorumlanmasına neden olmuştur. Bundan dolayı birçok siyasi parti, hareket ve kurum söz konusu keyfi yorumlardan olumsuz etkilenmiştir. Milli Görüş Hareketi bu duruma örnek verilebilir. 1969 yılında “Bağımsızlar Hareketi” olarak siyasi hayata atılan Milli Görüş Hareketi, başlangıçtan itibaren kendini İslâm dininden hareketle konumlandırmıştır. Bu anlamda hareket, ismen “ulusal”dan (national) ziyade dine (İslâm’a) atıf yapmaktadır. Hareket kuruluşundan bu yana birçok kez hükümet koalisyonlarında bulunmuştur. 1995 yılındaki seçimlerde en yüksek oyu alarak koalisyonun büyük ortağı olmuştur. Gerek koalisyon ortağı olduğu gerekse muhalif konumunda bulunduğu dönemlerde hareket, resmi laiklik anlayışını eleştirmiştir. Bundan dolayı hareket, resmi laiklik anlayışını aşındırmak için birçok yöntem izlemiştir. “Müslüman” ve “cihad” vurgusunu ön plana çıkarması, Müslüman değerlere sahip çıkması, İslâm dininin vicdanlara sığdırılamayacağını dile getirmesi, İslâm Birliği’ni savunması, dini kıyafetlerle ve imam hatip okullarıyla ilgili özgürlükler talep etmesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kadrosunun artırılmasını istemesi bu yöntemlerden bazılarıdır. Ayrıca hareket, dini kamusallaştırmaya ve laikliğin sınırlarını çizmeye çalışmıştır. Hareket, pozitif tarafsızlık gözetleyerek İslâm dinini merkeze alarak bazı

taleplerde bulunur ve diğ er dinlerin yaşam hakkını kısıtlamaz. Bu tezde laiklik ve sekülerizm kavramlarına değinildikten sonra Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden 1969 yılına kadar laiklik uygulamaları incelenecektir. Akabinde Milli Görüş tarihi ve kavramı irdelendikten sonra tezin ana konusunu oluşturan hareketin laiklik anlayışı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Erbakan, Laiklik, Milli Görüş Hareketi, Sekülerizm, İřl m

ABSTRACT

LAICISM UNDERSTANDING OF MILLI GORUS MOVEMENT

Hüseyin ARSLAN

The concepts of secularism and laicism have emerged as a result of religious wars in Western European countries and sovereignty struggles between religion and church. Republic of Turkey has included secularism in the constitution in 1937 as a result of steps taken towards Westernization. Before this date, although the religion of the state was stated as Islâm in the 1921 Constitution, this article was abolished and *de facto* laicism practices were on the agenda of the country until 1937. With the introduction of *de jure* laicism in the country, the debate on laicism began. Particularly during the İnönü governments, the implementation of the principle of laicism by many people in the executive power more strictly than the other principles caused some discomfort in the country. The lack of a definition and limitation of the concept of laicism in the constitution caused the concept to be interpreted arbitrarily. Therefore, many political parties, movements and institutions have been adversely affected by these arbitrary interpretations. Milli Gorus Movement can be given as an example. In 1969, Milli Gorus Movement, which started the politics as the “Independence Movement”, has positioned itself with the Islamic religion from the beginning. In this sense, the movement refers to religion (Islâm) rather than “national”. The movement has been a coalition partner many times since its establishment. In 1995, it became the biggest partner of the coalition with the highest vote. The movement criticized the official understanding of laicism both during the time it was a coalition partner and in opposition. Therefore, the movement followed many methods to erode the understanding of formal laicism. Therefore, the movement emphasizes many “Muslim” and “jihad” accents in order to erode the understanding of official laicism. It states that Islam cannot fit into conscience. It protects Muslim values. It defends the Islamic Union. It demands freedom of religion and imam hatip schools. It wants the staff of the Presidency of Religious Affairs to be increased. These are some of highlighted the methods. Moreover, the movement tried to publicize religion and to draw the limits of laicism. The movement makes

some demands by putting Islamic religion at the center by observing positive neutrality and does not restrict the right of other religions to life. In this thesis, the concepts of laicism and secularism will be discussed and then the laicism practices of the Ottoman Empire from the last period to 1969 will be examined. Then, after studying the history and concept of Mıllı Gorus, laicism understanding of the movement which is the main subject of the thesis will be discussed.

Keywords: Erbakan, Laicism (Laïcisme), Milli Gorus Movement, Secularism, Islâm

ÖNSÖZ

Türkiye’de laiklik tartışmaları sürekli gündemde olmuştur. Milli Görüş Hareketi ortaya çıktığı gibi kendini bu tartışmaların odağında bulmuştur. Hareketin düşünce dünyasının merkezinde İslâm dininin olması ve bu durumu sürekli gündeme getirmesi laiklik tartışmalarını artırmıştır. Hareketin üç partisi laiklik eylemlerden dolayı ve bu eylemlerin odağı haline geldiği gerekçesiyle kapatılmıştır. Liderleri siyasi yasaklılar arasına girmiştir. Buna karşı hareket de laiklik ile ilgili savunmalarda ve eleştirilerde bulunmuştur. Hareketin sürekli laiklik tartışmalarının merkezinde yer almasından dolayı “Milli Görüş Hareketi’nin Laiklik Anlayışı” konusu üzerinde çalışmaya karar verdim.

Tezin yazımı esnasında desteklerini esirgemeyen, tezi en ince ayrıntısına kadar okuyup olumlu ve olumsuz eleştirileriyle daha iyi bir metin kaleme almam için çabalayan değerli danışmanın ve hocam Dr. Öğr. Üyesi Ali Kaya’ya teşekkürü bir borç bilirim. Tezim ile ilgili değerli eleştirilerde bulunan tez jüri üyeleri Prof. Dr. Adem Esen ve Dr. Öğr. Üyesi Ali Aslan’a şükranlarımı sunarım. Tezimin konusundan dolayı bana vakit ayırarak benle mülakat yapmayı kabul eden Saadet Partisi Yüksek İstişare Kurulu Başkanı Oğuzhan Asiltürk, Saadet Partisi Genel Başkanı Temel Karamollaoğlu, Saadet Partisi Kurucu Genel Başkanı Recai Kutan, Saadet Partisi Eski Genel Başkanı Mustafa Kamalak ve bu kişilerden randevu almam konusunda benden yardımını esirgemeyen Saadet Partisi Yüksek İstişare Kurulu Üyesi Yasin Hatiboğlu’na teşekkür ederim. Ankara’da söz konusu görüşmeleri yaparken beni ağırlayan Günsel Hatiboğlu’na ne kadar teşekkür etsem azdır.

Her daim yanımda olan ve değerli yorumların benden esirgemeyen büyüklerim Abdullah Gınbıroğlu, Turgay Gende ve Yavuz Selim Küçük’e, arkadaşlarım Ahmet Yasir Temelli, Arş. Gör. Batuhan Ustabulut, Yasin Aydın, Tolga Ceylan, Öğr. Gör. Halim Baş, Oğuzhan Kanlı, Mehmet Akif Kurak, Ferdi Yaman, Zübeyir Çakır, İsa Elbinsoy, Abdullah Arpa ve Ertuğrul Genç’e teşekkür ederim. Son olarak üzerimdeki emekleri karşısında haklarını ödeyemeyeceğim değerli aileme şükranlarımı sunarım.

İstanbul – 2019

Hüseyin ARSLAN

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vii
TABLolar LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
LAİKLİĞİN TÜRKİYE’DEKİ TARİHSEL SÜRECİ.....	3
1.1. Laiklik ve Sekülerizm.....	3
1.2. Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Din – Devlet İlişkisi.....	7
1.3. 1937 Yılına Kadar Cumhuriyet Türkiye’sinde Laiklik Doğrultusunda Atılan Adımlar	18
1.4. 1937 – 1969 Yılları Arasında Laiklik Uygulamaları.....	25
İKİNCİ BÖLÜM	
MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ	41
2.1. Milli Görüş Hareketi’nin Ortaya Çıkışı.....	41
2.2. Milli Görüş Kavramı	45
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ’NİN LAİKLİK ANLAYIŞI	51
3.1. Milli Nizam Partisi (MNP)	51
3.1.1. MNP’nin Kapatılması	58
3.1.1.1. MNP’nin Kapatılma Davasında Gösterilen Deliller	58
3.1.1.2. MNP’nin Parti Kapatma Davasında Yaptığı Savunma.....	62
3.2. Milli Selamet Partisi (MSP)	64
3.2.1. I. Ecevit Hükümeti (CHP – MSP Koalisyonu)	69
3.2.2. IV. Demirel Hükümeti (I. Milliyetçi Cephe Hükümeti: AP-MSP-MHP- CGP Koalisyonu).....	73
3.2.3. V. Demirel Hükümeti (II. Milliyetçi Cephe Hükümeti: AP-MSP-MHP)	79
3.2.4. 1980 Darbesine Doğru MSP	80
3.2.5. 1980 Darbesinden Sonra MSP	82

3.3. Refah Partisi (RP).....	85
3.3.1. Erbakan Hükümeti (REFAHYOL Koalisyonu).....	94
3.3.2. RP'nin Kapatılması	97
3.3.2.1. RP'nin Kapatılma Davasında Gösterilen Deliller	98
3.3.2.2. RP'nin Parti Kapatma Davasında Yaptığı Savunma	100
3.4. Fazilet Partisi (FP).....	106
3.4.1. FP'nin Kapatılma Davası	111
3.4.1.1. FP'nin Kapatılma Davasında Gösterilen Deliller	111
3.4.1.2. FP'nin Parti Kapatma Davasında Yaptığı Savunma.....	111
3.5. Saadet Partisi (SAADET)	113
3.6. Milli Görüş Hareketi ve Laiklik	125
3.6.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Resmi Laiklik Anlayışı.....	125
3.6.2. Milli Görüş Hareketi'nin Konumlandırılması	128
3.6.3. Milli Görüş Hareketi'nin Laiklik Söylemlerinin Değerlendirilmesi.....	130
3.6.3.1. Milli Görüş Hareketi'nin Resmi Laiklik Anlayışını Aşındırma Çabaları.....	131
3.6.3.1.1. Milli Görüş Hareketi'nin “Müslüman” ve “Cihad” Vurgusu	131
3.6.3.1.2. Milli Görüş Hareketi'nin Müslüman Değerlere Sahip Çıkması	132
3.6.3.1.3. Milli Görüş Hareketi'nin İslâm Dininin Vicdanlara Sığdırma Teşebbüslerine Karşı Çıkması.....	132
3.6.3.1.4. Milli Görüş Hareketi'nin İslâm Birliğini Savunması	133
3.6.3.1.5. Milli Görüş Hareketi'nin Dini Kıyafetlere ve İmam Hatip Okullarına Özgürlük Talebi	133
3.6.3.1.6. Milli Görüş Hareketi'nin DİB'in Kadrosunun Artırılmasına Yönelik Talepleri	134
3.6.3.2. Milli Görüş Hareketi'nin Yaptığı Laiklik Ayrımları	134
3.6.3.3. Milli Görüş Hareketi'nin Dini Kamusallaştırması	135
3.6.4. Milli Görüş Hareketi'ne Göre Laikliğin Sınırları	137
3.6.5. Milli Görüş Hareketi'nin Dini Taleplerinin ve Laiklik Anlayışı'nın Devamlılığı.....	137
SONUÇ.....	141
KAYNAKÇA.....	144

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo – 1: Kur'an Kursları Sayısı 36

Tablo – 2: 1923 – 1960 Yılları Arasında İmam Hatip Okul ve Öğrenci Sayısı.....36

KISALTMALAR LİSTESİ

age	:Adı Geçen Eser
agh	:Adı Geçen Haber
agk	:Adı Geçen Karar
agm	:Adı Geçen Makale
agmd	:Adı Geçen Madde
agp	:Adı Geçen Program
agt	:Adı Geçen Tablo
AK Parti	:Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	:Anavatan Partisi
AP	:Adalet Partisi
B.	:Birleşim
Bkz./bkz.	:Bakınız
C.	:Cilt
CGP	:Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	:Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	:Çeviren
D.	:Dönem
DİB	:Diyanet İşleri Başkanlığı
DP	:Demokrat Parti
DSP	:Demokratik Sol Parti
DYP	:Doğru Yol Partisi
D-8	:Developing Eight
CHP	:Cumhuriyet Halk Partisi
FP	:Fazilet Partisi
Ed.	:Editör
Haz.	:Hazırlayan
MHP	:Milliyetçi Hareket Partisi
MNP	:Milli Nizam Partisi
MSP	:Milli Selamet Partisi
RP	:Refah Partisi
s.	:Sayfa

S.	:Sayı
Söy.	:Söyleyişı
y.y.	:Yayımcı Yok
y.t.	:Yayım Tarihi Yok
Yay. Haz.	:Yayına Hazırayan
TBMM	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCK	:Türk Ceza Kanunu
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

1921 Anayasası'nda Türkiye devletinin resmi dini İslâm olduğu belirtilmiştir. Daha sonra ise bu madde kaldırılarak laiklik doğrultusunda bazı adımlar atılmıştır. 1937 yılında laikliğin anayasaya dâhil edilmesiyle birlikte devletin din-devlet ilişkisini nasıl ele alacağı resmiyet kazandı. Ancak laikliğin anayasada yer almasıyla birlikte yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Söz konusu sorunların başında gelen konu laikliğin anayasada bir tanımının yapılmamasıdır. Bu birçok siyasetçinin laikliğin bir tanımının yapılması gerektiğine dair vurgu yapmasına neden olmuştur. Anayasada kaynaklanan eksiklikten dolayı yürütme, yasama ve yargı erklerini elinde bulunduran birçok kişi ve ülkede darbe yapan askeri yöneticiler kavrama keyfi anlamlar yüklemişlerdir. Özellikle 1982 Anayasası, “din istismarı” diye bir suç kategorisi oluşturmuştur. Ancak neyin din istismarı olup olmadığı belirtilmemiştir. Bu anlamda yargı erkini temsil eden kişiler değiştikçe “din istismarı” olarak nitelendirilen eylem ve suçlarda değişmiştir. Bu durum birçok eleştirinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Söz konusu suç kategorisinden dolayı dini vecibeleri yerine getiren birçok vatandaş yargıyla karşı karşıya gelmiştir. “Din istismarı” ve laiklik kapsamında inançlı insanlara yapılan muamele siyasî partilerin eleştirilerinin hedefi olmuştur. Milli Görüş Hareketi bu durumu eleştiren en önemli hareketlerden biridir.

Milli Görüş Hareketi'nin üç partisi (Milli Nizam Partisi, Refah Partisi ve Fazilet Partisi) laikliğe aykırı davrandığı ve laikliğe aykırı eylemlerin odak noktası haline geldiği gerekçesiyle kapatılmıştır. Bu nedenle başta Milli Görüş Hareketi'nin lideri Erbakan olmak üzere hareketin önde gelenleri sürekli laiklik tartışmalarının odağında yer almışlardır. Erbakan ve arkadaşları muhakkak laikliğin anayasada tanımlanması gerektiğini savunmuşlardır. Uygulamalara baktıklarında laiklik adı altında İslam karşıtı eylemlerin yürürlüğe konulduğunu dile getirmişlerdir. İslam dinini referans almaları ve söylemlerini bu doğrultuda inşa etmelerinden dolayı kendilerine “irtica” yaftası vurulmuştur. Her ne kadar Erbakan ve arkadaşları “(i)herkes dininde hür olacak” ve “(ii)hiç kimse kendi inancını başkasına kabul ettirmek için şiddet yoluna başvurmaz” anlayışıyla hareket ettiklerini dile getirseler de söz konusu yaftalardan kurtulamamışlardır.

Laiklik eleştirilerinin göbeğinde yer alan Milli Görüş Hareketi'nin laiklik anlayışı

incelenirken siyasi tarihi merkeze alan bir kronoloji takip edildi. Tezin ilk bölümünde öncelikle laiklik ve sekülerizm kavramlarına kısaca değinildikten sonra Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde din ve devlet ilişkisi anlatıldı. Bu dönemde Nâmık Kemal, Ali Suâvi, Abdullah Cevdet ve Ziya Gökalp'ın din ile devlet ilişkisine dair görüşlerine yer verildi. Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı bürokrasisinin halifelğe ve dine bakışı konu edinildi. Akabinde Cumhuriyet Türkiye'sinde laiklik doğrultusunda atılan adımlar incelendi. 1937 yılında laikliğin anayasaya dâhil edilmesiyle birlikte tek parti iktidarında devletin dine yönelik tutumları açıklandı. Özellikle Demokrat Parti'nin din lehine yaptığı değişiklikler dile getirildi. Son olarak da Milli Görüş Hareketi'nin ortaya çıktığı 1969 yılına kadar ülkede laiklik doğrultusunda atılan adımlar, laikliğin nasıl uygulandığı ve din-devlet tartışmalarının bir özeti sunuldu.

İkinci bölümde ise Milli Görüş Hareketi'nin nasıl ortaya çıktığına ve Necmettin Erbakan'ın hareketi siyasi alana taşımadan önceki hayatına yer verildi. Erbakan'ın hareketle olan ilişkisi incelendi. Daha sonra Milli Görüş kavramı irdelendi. Kavramın hangi anlamalarda kullanıldığına, “national” olarak İngilizceye tercümesinin doğru olup olmadığına ve kavramın İslâm dini ile olan bağına değinildi.

Tezin üçüncü bölümünde Milli Görüş Hareketi'nin ilk partisi Milli Nizam Partisi'nden son partisi Saadet Partisi'ne kadar laiklik anlayışı incelendi. Bu bölüm kaleme alınırken parti programları, parti seçim beyannameleri, koalisyon protokolleri, o dönemki hareket yöneticilerinin konuşmaları, hatıratları, mülakatları, parti kapatma davalarında yapılan savunmalarından ve günümüzde yaşayan hareketin önemli üst düzey yöneticileriyle birebir görüşmelerden yararlanıldı. Bu bölümün son kısmında hareketin kendini nerede konumlandığı, resmi laiklik anlayışına getirdiği eleştirileri ve bu anlayışı aşındırma çabaları, yaptığı laiklik ayrımları, dini kamusallaştırma teşebbüsleri, laiklik anlayışının devamlılıkları, geliştirdiği “hak” ve “hoşgörü” anlayışı analiz edildi.

Bu tezde laiklik kavramının Türkiye'de yaşadığı tarihsel sürece değinildikten sonra Necmettin Erbakan ve kurmuş olduğu Milli Görüş Hareketi'nin laiklik anlayışının incelenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

LAİKLiĞİN TÜRKİYE’DEKİ TARİHSEL SÜRECİ

Modern Türkiye tarihi açısından laiklik incelemeleri makul düzeyde yapılabilmesi için Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde başlayan Batılılaşma hareketlerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu bölümde laiklik ve sekülerizm kavramları incelenecek ve akabinde Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinden 1969 yılına kadar ülkede laiklik doğrultusunda atılan adımlar açıklanacaktır.

1.1. Laiklik ve Sekülerizm

Laiklik kelimesi Türkçeye her ne kadar Fransızcadan geçmişse de aslında kelime köken olarak Yunancadır. Tevrat çevirilerinde rahipler ve kendisini özel olarak Tanrı’ya adayanlardan oluşan Leviler dışında kalan halk yığını olan “laca” isminden türetilen “laikhos” kavramı eski Yunanca’da laiklik yerine kullanılırdı.¹ Laikhos, “toplum, topluluk, halk ile ilgili olan” gibi anlamları ihtiva eder. “Laikhos” kavramının Latince karşılığı “laicus”tur ve kendisiyle aynı anlamı barındırır. Sözcüğün yalın biçimi ise Yunanca “laos”tur, bu da “toplum, topluluk” ve özellikle “halk” kavramının karşılığı olarak kullanılmıştır. Sözcüğün kökeni, anlam ağırlığı “halk” denilen, büyük çoğunluğa atıf yapar. Bundan dolayı “laikhos\laixos” “halkla, toplumla ilgili işler, onlarla bağlantılı olan” anlamında sıfat olarak kullanılır.² Söz konusu kavramlar “Hristiyanlık döneminde clericus yani din adamları dışında olan kişiler için kullanılırdı.”³

Laiklik kavramının etimolojisi incelendiğinde kastedilenin din adamları dışında kalan halk olduğu fark edilmektedir. Bu anlamda laiklik “kutsal” ile “kutsal dışı” arasındaki ayırımı işaret eder.⁴ Laiklik, bir devletin kurumları, hukuku ve kamu politikasında din ile irtibatını koparmasıdır. Bu anlamda devlet, dini kurumların kurmakla uğraşmaz ve hiçbir dine resmi bir statü vermez. Hiçbir vatandaşını

¹Rauf Pehlivan, **Bitmeyen Laiklik Kavgası**, İstanbul, Motif Yayıncılık, 2007, s. 16.

²İsmet Zeki Eyüboğlu, **Atatürk Devrimleri Işığında Laiklik**, İstanbul, Say Yayıncılık, 1994, s. 23.

³Niyazi Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul, Adam Yayınları, 1997, s. 18.

⁴Berkes, age, s. 25.

herhangi bir dini kurum için vergi vermeye zorlayamaz.⁵ Kısacası “laik kavramı ruhban sınıfına ve ruhaniyete ait olamayan düşün ve yaşam biçimini” ifade eder.⁶ Buradan hareketle laiklik kavramının sekülerizm kavramıyla ilişkili olduğu rahatlıkla fark edilmektedir. Çünkü laikliğe dair yapılan tartışmalar “seküler”, “sekülerizm” ve “sekülerleşme” çerçevesinde yapılmakta ve bu kavramlar ile değerlendirilmektedir. Sekülerizm bir olgu iken laiklik, söz konusu olgunun etik bir ilkesidir. Sekülerizm sosyolojik bir niteleme iken laiklik siyasi bir nitelemedir.⁷

Laiklik ile sekülerizm arasındaki felsefi bağa değinen Ioanna Kuçuradi’ye göre

“laiklik ile sekülerizm, aynı fikrin birbirini tamamlayan iki yüzü olmuştur: Laiklik bir devletin örgütlenmesini ve işleyişini, nelerin belirlenmemesi gerektiğini; sekülerizm ise nelerin belirlenmesi gerektiğini söylüyor: ‘çağın’ felsefi düşüncesinin oluşturduğu fikirler, ortaya koyduğu bilgiler. Konuya biraz daha geniş zaman boyutunda bakıldığında, bunlar, Kant’ın anladığı anlamda aydınlanmanın ürünü olan veya aydınlanmanın ön plana getirdiği fikirlerdir. İşte burada, laikliğin, kurumları çağdaşlaştırmanın nasıl ön koşulu olduğunu; laiklik olmadan çağdaşlaşmanın neden gerçekleşemeyeceğini görebiliyoruz.”⁸

Mehmet Ali Kılıçbay ise laiklik ile sekülerizmin anlamsal yapılarının nihaî olarak örtüşeceğini söyler. Ona göre

“laiklik en azından kavramın başlangıcı itibariyle, insanların kiliseye veya daha doğru bir ifadeyle, din alanına mensup olup olmamalarına göre bir ayrım olmaktadır. Zaten laiklikle eşanlamlı olan *seculaire* (secular) kelimesi Latincenin *saeculum* (yüzyıl) teriminden türeyen *secularis*’inden gelmektedir ve yüzyıla ait olma anlamını taşımaktadır. ‘Yüzyıla ait olmanın’ şifresi çözüldüğünde, karşımıza bu dünyaya ait olma, dünyayı yaşama anlamları çıkmaktadır.”⁹

Seküler kavramı, dünyevî zamanı, yüce zamana herhangi bir atıf yapmadan ifade eder.¹⁰ Seküler kavramı her ne kadar dinin karşıtı olarak düşünülse de, bu kavramın kökeni dinle değil, sonsuzlukla bağlantılıdır. Bu kavram, “yüzyıl” veya “çağ” anlamına gelen ve Fransızcada *siècle* olarak ifade edilen *saeculum* teriminden

⁵Rajeev Bhargava, “Political Secularism”, *The Oxford Handbook of Political Theory*, Ed. John S. Dryzek, Bonnie Honig, Anne Phillips, Oxford, Oxford University Press, 2006, s. 641.

⁶Davut Dursun, *Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İstanbul, İşaret Yayınları, 1989, s. 85.

⁷Berk İlke Dünder, “Editör’ün Notu: Laiklik-Sekülerleşme Tartışmaları”, *Laikliği Yeniden Düşünmek*, Ed. Carig Calhoun, Jonathan VanAntwerpen, Mark Juergensmeyer, Ankara, Nika Yayınevi, 2017, s. 7.

⁸Ioanna Kuçuradi, “Laiklik ve İnsan Hakları”, *Laiklik ve Demokrasi*, Der. İbrahim Ö. Kaboğlu, İstanbul, İmge Yayınları, 2001, s. 218.

⁹Mehmet Ali Kılıçbay, “Laikliği ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek”, *Cogito*, S. 1, Yaz 1994, s. 16-17.

¹⁰Charles Taylor, “Batı Sekülerliği”, Çev. Önder Özden, *Laikliği Yeniden Düşünmek*, Der. Craig Calhoun, Jonathan VanAntwerpen, Mark Juergensmeyer, Ankara, Nika Yayınevi, 2017, s. 52.

türetilmiştir. Zamanla seküler kavramı dünyevî varlık ilişkilerini ifade etmiş ve Ortaçağ'da ruhban sınıfı ile dünyevî olarak hizmet eden keşişleri ayırt etmek için kullanılmıştır.¹¹ *Secular* terimi, “zaman” ve “mekân” anlamlarını ihtiva eder. Kavramın “zaman” anlamı şimdi oluşuna, hazır oluşuna; “mekân” anlamı ise dünyada ve dünyevi oluşuna işaret eder. Buradan hareketle *seaculum*; “bu çağ” veya “şimdiki zaman” anlamına gelir ve “bu çağ” veya “şimdiki zaman” içerisinde bu dünyadaki olay ve olgulara işaret eder; yani “çağdaş vakıalar” anlamında kullanılmaktadır. Burada vurgu, tarihsel süreç olarak görülen dünyada belirli bir zaman veya döneme yöneliktir. Seküler kavramı dünyanın bu belirli bir zaman veya dönemdeki veyahut çağdaki durumunu gösterir.¹² Genel olarak bakıldığında sekülerlik Türkiye'deki akademik çalışmalarda ve literatürde iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi laiklik kavramının eş anlamlısı olarak kullanılır. İkinci kullanımı ise “dünyevileşme” anlamındadır ve daha çok ilahiyat ve din sosyolojisi alanına girmektedir.¹³ Habermas, *The Future of Human Nature* adlı eserinde Batı toplumun gereğinden fazla sekülerleştiğinden gereksiz bir nihilizme sürüklendiğini belirtir. Bu durumda sekülerizmin iki olumsuz etkisinden bahseder. İlki manevi bir kriz yaratan “yıkıcı sekülerizm” olarak adlandırdığı etki, ikincisi ise kökten dinci hareketlerin ortaya çıkmasıdır.¹⁴

İlk dönemlerde sekülerizm Tanrı ve tabiat, akıl ve vahiy, ahlak ve sosyal sistem gibi dikotomik varsayımlara dayanırdı. Bu varsayımlar seküler/profan entelektüellerle din adamları arasında fonksiyonel farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak ilerleyen dönemlerde söz konusu dikotomik varsayımlarla hareket edilemeyeceği fark edilmiştir.¹⁵ Ayrıca “din ekonomileri” paradigması, rasyonel-tercih teorisini dine uygulaması sonucunda elde ettiği veriler kapsamında modern dönemde “dine katılım” zannedildiği gibi azalmanın aksine arttığını belirtir. Teori bu durumun nedeni olarak devletin dini alanlara müdahale edememesinin bir sonucu olarak

¹¹Craig Calhoun, Jonathan VanAntwerpen, Mark Juergensmeyer, “Giriş”, Çev. Menekşe Sözbilir, **Laikliği Yeniden Düşünmek**, Der. Craig Calhoun, Jonathan VanAntwerpen, Mark Juergensmeyer, Ankara, Nika Yayınevi, 2017, s. 19.

¹²S. M. Nakib el-Attas, **İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi**, Çev. Mahmude Erol Kılıç, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003, s. 40.

¹³Mehmet Ali Kirman, **Din ve Sekülerleşme**, Adana, Karahan Kitapevi, 2005, s. 54.

¹⁴Jürgen Habermas, **The Future of Human Nature**, Oxford, Polity, 2014; aktaran İbrahim Kalın, “Laiklik Maceramız”, **Anlayış**, S. 42, Kasım 2006, s. 44.

¹⁵Ahmet Davutoğlu, **Medeniyet Dönüşümü**, İstanbul, Küre Yayınları, 2018, s. 76, 77.

“dinlerin serbest piyasası” oluşmasından dolayı kiliseler arası serbest rekabet ortamının sağlanmasını gösterir.¹⁶

Roma İmparatorluğu döneminde İmparator (Sezar) gücünün zirvesinde bulunduğu imparatorluk genelinde “Sezar’ın hakkı Sezar’a, Tanrı’nın hakkı Tanrı’ya” düşüncesi hâkim olmuştur. Hristiyanlığında bu prensibi benimsemesi sayesinde kendine Roma İmparatorluğu’nda yer açabilmiştir. Roma İmparatorluğu’nun dağılmasından sonra yani Sezar’ın ortadan kalkmasıyla birlikte feodalitenin doğuşu ve güçlü bir merkezi otoritenin yokluğu nedeniyle Kilise, mutlak iktidar olma imkânı elde etmiştir. Bundan dolayı Kilise kendini hem Tanrı’nın hem de Sezar’ın konumunda görmüştür. Bu da Avrupa’da İmparatorlarla Kilise’nin karşı karşıya gelmesine neden olmuştur.¹⁷

12. yüzyılın ortasından itibaren Hohenstaufen von Weiblingen hanedanının üç güçlü imparatoru, I. Friedrich Barbarossa, VI. Heinrich ve II. Friedrich, Papalık ile sürekli bir çatışma halinde bulunmuşlardır. İmparatorların, kendileri üzerindeki kilise baskısını kaldırmak ve kendi topraklarında yaşayan din adamlarını ülkedeki kiliselerin başına atamak istemeleri bu çatışmaların başlıca nedenleri arasındadır. Bunun üzerine Kilise, I. Friedrich’i bir kez, II. Friedrich’i iki kez aforoz etmiştir. Papalık ile hükümdarlar arasındaki çatışma Fransız monarşisinin Roma Kilisesi karşısında güçlü bir konum elde etmesiyle nihayete ermiştir. Daha sonra ise İmparator IV. Ludwig ile Papa XXII. Johannes arasında çatışmalar devam etmiştir.¹⁸

18. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Kilise ile devlet arasındaki çatışmanın şiddeti artmıştır. Yaşanan bu çatışmalar sonucunda Kilise hâkimiyetini yitirmiştir. Nihayetinde 1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilâli ile birlikte halka dayalı yani meşruluğunu halkından alan devletin tezahür etmesi sonucunda devlet ile kilise arasındaki çizgi netleşmeye başlamıştır. “Bunu Almanya’daki kilisenin mağlubiyeti takip etmiştir. Sonunda devlet ile kilise birbirinden ayrılmıştır.”¹⁹ Bu dönemde

¹⁶Nurullah Ardic, “Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 6, S.11, 2008, s. 591.

¹⁷Davut Dursun, **Laiklik, Siyaset ve Değişim**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 12-13.

¹⁸Mehmet Ali Ağaoğulları, “Dünyevi İktidara Doğru”, **Sokrates’ten Jakopenlere Batı’da Siyasal Düşünceler**, Ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 264-266; 270-272.

¹⁹Mehmet Saray, **Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü Atatürk ve Laiklik**, Ankara, Divan Yayıncılık, 2002, s. 48.

yapılan yasal düzenlemeler sonucunda başta Fransa olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde laik dönem başlamıştır. Kısacası Fransız Devrimi İsa'nın bazı emirlerine uyarak "din ve devlet işlerini" birbirinden ayırmıştır."²⁰

Papa Gelasius'tan etkilenen Papa VII. Gregor, kendisiyle VI. Henrich arasında yaşanan çatışma sonucunda "Çift Kılıç Teorisini/İki Kılıç Kuramını" ortaya sürmüştür. Söz konusu teoriye göre iki kılıç metaforu ruhanî ve dünyevî olmak üzere iki otorite alanını temsil etmektedir. Tanrı bu iki kılıcı Papa'ya teslim etmiştir. Papa'da buradan hareketle kendisine verilen dünyevî kılıcı İmparator'a ya da Kral'a emanet etmiştir. Bundan dolayı mezkûr nazariyeye göre Papa, dünyevî iktidarı denetleyebilir ve gerekli görmesi durumunda kılıcı geri alıp başka birisine verebilirdi. Bu nedenle Papa VII. Gregor, dünyevî iktidarı tamamen kilisenin emrinde görmüştür. Buna karşın VI. Henrich taraftarlarıysa Tanrı'nın ruhanî kılıcı Papa'ya, dünyevî kılıcı ise İmparator'a teslim ettiği tezini savunmuşlardır.²¹

Avrupalı düşünürlerin nazariyeleri hülasa olarak ifade edilecek olursa Kilise ve devlet arasında yaşanan mücadelede Salisburyli John kilisenin üstünlüğünü dile getirirken kendisinden sonra gelen Dante ise kilise ve devletin birbirinden mutlak anlamda bağımsız olduklarını ifade etmiştir. Ockhamlı William, Dante'nin belirttiği şekilde kilise ve devletin iki ayrı kurum olamayacaklarını ve iki kurumun da sahip olduğu meşruiyetin denk olduğunu söylemiştir. Padova'lı Marsilius ise devlet içinde devlet olamayacağına göre kilisenin devlete yani prence tabi olması gerektiğini vurgulamıştır.²²

1.2. Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Din – Devlet İlişkisi

Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet Türkiye'si'nde Batı'nın yakalamış olduğu gelişmişlik düzeyine ulaşabilmek için sosyal, siyasî ve kültürel alanlarında yapılan

²⁰Cahit Tanyol, **Laiklik ve İrtica**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1989, s. 115.

²¹Levent Gönenç, "Ortaçağ Avrupası'nda Anayasalcılığın Düşünsel ve Kurumsal Temelleri", **Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan**, C. II: Siyaset Bilimi, Ankara, Yetkin Yayınları, 2008, s. 276; 277.

²²Ayhan Yalçınkaya, "Orta Çağ ve Feodalite: Bitmeyen Tartışma ve Siyasal Düşünce", **Sokrates'ten Jakopenlere Batı'da Siyasal Düşünceler**, Ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 250-263; Ağaoğulları, age, 272-286.

değişikleri ifade etmek için “Batılılaşma (Garplılaşma)” tabiri kullanılmaktadır.²³ Batılılaşma hareketi Osmanlı İmparatorluğu’nda birçok değişim meydana getirmiştir. Özellikle din ve siyaset ilişkileri alanında yaşanan değişimler Türk siyasi tarihi açısından önemli bir yere sahiptir.

Osman Gazi’nin fetih politikasına yön veren iki prensipten biri gazâ etme ilkesidir. Gazâ, İslâm dininin kutsal saydığı savaştır.²⁴ Cemal Kafadar, ulemanın gazâyı İslamî dindarlık ve dini kurallara boyun eğme meselesi olarak tanımlarken epik şiirlerde ise gazileri, Hristiyanlar üzerinde cömertlik ve hoşgörüyle zafer kazanan ve doktriner ortodoksluktan ya da dini hüviyetten daha fazla şövalye gibi yiğitliği benimseyen esaslı savaşçılar olarak tarif ettiğini belirtir.²⁵ Bu dönemde fethedilen yerlerde yaşayan gayrimüslimlere İslâm Şeriat’ının tespit ettiği kurallar altında ehl-i zimme statüsü verilmiştir. Söz konusu kurallar hakkında Osman Gazi, Edebâli ve Dursun Fakih gibi dönemin önemli fakihlerine danışmış. Ayrıca fethedilen yerlerin nasıl örgütlenmesi gerektiği de fakihlere sorulmuş. Buradan da anlaşıldığı gibi ulemanın devletin nasıl örgütlenmesi gerektiği hakkında fikir beyan etme hakkının bulunması Alâeddin Paşa gibi bazı vezirlerin ulema arasında seçilmesini sağlamıştır. Osman Gazi, Orhan Gazi’ye bıraktığı vasiyette kendisinden daima Şeriat kurallarına sadık kalmasını istemiştir.²⁶ Orhan Gazi, babasının vasiyetine uyarak ve onun yolunda giderek 1324 yılında Mekece’de ve daha sonra İznik’te zâviyeler yaptırmıştır. Bunların dışında Bursa fethine katılan Geyikli Baba, Abdal Musa ve Abdal Murad adındaki dervişlere Uludağ yamaçlarında birer zâviye yaptırarak vakıflarla buraları desteklemiştir. Bu zâviyelerin tümü XVII. yüzyıl da bile faaliyetlerine devam etmiştir.²⁷

Osmanlı İmparatorluğu resmi olarak İslâm inancını benimsemiş ve Şeriat’ı uygulamıştır. Ancak devletin bünyesinde hayatını idame ettiren nüfusun heterojen-

²³M. Şükrü Hanoğlu, “Batılılaşma”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/batililasma#1-giris>, 30 Ekim 2018.

²⁴Halil İnalçık, “Osman I”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/osman-i>, 5 Şubat 2018.

²⁵Linda T. Darling, “Osmanlı Sınırlarında Hristiyan – Müslüman Etkileşimi: Erken Dönem Osmanlı Tarihinde Gaza ve Yerleşim”, Çev. Yeliz Usta, **Osmanlı Hoşgörüsü**, Ed. Kemal H. Karpat, Yetkin Yildırım, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s. 139.

²⁶İnalçık, agmd.

²⁷Ahmet Yaşar Ocak, **Osmanlı Sufiliğine Bakışlar**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 203.

dini yapısı açısından dolayı devlet, Şeriat'ın yanında hukukun kaynağı olarak sultanların irade veya kanunlarını ve örfün hükümlerini de kullanmıştır.²⁸ Müslümanlar için sultan, devletin İslâmî karakterini korumakla görevli ve iyi niyetli Müslüman bir hükümdardır. Gayrimüslimler için ise adalet, asayiş ve güvenlik dağıtıcısıydı.²⁹ Yukarıda ifade edildiği gibi klasik İslâm hukukuna göre ehl-i kitap olan bir gayrimüslim veya cemaat zimme denilen bir sözleşme ile koruma altına alınmıştır. Söz konusu statüye sahip biri cizye denilen özel bir vergi ödemekle mükelleftir. İslâm hukuku, ilk günden itibaren Müslümanlara ve yöneticilere, diğer inanç mensuplarına karşı hoşgörülü davranmaları gerektiğini öğütlemiştir. Bu nedenle İslâm inancına sahip olan Osmanlı sultanları da bu prensiple hareket etmeye çalışmışlardır. Buradan da anlaşıldığı gibi aslında Osmanlı'daki yasal çoğulculuk sadece tarihi bir rastlantı veya Osmanlıların hoşgörü ve şefkatlerinin basit bir sonucu olmayıp dini görev ve zorunluluğun tezahür etme halidir.³⁰ Nushin Arbabzadah, Müslümanların her zaman çok etnikli, birçok din mensubuyla aynı topraklarda yaşamayı ve çok dilli toplum şekillerini tecrübe ettiklerini belirtir.³¹ George Sanys de Osmanlı döneminde eğer bir Hristiyan, kanunlara göre ölmeyi hak edecek herhangi bir eylemde bulunduğu genellelikle affedildiğini belirtmektedir.³²

Osmanlı Devleti, Şeriat'ın üstünlük ilkesinin benimsemiştir. Bu nedenle bir Hristiyan devlete kapitülasyon verilirken ya da kapitülasyon verilen ülkelerle yapılan anlaşmalarda bir madde değiştirilirken mutlaka Şeyhülislamın fetvasına başvurulmuş.³³ Fakat Osmanlı sultanları bazen herhangi bir Şeriat maddesi içermeyen kanunnameler de yayımlamışlardır. Bunun bir örneği Fatih Sultan Mehmed'in³⁴ biri devletin düzenini diğeri de tebaanın statüsünün belirlemek üzere

²⁸Kemal H. Karpat, "Klasik Osmanlı Dinî Kültürel Düzeninden Ulus-Devlete", Çev. Yeliz Usta, **Osmanlı Hoşgörüsü**, Ed. Kemal H. Karpat, Yetkin Yıldırım, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s. 37.

²⁹Karpat, age, s. 37.

³⁰İhsan Yılmaz, "Çeşitlilik, Yasal Çoğulculuk, Osmanlı Yüzyıllarında Barış İçinde Birlikte Yaşama", Çev. Yeliz Usta, **Osmanlı Hoşgörüsü**, Ed. Kemal H. Karpat, Yetkin Yıldırım, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s. 119.

³¹Bernadette Andrea, "“Allah'ın Selamı Üzerlerine Olsun”: Osmanlı Ruhu, Erken Modern Dönemde Hoşgörü Modelleri ve Çok-kültürlülük Üzerine Çağdaş Tartışmalar", Çev. Yeliz Usta, **Osmanlı Hoşgörüsü**, Ed. Kemal H. Karpat, Yetkin Yıldırım, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s. 81.

³²Andrea, age, s. 90.

³³Halil İnalcık, **Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 4.

³⁴Halil İnalcık'a göre M.Ö. 8. yüzyıla kadar giden eski kaynaklarda Orta Asya Türk hükümdarının (kaganın) tahta oturmasıyla birlikte *törü* veya *yasa* ilan edelirdi. Buradan da anlaşıldığı gibi Türk

yayınladığı iki kanunnâmede görülebilir.³⁵ Osmanlı resmi ideolojisi iki temel unsura dayanmaktaydı. Bunlar: (i) Din (İslâm) ve (ii) Devlet (Saltanat).³⁶ Fatih Sultan Mehmed sürekli merkeziyetçilik düşüncesiyle hareket ettiğinden İslâm'ın kurumlarını kendi başlarına bırakmamıştır. Osmanlı Devletinde İslâm'ın en üst kurumu olan Şeyhülislamlık müessesini, vezir-i azzam aracılığıyla kendi kontrolü altına almıştır. Bundan dolayı “Zıllullâh fi'l arz” olan Osmanlı padişahı kendi şahsında hem devletin hem de İslâm'ın en üst temsilcisi olmuştur. Fatih Sultan Mehmed'in sahip olduğu bu yeni ve güçlü statü İslâm'ın başlangıcından itibaren İslâm hukuku içerisinde yer alan ve tâlî kaynaklar arasında zikredilen *örf*'ü de yukarıda belirtilen kanunnameleriyle çok geniş bir alana yaymıştır.³⁷

Yavuz Sultan Selim döneminde Memlûk Sultanlığı'na son verilmesi, İslâm dünyasını tek bir bayrak altında toplanması yönelik hedeflerin ilk adımını teşkil etmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti önemli bir dini misyonun temsilcisi sıfatıyla ün kazanmıştır. Feridun Emecen, Yavuz Sultan Selim'in hilâfeti devralarak torunlarına miras bıraktığı yolundaki bilgilerin doğruluğu şüpheli olduğunu ifade eder. Her ne kadar Yavuz Sultan Selim'in İslâm dünyası üzerinde bütünleştirici bir vafına sahip olmasından dolayı dönemin bazı kaynaklarında kendisinin “hilâfet tahtının sultanı” şeklinde anılmasına neden olmuşsa da resmi belgelerde kendisinden “hâdimü'l-Harameyn” (Mekke ve Medine'nin koruyucusu/hizmetkârı) unvanıyla bahsedilmiştir. Yavuz Sultan Selim, Safevîler'a karşı saldırıya geçmeden önce kendileriyle savaşmanın mutlak bir dini görev olduğuna ve İslâm'ı sapmış/Râfizî bir mezhepten kurtarmanın gazâdan daha önce geldiğine dair gerekli mercilerden fetvalar almıştır.³⁸

Ahmet Yaşar Ocak'a göre Osmanlı Devletinde İslâmî yorumlar üreten dört temel kesim vardır. Bunlar: (i) Merkezi iktidar mekanizması yani diğer bir deyişle devletin kendisi (devlet İslâmî veya Siyasal İslâm), (ii) Buna eklenmiş olan ulema kesimi

hükümdarlığı kendi düzenini belirleyen temel bir kanuna dayanmaktadır. Hükümdarlık otorite ve gücünü *törü* ya da *yasanın* ilanıyla elde etmekteydi. II. Mehmed'in kanunnâme yayınlamasının temel sebeplerinden biri de budur, İncalcık, age, s. 9.

³⁵İncalcık, age, s. 9.

³⁶Ahmet Yaşar Ocak, **Türkiye Sosyal Tarihinde İslamın Macerası**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 59.

³⁷Ocak, age, s. 63, 64.

³⁸Feridun Emecen, “Selim I”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/selim-i>, 30 Ekim 2018.

(medrese İslâmı veyahut kitabî İslâm), (iii) genellikle ve çoğunlukla ilk iki madde de belirtilen kesimlerden bağımsız olan sufi çevreler (tekke İslâmı) ve (iv) daha çok sufi çevrelerin etkisinde kalmakla beraber kendi geleneksel anlayışını sürdüren halk kesimi (popüler İslâm).³⁹ Ocak'a göre bu dört kesim tamamen ayrı kümeler değildir. Çünkü önemli bir takım müderrisin aynı zamanda belli bir tarikatın mensubu olduğu bilinmektedir. Bazı sufilerin de aynı zamanda medreselerde müderrislik yaptığı sabittir. Buradan hareketle söz konusu iki İslâmî yorum üreten kesimlerin arasındaki geçişkenlik ve hareketlilik olduğu ve bu yüzden Osmanlı medrese İslâm'ının bir yandan devlet İslâm'ı diğer yandan tekke İslâm'ı ile sıkı bir etkileşime, bağlantıya ve hareket alanına sahip olduğu ifade edilebilir.⁴⁰

Osmanlı Devletinde *siyâset-i şer'îyyenin*⁴¹ ve söz konusu kavramın meşruiyet zeminini oluşturan maslahat ilkesinin, devletin yüce menfaatlerinden dolayı hukuku esnetme, zorlama ya da zaman zaman askıya alma anlamında kullanılan ve Batı dünyasında 16. yüzyıldan itibaren gelişen *raison d'état* (hikmet-i hükûmet) gibi bir doktrine genel olarak yol açmadığı dile getirilebilir. Buradan hareketle Osmanlı döneminde hukukun devlet adına zorlanmadığı ve istismar edilmediği söylenemez. Ancak hukuku zorlayan ve aşan siyasi uygulamaların teorik olarak genel kabul görmüş bir meşruiyet çerçevesine sahip olmadığı anlaşılmalıdır.⁴²

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'e düzenlediği seyahatin akabinde kaleme aldığı Fransa Sefaretnamesi'nde⁴³ görüldüğü gibi Lale Devri (1718-1730) olarak adlandırılan dönemde Batılılaşma yönünde adımlar atılmıştır.

18. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı Devleti, tüccarların kendi aralarında çıkan anlaşmazlıklara çözüm getirmek için müslim ve gayrimüslim ya da yerli ve yabancılar arasında hüküm vermek üzere laik bir mahkemenin kurulmasına izin vermiştir. Buna bağlı olarak da 1850 yılında Fransa ticaret kanununa dayalı yeni bir

³⁹Ocak, age, s. 161.

⁴⁰Ahmet Yaşar Ocak, **Selçuklular Osmanlılar ve İslâm**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 160.

⁴¹Fakihlere göre yöneticinin görevi istikrarı sağlamak ve ülke içinde huzursuzluğun ortaya çıkmasını engellemektir. Bu anlamda *Siyâset-i şer'îyye*, yöneticinin, *kâdın*ın kararlarını genelde yönetim mekanizması ile alakalı yapılan idarî düzenlemeler yoluyla infaz eden ve dinî hukuku tamamlayan ihtiyarî yasal yetkilerini ifade etmektedir, Wael B. Hallaq, **İslâm Hukukuna Giriş**, Çev. Necmettin Kızılkaya, İstanbul, Ufuk Yayınları, 2014, s. 116.

⁴²Asım Cüneyd Köksal, **Fıkıh ve Siyaset**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2016, s. 296.

⁴³Bkz.: Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, **Fransız Sefaretnamesi**, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2017.

ticaret kanunu ilan edilmiştir. 1860 yılına gelindiğinde ise bu tarihte kurulan yeni *nizâmiyye* mahkeme üyeleri devlet tarafından tayin edilen ve tüccar cemaatinin seçtiği kişilerden oluşmaktaydı. *Nizâmî* sıfatı devlete ait laik düzenlemeler için kullanılmaktaydı. Ancak yeni kurulan söz konusu mahkemeler Şeriat’a aykırı gelen herhangi bir hüküm veremezlerdi. Şeriat’ın yargılama alanı içinde bulunan kişiler için bahsi geçen laik mahkemelere atanmış müftüden fetva almak zorundaydılar.⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu’nun kendi iç dinamiklerinin bir ürünü olan Gülhane Hatt-ı Hümayunu (Tanzimat Fermanı) 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane Parkı’nda vükela, ricâl, ulemâ, Rum ve Ermeni patrikleri, hahambaşı, esnaf temsilcileri, sefirler ve diğer hazır bulunanların önünde Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa tarafından okunmuştur.⁴⁵ Tanzimat Fermanı Müslümanlar ile gayrimüslimlerin eşitliği,⁴⁶ Yunan ve Sırp isyanlarıyla birlikte milliyetçi bir tavır almak isteyen gayrimüslimlerin Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılmasını önlemek amacıyla ortaya atılan ve bir Osmanlı Milleti oluşturmayı hedefleyen önemli bir projenin ilk sacayağıdır.⁴⁷ Ali Fuad Başgil, Tanzimat dönemi ile başlayan süreci “yarı din devlet” olarak ifade eder. Başgil, söz konusu tezini dört maddede açıklar. Tanzimat Döneminden sonra da her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu, prensip olarak İslâm dinini devletin dini olarak kabul etmesine rağmen şer’i hükümlerin uygulanmasından yavaş yavaş vazgeçilmeye başlanmıştır. Yeni yapılan kanunlarda İslâm inancından ziyade günlük hayattaki ilişkiler göz önünde bulundurulmuştur ve bu ilişkiler bir şekilde İslâm inancıyla uzlaştırılmaya çalışılmıştır. Halk arasında Müslümanlık ve Hristiyanlık arasındaki farklardan ortaya çıkan istisnai durumlar ve Müslümanlara tanınan imtiyazların birçoğu kaldırılmıştır. Hristiyan halka tanınan din ve mezhep imtiyazlar bir kısmı remilemiştir.⁴⁸ Ejder Okumuş ise Tanzimat Dönemini yarı-laik veya nim-teokrasi olarak adlandıramayacağını ifade eder ve kendisi bu dönemi şibih-laik olarak nitelendirir. Bu dönem bir geçiş devri olmasından dolayı din-devlet ilişkisi Klasik Dönem olarak adlandırılan önceki dönemlerden temelde ayrılmaz. Ancak bu

⁴⁴ İncalcık, age, s. 142.

⁴⁵ Ali Akyıldız, “Tanzimat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/tanzimat>, 30 Ekim 2018.

⁴⁶ Kemal H. Karpat, **Elitler ve Din**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 13.

⁴⁷ Akyıldız, agmd.

⁴⁸ Ali Fuad Başgil, **Din ve Laiklik**, İstanbul, Yağmur Yayınevi, 2012, s. 12.

dönemde Osmanlı Devleti'ni çöküşten kurtarmak amacıyla izlenen siyaset ve atılan adımlar, laikliğe benzer uygulamalar ortaya koymuş ve laikliğin temelini oluşmasında önemli görevler ifa etmiştir.⁴⁹

Ahmed Cevdet Paşa'nın hatıralarında belirtmesinden anlaşıldığına göre Osmanlı uleması Tanzimat döneminde Batılı bir Adlî sistemin kabul edilmesini çok sert bir şekilde eleştirmiştir. Bu da Osmanlı uleması arasında çok sert tepkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Söz konusu tepkilerin bir sonucu olarak Şeriat'ın muamelat bölümüne ait kısımlar ulemadan oluşan özel bir komisyon tarafından yeni bir sınıflandırma sistemiyle sil baştan düzenlenmiştir. Yapılan düzenlemeler 1855 ve 1869 yılları arasında yayımlanmıştır. Böylece ortaya çıkan Mecelle-i Ahkâm-i Adliyye (Mecelle), hem şer'i hem de laik nizâmî mahkemelerde kullanılmak üzere resmi bir metin olarak ilan edilmiştir.⁵⁰ Mecelle'nin ilanıyla birlikte hâkimler, gerek Hanefî mezhebi içinde gerek de başka mezhep veya ekollerde bulunan farklı bir görüşü uygulama imkânını yitirmişlerdir. Mecelle'nin⁵¹ 1801. maddesinden de anlaşıldığı gibi yargının görev ve yetkisinin sınırlandırabileceği hükmü getirilmiştir. Maddenin örnek kısmında da bir müçtehidin görüşünün uygulanması konusunda emr-i sultânî çıktığı zaman hâkimlerin diğer bir müçtehidin görüşünü uygulanmayacağı açıkça vurgulanmıştır.⁵²

Ruth A. Miller, Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı ceza hukukunun devleti eskisine nazaran daha fazla koruduğunu, suç türleri içerisinde siyasî suçları gitgide daha fazla vurgulamaya başladığını, devletin kendini koruma refleksi geliştirirken ulemadan yararlandığını ve Tanzimat dönemi öncesinde dini ve siyasî suçlar birbirinden ayrı iken 19 ve 20. yüzyılda ulemanın desteğiyle siyasî suçların dini bir söyleme büründürüldüğünü vurgulamaktadır. Ayrıca Miller, Tanzimat öncesi Osmanlı ceza hukuku toplumu, bireyi ve ahlâkı korumaya yönelik olduğunu dile getirirken 19. yüzyıl sonu itibarıyla devleti korumaya yönelik bir hâl aldığını iddia

⁴⁹ Ejder Okumuş, **Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2012, s. 257.

⁵⁰ İnalçık, age, s. 142.

⁵¹ Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında bir komisyonunun hazırladığı Mecelle bir mukaddime ve on altı kitap içinde 1851 maddeden oluşmaktadır, Mehmet Âkif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-i Adliyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecelle-i-ahkam-i-adliyye>, 6 Şubat 2018

⁵² Aydın, agmd.

eder.⁵³

1 Şubat 1856 tarihinde imzalanan Viyana Protokolü çerçevesinde Fransız, İngiliz ve Avusturya elçileriyle sadrazam ve hariciye nâzırının katıldığı bir toplantı yapılarak ıslahat programının hazırlıklarına başlanmıştır. Toplantının en aktif üyesi olan İngiliz elçisi Stratford Canning, öncelikle din ve vicdan hürriyeti konusunun ele alınmasını istemiş ve İslâmiyet'ten ayrılmayı yasaklayan şer'i kanunlarının değişmesini talep etmiştir. Ancak Bâbiâli, İslâmiyet'i tartışmaların dışında tutarak sadece gayrimüslimlerin durumlarının ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Sonuç olarak 18 Şubat 1856 (11 Cemâziyelâhir 1272) tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı'na göre bir cemaatin din, dil ve ırk bakımından diğer cemaatlerden üstün olduğuna dair ibareler yazışmalardan çıkarılacak, din ve cinsiyet farkı gözetmeksizin bütün Osmanlı tebaası devlet memurluğuna kabul edilecek, kanuni ehliyet ve vasıflara sahip herkes din, mezhep ve meşrebin bakılmaksızın devlet memurluğuna kabul edilecektir.⁵⁴ Böylece Tanzimat Fermanı ile temelleri atılan kanun önündeki Müslüman-gayrimüslim eşitliği Islahat Fermanı⁵⁵ ile sağlamlaştırılmıştır.

1890'lı yıllarda II. Abdülhamid ile mücadele eden Genç Türkler kuşağı pozitivistlik ve tesaütçülüğe dört elle sarıldılar. Genç Türkler, bürokrasiyi modernleştirmek için kurulan devlet okullarında eğitim ve öğretim görmüşlerdir. Ancak devleti koruma amacıyla yetişen GençTürkler, August Comte'un sosyal fizik/sosyoloji çerçevesinde dile getirdiği toplum mühendisliği görüşlerinin etkisinde kalmışlardır.⁵⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ortaya çıkan aydınlar, din-devlet ilişkisine dair birçok konuya değinmişlerdir. Söz konusu aydınların başında gelenlerden birkaçı Nâmık Kemal, Ali Suâvi, Abdullah Cevdet ve Ziya Gökalp'tir. 1829 yılının Kasım ayında doğan Suâvi, 1867 yılı başında yayın hayatına giren Muhbir gazetesinde devrin çeşitli siyasî ve sosyal meseleleriyle ilgili yazılar

⁵³ Ruth A. Miller, **Fıkıhtan Faşizme**, Çev. Hamdi Çilingir, İstanbul, Ufuk Yayınları, 2013, s. 44.

⁵⁴ Ufuk Gürsoy, "Islahat Fermanı", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/islahat-fermani>, 30 Ekim 2018.

⁵⁵ Islahat Fermanı'nda dini inanç ve âdetlerde özgürlüğün tanınması sebebiyle bazı kimseler söz konusu ferman laikliğin hukuki formu olarak görürler. Ancak ferman ve Cannig'in eylem ve tutumları dikkatli incelendiğinde burada Canning'in temel isteği Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan çok sayıda misyonerin kendi dini propagandalar için uygun bir zemin hazırlamaktır, Kemal H. Karpat, **Kısa Türkiye Tarihi**, Yay. Haz. Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s. 52-53.

⁵⁶ Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s. 137.

kaleme almıştır. Şark kültürünün ile Batı kaynaklarındaki bazı fikirler arasında terkipler yapmaya çalışmış ve Türkçü görüşler ileriye sürmüştür. Suâvi, “Yarım Fakih Din Yıkar” gibi bazı makalelerinde, devlet idaresinde din ile dünya işlerinin birbirinden tamamen ayrılması gerektiğini savunarak laikliği müdafaa etmiştir. Devletin bir takım kelime oyunları ile değil coğrafya, iktisat ve ahlâk bilgisiyle idare edilebileceğini dile getirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu yönetiminin şer’î esaslara dayanmadığını ifade etmiştir. Hilâfet müessesine karşı çıkan Suâvi, bir süre monarşi olarak adlandırdığı mutlakiyet rejim yerine parlamento esasına dayalı meşrutî sistemi savunmuştur. Ancak daha sonra nüfusun çoğunluğunu oluşturan Türk unsurunun genel nüfusun yüzde otuzunu teşkil ettiği bir yerde meşrutî sisteme geçilemeyeceğini düşünmüştür. Ali Suâvi ilerleyen zamanlarda hilafet adıyla bir müessese olmadığını dile getirir ve bundan dolayı kendisi hilafetin ne yıkılmasına ne de muhafaza edilmesine karşı çıkmıştır. Çünkü önceden hilafetin varlığını kabul eden Suâvi daha sonra hilafetin varlığını inkâr ettiğinden hilafet ile ilgili tartışmaları gereksiz bulmuştur. “Kudret-i Siyâsiyye der Düvel-i İslâmiyye” isimli makalesinde Hz. Peygamber’in hilafet adında bir müessese kurmadığını bu nedenle kimsenin “Halife-i Resûlullah” olamayacağını ifade eder. Ayrıca “Demokrasi” adlı makalesinde İslâm devletlerinin başlangıçlarından itibaren cumhuriyetle idare edildiklerini iddia eder ve bu nedenle kendisinin mutlakiyet yerine “usûl-i meşveret” istediğini belirtmiştir.⁵⁷ Parlamentiye gerçek temsilî bir organ olarak görmeyecek kadar otoriteye baş kaldıran Ali Suavi, meşrutiyet reformların ötesinde öz Türkçe ve tek evlilik gibi taleplerde de bulunur.⁵⁸

21 Aralık 1840 tarihinde Tekirdağ’da doğan Nâmık Kemal, piyeslerinde İslâm birliğini dile getirmiştir. Ernest Renan’ın “L’Islamisme et la science” adlı konferansına yazdığı reddiyede İslâm ve Osmanlı tarihine bir medeniyet meselesi olarak bakmıştır. Söz konusu reddiyesinde, İslâmiyet’in maarif’e mâni değil mürebbi olduğunu belirtmiştir.⁵⁹ Namık Kemal, millî ve İslâmî değerleri muhafaza ederek Batılılaşma fikrini savunmuştur. Meşrutiyet rejiminin hukukî esaslarını İslâm’da

⁵⁷ Abdullah Uçman, “Ali Suâvi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-suavi>, 30 Ekim 2018.

⁵⁸ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s. 29.

⁵⁹ Dücane Cündioğlu, “Ernest Renan ve “Reddiyeler” Bağlamında İslam – Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, **Dîvân**, 1996/2, İstanbul, s. 43.

mevcut olduğunu düşünmüştür.⁶⁰ Bu nedenle Namık Kemal’e göre dinin aktif olduğu yönetim biçimi yani Şeriat en iyi yönetim şeklidir.⁶¹ Namık Kemal, “vatan”dan kastettiği İslam vatanıdır ve ayrıca kendisi laik değildir. Latin harflerini kabul etmiş fakat Medeni Kanunu’ndan hiç bahsetmemiştir.⁶²

9 Eylül 1869 tarihinde Arapkir’de doğan Abdullah Cevdet, Ma’mûretülazîz Askeri Rüşdiyesi ile Kuleli Askeri Tıbbiye İdâdîsi’ni bitirdikten sonra o dönem biyolojik materyalist eğilimlerin hâkim olduğu Mekteb-i Tıbbiyye’ye kaydolmuştur. Normalde dini vecibelere bağlı olan Abdullah Cevdet, ilgili okuldaki çevreden kısa bir süre sonra etkilenmiştir. Ludwig Büchner’in “Kraft und Stoff” başlıklı eserinin bir kısmını “Fizyolociya-i Tefekkür” (1890) başlığıyla tercüme ederek yayınlamıştır. Bu tercümesinin dışında biyolojik materyalizm ile ilgili birçok metin kaleme almış ve İslâm âlimleriyle biyolojik materyalist filozofların fikirlerini bağdaştırmaya çalışan Fünûn ve Felsefe adlı çalışmasının ilk taslağını bu dönem hazırlamıştır. Abdullah Cevdet, Reinhart Dozy’nin, “Essai sur l’histoire de l’Islamisme” adlı eserini “Târîh-i İslâmiyet” başlığıyla neşretmiştir. Dozy, bu kitabında Hz. Peygamber’in hayatını marazî psikoloji ile açıklamaya çalışmıştır. Abdullah Cevdet’te, Dozy’nin tüm fikirlerini bilimsel olduğu gerekçesiyle kabul etmesinden dolayı “din düşmanı” ilan edilmiştir. Kendisi daha sonra aralıklarla neşrettiği İctihad mecmuasında din aleyhtarı makaleleri yayınlamaya devam etmiştir.⁶³ Abdullah Cevdet, en radikal Batıcı dünürlerden biridir ve Batılılaşmanın birkaç alanla sınırlı kalmayıp tüm alanlarda bir zorunluluk olduğunu vurgulamıştır.⁶⁴ Abdullah Cevdet, materyalizmi savunmasına rağmen “maneviyatın beslenmesi”ne de önem vermiştir. Fakat söz konusu maneviyatı besleyici kaynaklar dinin dışında aranması gerektiğini belirtmiştir.⁶⁵ Abdullah Cevdet’in⁶⁶ felsefeye ilk başlangıç noktası olarak felsefenin

⁶⁰ Ömer Faruk Akgün, “Nâmık Kemal”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/namik-kemal>, 30 Ekim 2018.

⁶¹ Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought**, New York, Syracuse University Press, 2000, s. 289.

⁶² Ortaylı, age, s. 29.

⁶³ M. Şükrü Hanioğlu, “Abdullah Cevdet”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-cevdet>, 30 Ekim 2018a.

⁶⁴ Nuray Mert, **Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1994, s. 66.

⁶⁵ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 233.

Allah'ın sıfatlarının bir incelemesi şeklinde ele alınması durumunda Allah'ın her niteliği insana bilimsel faaliyette bulunmasını emrettiği düşüncesini benimsemiştir.⁶⁷ Kendisi, Osmanlı Devleti'nin ve İslam âleminin gerilemesinin sebebi olarak İslamî inançların kötü bir yön almasına bağlamıştır.⁶⁸ Abdullah Cevdet'te tesanütçülük öğretisi ideal bir toplum biçimi için umut oluşturmıştır.⁶⁹

Ziya Gökalp, dini devletten ve içtimaî hayattan ayırır. Gökalp, “Diyanet ve Kazâ” başlıklı makalesinde İslâmî gelenekteki fetva ve kazâ ayırımına dayanarak hukuk ile dinin birbirine karıştırılmasının dine karşı bir ilgisizlik meydana getirdiğini savunmuştur. Ona göre dinin içtimaî hizmetleri ibadetler ve itikâflarla sınırlıdır.⁷⁰ Gökalp'e göre İslâm dünyasında sömürge faaliyetlerine son vermek için millî vicdanı kuvvetlendirmek gerekmektedir. Bu nedenle Müslüman ülkeler bağımsızlıklarına kavuşmaları ve sömürgelerden kurtulmaları için İslam birliği idealinin ötesinde milli vicdanlarını uyandırmaları gerekmektedir.⁷¹ Gökalp, Müslümanların ileride bir ümmet haline gelme ihtimalinin olduğunu ifade ettikten sonra bu ihtimalin yakın bir zamanda gerçekleşmesinin mümkün olmadığını belirtir. Bundan dolayı İslâm kavimlerinin millî intibah ve millî mücadele yoluyla içtimaî istikbâllerinin muhafaza etmeleri gerektiğini vurgulamıştır.⁷² Teokrasi ve klerikalizm,⁷³ toplumları geri bırakmış ve millî vicdanın uyanmasına engel olmuştur. Bundan dolayı çağdaş bir millet olabilmek için millî hukukun bütün dallarını teokrasi ve klerikalizm kalıntılarından kurtulması gerekmektedir. Gökalp, ümmetin bir hükümet biçiminde değil, bir üniversite şeklinde geliştiğini ileri sürerek ümmet kavramını, Müslümanların bilgi iletişimini ve bilgide gelişmelerini sağlayan bir kurum olarak tanımlamıştır. Ayrıca, İslâm birliği idealinin Müslümanları müstemleke olmaktan

⁶⁶ Abdullah Cevdet'in vefatına kadar çıkarmaya devam ettiği İctihad (Idjtihad) derginin ismi fark edildiği gibi İslâm'dan esinlenerek konulmuştur. Kendisine göre derginin çıkarılmasının amacı “icthad kapısını” tekrar açmaktır, Mardin, age, s. 235.

⁶⁷ Mardin, age, s. 234.

⁶⁸ Mardin, age, s. 239.

⁶⁹ Mardin, age, s. 249.

⁷⁰ Süleyman Hayri Bolay, “Gökalp, Ziya”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/gokalp-ziya#2-din-anlayisi>, 30 Ekim 2018.

⁷¹ İbrahim Sarı, **Ziya Gökalp Makaleleri**, Antalya, Nokta E-Kitap Yayınları, 2017, s. 113.

⁷² Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak**, Haz. Mustafa Özsarı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016, s. 80.

⁷³ İngilizce kökenli bir sözcük olan *clergy*'den (ruhban sınıfı) türeyen *clericalism*, kilisenin nüfuzu veya kilisenin yasası anlamına gelmektedir. Klerikalizm, din adamlarını önceleyen ve liderliğine dayanan bir dünya sistemi öngörür.

kurtaramadığını belirtmiştir. Önceleri “Halife örf ve icmâa dayanır ve hilâfetin istişare meclisi parlamentodur” derken daha sonraları ise Türkçülüğün Esasları’nda her çeşit teokratik kurallarla birlikte şer’iyye ve evkaf mahkemelerinin kapatılması gerektiğini dile getirmiştir.⁷⁴

Genel olarak incelendiğinde söz konusu aydınların yanında İslâmî (İslâmcı) aydınlar da ulema ve ilmiyye sınıfına dair birçok eleştiri getirmişlerdir. Bu aydınların toplumun diğer kesimlerinden kendilerini farklı kılan en önemli özelliklerden biri kendilerinin devletin ve toplumun İslâmî karakterine derin bir bağlılığa sahip olmalarıydı. Söz konusu aydınların kendi aralarında ideolojik ve siyasi farklılıklar olmasına rağmen hemen hemen hepsi ilmiye teşkilatının ve kurumlarının kapsamlı reformlar yoluyla ıslah edilmesini ya da tamamen kaldırılmasını savunmaktaydılar.⁷⁵ Said Halim Paşa, bir yandan vatanındaki her şeyi ıslah ve düzeltmelerle kurtulamayacak kadar bozuk gördüğünden kurtuluşu mevcut olanının tamamen yıkılmasında bulan Batılılaşmayı mutlak anlamda savunan aydınları eleştirirken⁷⁶ diğer yandan kendi çıkarlarının peşine düşmüş ulemanın ataletinin İslam ümmetine zarar verdiğini ifade etmiştir.⁷⁷ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’ye göre kurumları eksiksiz bir reformdan geçirilinceye kadar ulemanın resmi, devletten icazetli tüm yetkileri elinden alınmalıdır. Çünkü Müslümanların temsilyeti, “Dini iş ve hususlara karşı ilgisiz kalmak, dini idareyi İsrailiyyat veyahut nakilcilikten başka sermayesi olmayanların eline” bırakılmamalıdır.⁷⁸

1.3. 1937 Yılına Kadar Cumhuriyet Türkiye’sinde Laiklik Doğrultusunda Atılan Adımlar

1921 Anayasası’nda “Hâkimiyet bilâ kayd ü şart milletin” olduğu kabul edilmesiyle beraber devletin meşruluğunu halktan aldığı ifade edilmiştir. Gayrimüslim mebusların bulunduğu Osmanlı meclislerinde neredeyse hiçbir dini unsur ve işaret yer almazken 23 Nisan 1920 tarihinde açılan Birinci Türkiye Büyük Millet

⁷⁴ Boray, agmd.

⁷⁵ Amit Bein, **Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti**, Çev. Bülent Üçpınar, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013, s. 40.

⁷⁶ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, İz Yayıncılık, 2011, s. 94.

⁷⁷ Bein, age, s. 40.

⁷⁸ Bein, age, s. 45.

Meclisi'nin, bir Cuma günü hatim ve dualarla, kurbanlarla açılması, başkanlık kürsüsünün arkasındaki levhada şûra âyetinin⁷⁹ yer alması, dış duvara asılan sarıkların, sancak-ı şeriflerin yer alması, medrese ve tekke mensuplarının en kalabalık milletvekili grubunu meydana getirmeleri, Şeyhülislâmlığın Ankara'daki yansıması Şer'îye ve Evkaf Vekilinin mebus olması, kanunların Şeraî't'e münasip olup olmadığını denetleyen Şer'îye Encümeni'ni varlığına bakıldığında dini sembol işaretlerle dolu olduğu görülür.⁸⁰

29 Ekim 1923 yılında "Cumhuriyet" in ilan edilmesiyle birlikte devletin rejimi belirlenmiştir. 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde "Türkiye Devletinin dini, din-i İslamdır" hükmüne yer verilmiştir. Bu anlamda Cumhuriyet, ilk yıllarda aynı zamanda anayasal olarak bir İslâm devletiydi. Aynı anayasanın 26. maddesinde "Büyük Millet Meclisi ahkâmı şer'îyenin tenfizi" (şer'î hükümlerin uygulanması) hususunda da görevli kılınmıştır. 38. maddesinde ise Reisicumhur'un şu şekilde yemin etmesi öngörülmüştür:

"reisicumhur sıfatı ile Cumhuriyetin kanunlarına ve hâkimiyeti millîye esaslarına riayet ve bunları müdafaa, Türk Milletinin saadetine sadıkane ve bütün kuvvetimle sarfi mesai, Türk devletine teveccüh edecek her tehlikeyi kemali şiddetle men Türkiye'nin şan ve şerefine vikaye ve ilaya ve deruhde ettiğim vazifemin icabatına hasrınefs etmekten ayrılmıyacağıma "Vallahi"."⁸¹

Mebuslar da Reisicumhur'un yemin metnin de olduğu gibi "Vallahi" şeklinde yeminlerini etmeleri şart koşulmuştur.

Yukarıda görüldüğü gibi 1924 Anayasası'nın ilk halinde İslâmî terimler göze çarpmaktadır. Ancak 1924 yılının başlarında Mustafa Kemal, halifelğin kaldırılması için gereken şartların oluştuğu kanaatine varır. Yılın ilk döneminde Halife, İstanbul'a gelen hükümet üyelerinin kendisinin ziyaret etmemelerinden üzüntü duyduğun belirtmiş ve "Halifelik Hazinesi"nin gücünü aşan ve görevi dışında kalan harcamalar için ek ödemeler talep etmiştir. Bunun üzerine söz konusu durumun Başbakan İsmet İnönü tarafından kendinse intikal etmesi üzerine Mustafa Kemal, "Halifelik

⁷⁹ "Rablerinin çağrısına uyarlar, namazı özenle kılarlar. İşleri de aralarındaki danışma ile yürür. Kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için harcarlar." (Şûrâ Sûresi 38. ayet)

⁸⁰ İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, s. 24.

⁸¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi, **1924 Anayasası**, (Çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>, 30 Ekim 2018.

Hazinesi” adında ayrı bir hazinenin var olamayacağını dile getirmiştir. Bunların ötesinde Mustafa Kemal, ileride yapmayı hedeflediği toplumsal ve laik inkılâplara Halifelik müessesesi var oldukça gerçekleşmeyeceğini bildiğinden ve halifeliği bir rejim sorunu olarak görmesinden dolayı 1 Kasım 1922 tarihinde saltanattan⁸² ayrılan halifeliği 3 Mart 1924 tarihinde⁸³ ilga etmiştir.⁸⁴ 1924 yılında Mustafa Kemal’in İzmir’de Ordu ve Kolordu Komutanlarıyla yaptığı toplantı sonucunda halifelik müessesesinin kaldırılmasının yanında “Şer’iye ve Evkaf Bakanlığı”nın da kaldırılmasına ve “tedrisadın tevhideyleme”ye karar vermiştir.⁸⁵ Aynı tarihte çıkarılan Tevhidi Tedrisat Kanunu ile birlikte Türkiye genelindeki bütün “müessesatı ilmiye” Maarif Vekâletine bağlandı. Şer’iye ve Evkaf Vekâleti veyahut özel vakıflar tarafından idare edilen bütün medrese ve mektepler Maarif Vekâletine devir ve raptedilmiştir.⁸⁶ Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabul edilmesi ile birlikte din dersleri yavaş yavaş müfredattan kaldırılmaya başlanmıştır. Din derleri 1924 yılında

⁸² Saltanatın kaldırılması sırasında cereyan eden tartışmalar üzerine Mustafa Kemal söz alarak şöyle bir konuşma yapmıştır: “Efendim, dedim. Hâkimiyet Ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye; müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet, saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanlıları, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına, vazıyded olmuşlar ıdı; bu tasallûtlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de, Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline, bilfiil, almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzuu bahs olan; millete saltanatını, hakimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız? meselesi değildir Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemehal, olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabiî görölse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir” Kemal Atatürk, **Nutuk Cilt: II (1920 -1927)**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1969, s. 690-691.

⁸³ 3 Mart 1924 tarihinde meclise gelen üç öneri acil bir şekilde görüşüldükten sonra karara bağlanmıştır. Bunlardan ilki halifeliğin ilgasıdır. Bu kanunla birlikte devlet ve devletin başındaki kişi dini öğelerden ve dini muhtevadan soyutlanmış olmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti yürürlüğe koyduğu söz konusu kanunla birlikte Osmanlı’nın panislamist (ittihad-ı İslam) iddiasından vazgeçtiğini uluslararası arenaya ve milli düzeyde de böyle bir hissiyata kaynaklık edecek veya böyle bir hissiyatı besleyecek tüm eğilimlerden kaçınacağını duyurmuş olmaktadır. İkincisi Şer’iye ve Evkaf Vekâleti’nin ilga edilip Diyanet İşleri Reisliği’nin kurulmasıyla ilgili olan kanundur. Bu kanunla birlikte din işleri ve din hizmetlerinin muhtevası, imkânları, statüsü, seviyesi sıradanlaştırılmıştır. Üçüncü kanun ise Tevhid-i Tedrisat Kanunu’dur. Bununla birlikte “milli” eğitim dini muhtevadan arındırılmıştır. İsmail Kara’ya göre söz konusu üç kanun ile ilgili karar Lozan’da alınmıştır. Bu yüzden kendisine göre hilafetin ilgasıyla ilgili kanunda “Hilafet, hükümet ve cumhuriyet(in) mâna ve mefhumunda esase mündemiç olduğun” ile Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nda “Türkiye dahilindeki bütün müessesat-ı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekâleti’ne devir ve raptedilmiştir” ibarelerinin yer almasının sebebi Cumhuriyet rejimi bir taraftan kendilerine dayatılan esasları kabullendiği gözüküp diğer taraftan zor altında alınan bu kararların ileri ki zamanlarda tashihini elinde tutmak istemesidir. İsmail Kara, **Şeyhendifinin Rüyasındaki Türkiye**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2008, s. 104-105.

⁸⁴ Oğuz Aytepe, “Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 29-30, Ankara: Mayıs-Kasım 2002, s. 22.

⁸⁵ Atatürk, age, s. 848.

⁸⁶ Mevzuat, **Tevhidi Tedrisat Kanunu**, (Çevrimiçi)

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.430.pdf>, 31 Ekim 2018.

liselerden, 1927 yılında ortaokullardan ve 1927-1939 yılları arasından da kademeli olarak ilkokullardan kaldırılmıştır.⁸⁷ 8 Nisan 1924 tarihinde ise Şeriat mahkemeleri kaldırılmıştır. Söz konusu mahkemelerin baktıkları davalara yeni Medeni Kanunu uygulanıncaya (4 Ekim 1926 tarihine) kadar nizamiye mahkemelerinin bakılmasına karar verilmiştir.⁸⁸

1924 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı⁸⁹ kuruldu. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevi dini işlerle ilgilenmek ve İslâmiyeti “modernist” bir şekilde yorumlamaktır. Diyanet İşleri Başkanlığı söz konusu görevi (i) cumhuriyet karşıtı düşüncelerin ortaya çıkmasını engellemek amacıyla Cuma hutbelerinin içeriğini belirlemek ve dini görüşleri kontrol altına almak; (ii) devlet ile çatışmayan ve devletin ihtiyaçlarıyla uyumlu “modern İslâmiyet” oluşturmaktır.⁹⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı ile Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan Şeyhülislâmlık arasında devamlılık-benzerlik ilişkisi kurulur. Ancak halife-sultan hem dinin hem de devletin reisi olduğu için şeyhülislâm ve sadrazam halife-padişahın “vekil”idir. Ayrıca Şeyhülislâmlığın yetki ve fonksiyonları sadece din ile sınırlı değildir.⁹¹ Ancak Diyanet İşleri Başkanlığı görevleri hükümet tarafından belirlenecek şekilde oluşturulmuştur.

⁸⁷ Kara, **Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam 2**, s. 209.

⁸⁸ Sinan Ateş, **Türkiye'de Din Politikaları ve Din – Siyaset İlişkisi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2018, s. 77.

⁸⁹ Bülent Tanör, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulma sebebini şöyle açıklamaktadır: “Din özerkleşme hakkında yoksun bırakılmış, devlet denetimi ve hatta yönetimi altında (Diyanet İşleri Başkanlığı) tutulmuştur. Asıl önemlisi din-devlet ayrılığında çok daha kapsamlı ve radikal olan bir *din-dünya işleri ayrılığı* ilkesi temel alınmıştır. Böylece bir inanç ve ibadet işine indirgenmek isteniyor, din ve vicdan özgürlüğü sadece ‘*bireyselleştirilmiş dini*’ ve ibadetleri koruyordu. (...) 3 Mart 1947 tarihli kanunla sadece bir idari merci olarak Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulmuş olması bunu kanıtlar. Son derece sınırlı bir görev alanı olan bu kuruluş ruhanî bir otoriteden yoksundur; din kurallarını yorumlamak, dinbilimi araştırmaları yapmak, din doğmaları koymak gibi yetkilere sahip değildir. (...) Diyanet İşleri böylece bir yandan laikleşme politikasına dinsel türden bir meşruluk getirmekte, öbür yandan da dinin denetlenmesinde siyasal iktidarın elinde bir araç işlevi yüklenmektedir.” Bülent Tanör, “İslam ve Demokrasi Üzerine”, **Saçak**, S. 18, Temmuz 1985, s. 31.

⁹⁰ M. Hakan Yavuz, **Erbakan'dan Erdoğan'a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam**, Çev. Leman Adalı, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 10-41.

⁹¹ Kara, age, s. 19. Osmanlı Devleti temel alındığında Şeyhülislâmlık, Türkiye Cumhuriyeti göz önünde bulundurulduğunda ise Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin yeri doldurulmak üzere Diyanet'in kurulduğu varsayılır. Ancak Şeyhülislâmlık, halife-padişah ve sadrazamlıktan sonra gelen en üst organ olup teşri (yasama), icra (yürütme) ve kaza (yargı) alanlarında diğer kurumlarla karşılaştırılmayacak kadar yaygın görev ve yetkilerine sahipti. 18. Yüzyıla kadar maarif, adliye ve vakıflar tamamen Şeyhülislâma bağlıydı. Ayrıca bugünkü anlamda belediye hizmetlerinden de sorumluydu. Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ise Şeyhülislâmlık makamına göre daha az görev ve yetkilere sahip olsa da bir bakanlık düzeyinde sorumlulukları bulunmaktaydı. Din hizmetleri, tekkeler, medreseler, din eğitimi ve vakıflar konusunda birinci dereceden sorumlu bir konuma sahipti, Kara, **Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye**, s.87.

Şeyh Sait'in 13 Şubat 1925 yılında Piran Köyünde çıkardığı isyan ile birçok Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinde etkinliği artırması üzerine İsmet İnönü başbakanlığındaki hükümet, 3 Mart 1925 tarihinde “Takrir-i Sükun Kanunu”nu çıkarmıştır. Bu kanuna göre irtica, isyan ve memleketin nizamını bozmaya yönelik yapılacak tüm eylemlerin cezalandırılması öngörülmüştür.⁹² Kanun ülke genelinde uygulanmaya başlandığından hükümet kendisine muhalefet etmeyen Ankara'daki Hâkimiyet-i Milliye ve İstanbul'daki Cumhuriyet gazetelerinin dışındaki bütün basın yayın organlarının kapatmıştır. İsyân sırasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Genel Başkanı Kâzım Karabekir gerek mecliste olsun gerekse basında hükümetin Doğu politikasını savunmasına rağmen İstiklal Mahkemesi'nin tavsiyesi üzerine hükümet, ilgili Kanundan yararlanarak 3 Haziran 1925 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kapatmıştır.⁹³ 30 Kasım 1925 tarihinde çıkarılan 677 sayılı Kanun ile beraber tekke ve zaviyeler lağvedilmiş ve bütün tarikatlar yasaklanmıştır. Bunların yanında “şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık” gibi unvanlar da yasaklanmıştır.⁹⁴ 30 Kasım 1925 tarihinden ise TBMM, dini kisve giyilmesini yasaklanmıştır.

1926 yılında Mahmud Esat (Bozkurt) başkanlığındaki bir komisyon, Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında İslam dininden mülhem hazırlanan Mecelle yerine İsviçreli Eugen Huber tarafından kaleme alınan metni ülkeye adapte ederek ortaya bir Medeni Kanunu çıkarmıştır.⁹⁵ Bununla birlikte aynı yılda İsviçre'den Borçlar Kanunu, İtalya'dan Ceza Kanunu, Almanya'dan Ticaret Kanunu alınır. Kanunlarda yapılan söz konusu değişikliklerden dolayı İlber Ortaylı, 1926 yılını “hukuk devrimi yılı” olarak isimlendirildiğini dile getirir.⁹⁶ 1 Kasım 1928 tarihinde Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun'un kabul edilmesiyle birlikte “Arap harfleri”

⁹²Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Takrir-i Sükun Kanunu**, (Çevrimiçi) https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc003/kanuntbmmc003/kanuntbmmc00300578.pdf, 31 Ekim 2018.

⁹³ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul: 2014, s. 255.

⁹⁴ Mevzuat, **Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun**, (Çevrimiçi)

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.677.pdf>, 30 Ekim 2018.

⁹⁵ İlber Ortaylı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**, İstanbul, Kronik Yayınları, 2018, s. 343.

⁹⁶ Ortaylı, age, s. 341.

yerine “ Latin harfleri” kabul edilmiştir.⁹⁷ Harf inkılâbı Batılılaşma yönünden atılan en önemli adımlardan biridir. Harf inkılâbı, insanların dini terminoloji ile bağlarının zayıflamasına ve Batı dünyasına daha kolay adapte olmalarına neden oldu. Arap harfleri, İslâm inancına ait simgelerin en somut ve etkili unsurlardan biriydi.⁹⁸ Binnaz Toprak,

“Kemalist devrimlerin birçoğunun -şapka, kıyafet, alfabe devrimleri gibi- bugün sosyal bilimlerde kabul edilmiş çağdaşlaşma endeksleriyle pek bir ilgisi yoktur. Ama bu tür değişiklikler Kemalizmin ana amacına hız kazandıracak niteliktedir. O amaç da Türk toplumunu İslâmî bir konum yerine batılı bir konuma oturtmak”⁹⁹

olduğunu vurgular.

128 yılında, 1924 Anayasasında yer alan “Türkiye Devletinin dini, din-i İslamdır” hükmü kaldırılmış, “yemin” ifadesi “ant” ifadesine dönüştürülmüş, Reiscumhur ve mebusların yeminlerinde yer alan “Vallahi” ibaresi yerine “namusum üzerine söz veririm ki” ifadelerine yer verilmiş ve meclisin “ahkam-ı şer’iyyenin tenfizi”den sorumlu olduğunu gösteren ilgili madde anayasadan çıkarılmıştır. 1924 Anayasasının 75. maddesinde yer alan

“Hiçbir kimse mensup olduğu, din, mezhep, tarikat ve felsefi içtihadından dolayı muaheze edilemez. Asayiş, adabı muaşeretı umumiye ve kavanine mugayir olmamak üzere her türlü ayinler serbesttir”

ifadesi din ve vicdan hürriyetinin tanıdığının en önemli göstergesidir. Aynı anayasanın 88. maddesinde ifade edildiği şekliyle

“Türkiye’de din ve ırk ayırdedilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese “Türk” denir. Türkiye’de veya Türkiye dışında bir Türk babadan gelen yahut Türkiye’de yerleşmiş bir yabancı babadan Türkiye’de dünyaya gelipte memleket içinde oturan ve erginlik yaşına vardığında resmi olarak Türk vatandaşlığını isteyen yahut Vatandaşlık Kanunu gereğince Türklüğe kabul olunan herkes Türktür”¹⁰⁰

yani Türk kimliğinin ve vatandaşlığının tanımlamasında dini ve etnik bir ayrıma gidilmemiştir. 1924 Anayasasında yapılan son değişiklikler göz önünde bulundurulduğunda anayasanın din ve vicdan özgürlüğü sağlaması ve din-devlet ayrımını ortaya koymaya çalışmasından dolayı nitelik olarak laik bir anayasa olduğu

⁹⁷ Mevzuat, **Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun**, (Çevrimiçi)

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1353.pdf>, 30 Ekim 2018.

⁹⁸ Ateş, age, s. 84.

⁹⁹ Binnaz Toprak, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, **Türk Siyasal Hayatın Gelişimi**, Ed. E. Kalyıcıoğlu, A. Y. Sarıbay, İstanbul, Beta Yayınları, 1986, s. 362.

¹⁰⁰ Türkiye Büyük Millet Meclisi, **1924 Anayasası**, (Çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>, 30 Ekim 2018.

ifade edilebilir.¹⁰¹ 1926 yılında Ceza Kanunu'nda yer alan 163. maddeye göre “dini siyasa aracı olarak kullanma” eylemi suç sayılmıştır.¹⁰²

1 Eylül 1929 tarihinde liselerden Arapça ve Farsça dersleri kaldırılmış, 1930 yılında İmam ve Hatip Mektepleri kapatılmış, 12 Temmuz 1932 tarihinde Türk Dili Tedkik Cemiyeti'nin kurulmasıyla birlikte Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin Türkçe'den ayıklanma sürecinin başlatılmış, 1932 yılında Ezan ve Kamet Türkçeleştirilmesine¹⁰³ karar verilmiştir.¹⁰⁴ 1932 yılının Ramazan ayında ilk defa ezan Türkçe olarak okunmuştur. Birinci Türk Tarih Kongresi'nin düzenlenmesinin akabinde Evkaf Müdüriyeti, Türk Dili Tedkik Cemiyeti'nin kuruluşundan bir hafta sonra (18 Temmuz 1932) bütün müftülöklere Türkçe Ezan için hazırlanmaları talimatı göndermiştir. Ancak Diyanet İşleri Reisliği, Ezan'ın Türkçe şeklini¹⁰⁵ talimat gönderilmeden önce belirlemişti.¹⁰⁶

25 Aralık 1932 tarihinde “Cami ve Mescitlerin Sınıflandırılması Hakkındaki Nizamname” çıkarılarak, bir caminin tasnif dâhilinde kalabilmesi için, “beş vakit açık olması ve cemaatinin bulunması, civarındaki cami ile arasından beş yüz

¹⁰¹ Temuçin F. Ertan, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 39, Ankara: Mayıs 2007, s. 413.

¹⁰² Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014, s. 534.

¹⁰³ İbadetlerin Türkçeleştirilmesi konusunda Falih Rıfkı Atay şöyle bir olay nakleder: [Mustafa Kemal'in] Son dileği ezandan başka ibadetleri de Türkçe yaptırmak ve Türk kafasını Arap kafası köleliğinden büsbütün kurtarmaktı. Türk Ocağına gittiğimiz gün, Kur'an'ı Türkçeye çevirmek konusunu açtı idi. Orada bulunan Kâzım Karabekir;

–“Kur'an'ı azimüşşan Türkçeye çevrilemez, Paşa Hazretleri...”

–“Niçin çevrilemez efendim? Bu sözünüz Kur'an'ın manası yoktur, demektir.”

–“Hayır efendim, ama meselâ, elif-Lâm? Mîm... Ne diyeceğiz buna?”

–“Ne demektir, elif-lâm? mîm?” –“Meçhul efendim...”

–“Öyle ise karşısına bir sıfır koyar, çevirmeye devam edersiniz.” Falih Rıfkı Atay, **Atatürkçülük Nedir?**, İstanbul, Ak Yayınları, 1969, s. 47-48.

¹⁰⁴ Fahrettin Gün, **Din-Siyaset ve Laiklik**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2001, s. 24-25.

¹⁰⁵ Ezan'ın Türkçe okunuşu:

Tanrı uludur, Tanrı uludur, Tanrı uludur

Şüphesiz bilirim Tanrı'dan başka yoktur tapacak

Şüphesiz bilirim Tanrı'dan başka yoktur tapacak

Şüphesiz bilirim Tanrı'nın elçisidir Muhammed

Haydi namaza, Haydi namaza

Haydi felaha, Haydi felaha

Uykudan namaz daha hayırlıdır (Sadece sabah namazlarında okunur)

Tanrı uludur, Tanrı uludur

Tanrı'dan başka yoktur tapacak

¹⁰⁶ Dücane Cündioğlu, **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1998, s. 100.

metreden fazla mesafenin bulunması, mamur olması ve müstakbel vaziyetin iyi olması” gibi koşullar getirilmiştir.¹⁰⁷ 1934 yılında Müslüman ya da gayrimüslim olması fark etmeksizin tüm din adamlarına özgü dini kıyafetin dini görevi ifa ederken din görevlileri tarafından giyilmesiyle sınırlandırılmıştır.¹⁰⁸ 15 Kasım 1935 tarihinde ve 2845 sayılı kanuna göre ilgili sınıflandırılmanın dışında kalan camiler başka maksatlar için kullanmak üzere kapatılmıştır. Kapanan camilerin bir kısmı yıkılmış, bir kısmı satılığa çıkarılmış ve bir kısmı ordunun yararına kullanılmıştır. Kapatılan camilerin çoğu İstanbul’da olmak üzere sayılarının 85 ile 96 arasında bulunduğu belirtilse de bunun gerçekte daha fazla olduğu düşünülmektedir.¹⁰⁹

1935 yılında hafta tatili Cuma gününden Pazar gününe alınmıştır. 1934 yılında Şükrü Kaya’nın TBMM’de yaptığı konuşmasında: “Dinler işlerini bitirmiş, vazifeleri tükenmiş, yeniden uzviyet ve hayatiyet bulamayan müesseselerdir” ifadelerini kullanmıştır.¹¹⁰ Ayrıca 1936 yılında soyadı kanunu çıkarılarak Mustafa Kemal’e “Atatürk” soyadı verilmiştir.¹¹¹ Laiklik, 1937 yılına kadar *de facto* (fiilen) yürürlükteydi. Atatürk döneminde laiklik yolunda atılan en önemli adımlardan birisi de laiklik ilkesinin dönemin Başbakanı İsmet İnönü ve 153 arkadaşının imzasını taşıyan kanun teklifinin 5 Şubat 1937’de kabul edilmesi sonucunda anayasaya konularak devletin diğer temel niteliklerine eklenmesidir. Böylece 2. maddede “Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi Layk ve Devrimcidir” olduğu belirtilmesiyle birlikte laiklik *de jure* (hukuken) anayasada yer aldı.

1.4. 1937 – 1969 Yılları Arasında Laiklik Uygulamaları

28 Haziran 1938 yılında yürürlüğe giren Cemiyetler Kanunu’na göre din, mezhep ve tarikatlara dayanan herhangi bir cemiyetin kurulması yasaklanmıştır. Din propagandası yapmak amacıyla herhangi bir siyasî partinin kurulması da yasaklanmıştır.¹¹²

10 Kasım 1938 tarihinde Atatürk’ün vefat etmesi üzerine 11 Kasım 1938 tarihinde

¹⁰⁷ Hasan Gümüsoğlu, “Modernizmin Din Politikaları Üzerinde Etkisi ve İtikad Açısından Sonuçları (Cumhuriyet’in İlk Yıllarında)”, **Ekev Akademi Dergisi**, S. 57, 2013, s. 302.

¹⁰⁸ Berkes, age, s. 534.

¹⁰⁹ Gümüsoğlu, age, s. 302.

¹¹⁰ Bülent Tanör, **Kuruluş**, y.y., Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1997, s. 104.

¹¹¹ Gün, age, s.25.

¹¹² Berkes, age, s. 534.

İsmet İnönü, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından Cumhuriyet'in ikinci Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.¹¹³ Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 26 Aralık 1938 tarihinde üsnormal (olağanüstü) kurultay gerçekleştirmiştir. Söz konusu kurultayda tüzük değişikliğine gidilerek 2. maddede “Partinin bânisi ve ebedi başkanı Türkiye Cumhuriyetinin müessisi olan Kemal Atatürk” ve 3. maddede “Partinin değişmez genel başkanı İsmet İnönü” olduğu belirtilmiştir.¹¹⁴

CHP'nin 5. Büyük Kurultay'ında

“Parti, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan Parti, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin terakkide başlıca muvaffakiyet âmilî”¹¹⁵

gördüğünü parti belirtmiştir. Ancak hükümet söz konusu prensibe uymayıp klerikalizme cephe alması ve laiklik ilkesine aykırı davranarak dini faaliyetleri kontrol altına alamaya çalışması vatandaşlar arasında büyük hoşnutsuzlukla karşılaşmasına sebep olmuştur.¹¹⁶

1941 yılında Sulhi Dönmezer dönemin İstanbul Müftüsü Mehmet Fehmi Ülgener'i ziyaret etmiş ve Ülgener, Dönmezer'e “Bugün hayatımın en elemli günün geçirdim. Bir camiye imam olarak mahalle bekçisini tayin ettim” der ve durumdan yakınmıştır. Ülgener, Tek Parti Dönemi'nde uygulanan baskı ve şiddet politikalarından dolayı camilere tayin edeceği imam bulamadığını ifade etmiştir.¹¹⁷

Türk siyasi tarihinde çok partili hayat mücadelesinin başlangıcı olan 1946 yılına kadar hükümetin din üzerinde kontrolü devam etmiştir. Türkiye'de dinin rolü zerine tartışmalar aleni bir şekilde bu dönemki politik tartışmaların merkezinde yer almıştır. Hükümetin dine itibar etmediği yıllardan bu tarihe kadar birikmiş ne kadar görüş ve düşünceler varsa çok partili hayata geçiş sürecinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Söz konusu tartışmalara katılanlar dine, dinin toplumla ve devletle olan ilgisine

¹¹³ Zürcher, age, s. 272.

¹¹⁴ Haydar Seçkin Çelik, **İnönü Döneminde Kemalizm: Değişim ve Süreklilik (1938-1950)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü: Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2016, s. 276.

¹¹⁵ C. H. P. 5. Büyük Kurultay Zabıtları, Ankara, Ulus Basımevi, 1939, s. 88-89.

¹¹⁶ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 350.

¹¹⁷ Dücane Cündioğlu, **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1999, s. 111.

atfettikleri anlamlara göre üç kategoride incelenebilir. Birinci grubu muhafazakârlar¹¹⁸ oluşturmaktadır. Bunlar dini, insan doğasının var olan ve manevi bir ihtiyaç ve terbiye kurumu olarak görmekteydiler. İkinci grupta bulunanları ise ılımlılar olarak tanımlamak mümkündür. Bunlar, dini birinci gruptakilerle kısmen aynı görüşleri paylaşmakla birlikte din özgürlüğünü daha çok insan haklarından biri olarak görmekteydiler. Üçüncü gruptakiler yani laikler dini bir eşit klerikalizm olarak görmekteydiler ve dinin devlete müdahalesine karşı çıkmaktaydılar.¹¹⁹

Bu dönem İslam inancının günün şartlarına uygun olmadığını ileri sürenlere karşı Millet gazetesi şöyle yazıyordu:

“Unutmayınız ki biz İslamız. Hakiki İslamiyet’te ahlak adı çok üstün, çok mukaddes bir varlıktır. Bana lütfen bu gerçek İslam’lığın prensiplerinden ve asli kıymetlerinden, bugünkü medeniyet ve cemiyet fikirlerine intibak etmeyen bir tek fikir bulur, söyler misiniz? Fakat ben size Kur’an-ı Kerim’e dayanarak aksini ispat etmeye hazırım ve yine ispat etmeye hazırım ki bugün peşinde koştuğumuz insani fikirlerden, medeniyetten, ilimden, canlı ve hareketli bir hayatın bütün müesseselerinden hakiki Müslümanlık bizi ayırmaz, bilakis onlara götürür.”¹²⁰

Altıncı Büyük Millet Meclisi’ne seçilmiş olan milletvekillerinin bir kısmı Milli Mücadele’nin bazı tanınmış simalarıydı. Diğer bir kısmı ise ya Milli Mücadele’ye katılamamış ya da söz konusu mücadelede ikinci derecede rol almış kişilerdi. Bu kişilere misal olarak o dönemde kurulan İnönü Hükümetinde yer alan Hasan Ali Yücel, Ali Rıza Türel, Şükrü Saraçoğlu, Suat Hayri Ürgüplü gibi tanınmış bakanlar verilebilir. Temel eğitimlerini Cumhuriyet döneminde aldıklarından dolayı kendilerine Cumhuriyet devrinin nesilleri olarak bakılabilir. Bu yeni nesil Cumhuriyet ilkelerine hem aşırılık göstermekteydi hem de Cumhuriyetin temel ilkelerini kendi şahsi kanaatleri doğrultusunda yorumlamaktaydılar. İnönü devrinde bakanlık yapan söz konusu bu kişiler kraldan çok kralcı kesilen yani inkılapları

¹¹⁸ İsmail Kara’ya göre 1970’li yıllara kadar muhafazakârlık kavramı bugünkü gibi “sağcılık” anlamında değil dinine, imanına, namusuna ve değerlerine sahip çıkan ve muhafaza eden kesimi ifade etmektedir. Bu anlamda o dönemlerde muhafazakârlık bugünkü “İslâmcılık” ile aynı anlamda kullanılmaktaydı, Kara, **Şeyhendifinin Rüyasındaki Türkiye**, s. 42. Nuray Mert, günümüzde İslâmcılık ile muhafazakârlık arasındaki farkı İslâmî hareketlerin kendilerini rejim karşıtı bir yere konumlandığından rejim değişikliğini talep etmeleri, muhafazakârlar ise iktidarı ele geçirmek istemelerine rağmen mümkün mertebe rejim ile uyum halinde hareket etmeleri şeklinde açıklar, Nuray Mert, **Hep Muhalif Olmak**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 238. Hakan Yavuz ise İslâmcıların, “İslâmiyetin toplumsal ve siyasal yaşamda uygulanması gerektiğine” vurgu yaparken muhafazakârların “vatanla, devlete bağlılığa ve ahlaka” vurgu yaptıklarını dile getirir, Yavuz, age, s. 55.

¹¹⁹ Karpat, age, s. 351.

¹²⁰ Millet, 21 Şubat 1946, s. 4.

getirenlerden daha fazla inkılâpçı oldular ve laiklik ilkesine birinci dereceden önem vermişlerdi. Bu kişileri laikliği çok farklı şekilde değerlendirerek dini vecibelerle ilgili herhangi bir davranış veya sözü laikliğe aykırı olarak değerlendirmişlerdir. Bu politikada halk arasında hükümetin bilinçli olarak din aleyhine hareket ettiğine dair bir kanaat uyanmıştır.¹²¹

28 Mart 1944 tarihinde, Basın Yayın Umum Müdürlüğü'nün Başbakanlığa gönderdiği bir yazıda “Türkçe Kasideler ve Mevlid-i Şerif Duası” isimli eseri “Şiilik propagandasını andırmak, halkın dini neşriyata olan rağbetini istismar etmek ve hurafelerle menfaat temin etmek” gerekçesiyle yasaklanmasını istenmiştir. Hâlbuki eserin isminden de anlaşılacağı gibi kitap Mevlid-i Şerif ve birçok kaside, ilahi muhteva etmekteydi.¹²² Ayrıca bu dönemde Allah’a ve Peygambere hakaret, rencide eden ve aşağılayan Der Koran – İslam’ın Mukaddes Kitabı isimli kitaplar da yasaklanmıştır.¹²³

Eşref Edip, 1945 yılında Matbûât Umum Müdürlüğü'nün İstanbul basınına gönderdiği bir yazıda şu ifadelerin yer aldığını vurgular:

“Gazetelerimizin son günlerdeki neşriyatı arasında dinden bahis bazı yazı, mütâlaa, ima ve temsillere rastlanmaktadır. Budan sonra din mevzuu üzere gerek tarihî, gerek temsili ve gerek mütâlaa kabilinden her türlü makale, bend (yazı), fıkra ve tefrikaların neşrinden tevakkî edilmesi (kaçınılması) ve başlamış bu gibi tefrikaların en son 10 gün zarfında nihayetlendirilmesi...”¹²⁴

1945 yılında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den üs istemesi üzerine ABD'nin dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye

“SSCB'nin en büyük düşmanı dindir. Dini ön plana almazsanız size yardım edemeyiz”¹²⁵

şeklinde ifade ettiği iddia edilir.

7 Ocak 1946 tarihinde Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan öncülüğünde Demokrat Parti kurulmasıyla birlikte Türkiye, çok partili hayata geçiş yapmıştır. Çok partili hayata geçiş ile birlikte laiklik doğrultusunda atılan adımlar sorgulanmaya başlanmıştır. Demokrat Parti programlarına ve önde

¹²¹ Karpat, **Kısa Türkiye'nin Tarihi**, s. 163.

¹²² Cemil Koçak, **Tek-Parti Döneminde Muhallif Sesler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 81.

¹²³ Ateş, age, s. 81.

¹²⁴ Eşref Edip, **Kara Kitap**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2012, s. 63.

¹²⁵ Ateş, age, s. 132-133.

gelenlerinin söylemlerine bakıldığında partinin hayatın manevi yönünün önemini dile getirmekte olduğu fark edilmektedir. Parti, tek parti döneminde halkın manevi yönünün ihmal edildiğini ve halkın dini inançlarının rencide edildiğini dile getirir. Demokrat Parti söz konusu söylemlerinin yanında laikliğin temel ilkesinin sorgulanmaması gerektiğini ifade eder ve insan hayatının maddi ve manevi yönünün farklılığına, buna bağlı olarak din ve devlet işlerinin ayrılması gerektiğini savunur.¹²⁶ Ayrıca Demokrat Parti, önceki çok partili sisteme geçişte yaşanan deneyimlerden hareketle Şeriat taraftarı olan kişilerin partiye dâhil olacağını tahmin etmesi ve ileride bu durumun bir tehlike arz etmemesi için parti programında laiklik vurgusu yapar. Bundan dolayı parti programının 14. maddesinde laiklik, devletin din ile hiçbir ilgisinin bulunmaması ve hiçbir dini düşüncenin kanunların düzenlenmesi ve uygulanmasında etkili olmaması şeklinde tanımlanır. Dinin siyasete alet olarak kullanılmasına, başka dinler aleyhine propaganda vasıtası yapılarak vatandaşlar arasındaki sevgi ve yardımlaşmayı bozmamasına, devlet işlerine karıştırılmamasına ve düşünce özgürlüğüne karşı taassup duygularını harekete getirmesine asla izin verilmemesi gerektiği belirtilir.¹²⁷ Aslında Demokrat Parti her ne kadar programında din özgürlüğü üzerinde dursa da mevcut iktidar din konusunda bir yumuşamaya gitmeden kendi radikal açıklamalar yapmaktan çekindi. Bazı durumlarda din konusunda CHP ile zıt düşen açıklamalar yaptığı bir süre sonra söylemini tashih etmiştir. 14 Şubat 1946 tarihinde DP İstanbul İl Başkanı Prof. Kenan Öner, Tasvir gazetesine verdiği mülakatta dini öğretim hakkında düşünceleri dile getirirken dinsizlik ile laikliği ayrımını yapıp ve dini suiistimal edenlere imkân vermeden toplumun dini eğitim ihtiyacının karşılanması gerektiğini ifade eder. Ancak söz konusu ifadeler CHP yönetimi rahatsız eder ve Alaattin Tiritioğlu, Öner'in açıklamalarını DP'nin açıklamaları olmamasını dilediğini belirtir. Bunun üzerine Öner, Tasvir gazetesine bir açıklama metni göndererek "halkın dini tedrisatına yol

¹²⁶ Nuray Mert, **İslam ve Demokrasi**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1998, s. 93.

¹²⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Demokrat Parti Programı**, (Çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/200805461%20DEMOKRAT%20PARTI%20PROGRAMI%201946/200805461%20DEMOKRAT%20PARTI%20PROGRAMI%201946.pdf>, 2 Aralık 2018.

açmak” ifadesini “halkın dini tedrisatını rencide etmemek” olarak değiştirir.¹²⁸

DP’nin tek parti döneminde halkın manevi yönünün ihmal edildiğini ve halkın dini inançlarının rencide edildiğini dile getirmesi nedeniyle CHP’nin kendi içinde de laiklik tartışması yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum bilhassa 1947 yılında yapılan 7. Cumhuriyet Halk Partisi Kongresi’nde fark edilmektedir. Söz konusu kongrede “dinin ihmal edilmiş bir toplumsal pekiştirici” olduğu ileri sürülmüştür.¹²⁹ Kongrede laik bir ülkede Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir kurumun olmaması gerektiği de dile getirilmiş ve bu nedenle bazı milletvekilleri, Diyanet İşleri Teşkilatı’nın bir devlet kurumu olmaktan çıkarılması gerektiğini savunmuşlardır. Bunun yanında kongrede Seyhan delegesi B. Emin Kurdoğlu, CHP’nin laiklik anlayışını yeniden ele alınması gerektiğini dile getirerek ilkokullarda dini tanıtma niteliğinde dersler okutulmasını önermiştir.¹³⁰ Din ile ilgili istekler bununla sınırlı kalmamış toplumdaki din eğitimi ve öğretimi alanında yaşanan eksikliğe dikkat çekilmiştir. Köylerde cenazeleri kaldıracak bir kimse kalmadığı, din adamı yetiştirmek için imam hatip okullarının ve bir ilahiyat fakültesinin açılması gerektiği vurgulanmıştır.¹³¹ Bazı CHP milletvekilleri ise söz konusu önerilere karşı çıkmıştır. Bu milletvekillerine göre: (i) din ile ilgili işlerin yeni baştan ele alınması gerek yoktur, (ii) itikat ve amele ilişkin konuların devlet tarafından bazı düzenlemelerin yapılması dine müdahale anlamına gelmemektedir, (iii) eğer dinde reform yapılacaksa bu reform bir ıslahat olarak değil, bir kültür reformu olarak görülmelidir.¹³² Söz konusu kurultayda CHP, DP ile yarışabilmek için devletçilik ile birlikte laikliğin de “libelleştirilmesi” yönünde karara varmıştır.¹³³

14 Mayıs 1950 seçimlerine kadar CHP iktidarının din alanında bazı düzenlemeler yapmaya devam etmiştir. İlk cami yaptırma derneklerinden Ankara Kocatepe Camisi için kurulanı 1944 yılında, Şişli Camisi için kurulanı 1945 yılında faaliyete geçmiştir.

¹²⁸ Ateş, age, sf. 136.

¹²⁹ Şerif Mardin, **Türkiye’de Din ve Siyaset**, Der. Mümtaz’er Türkönü – Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 29.

¹³⁰ Hakan Uzun, “İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1947 Olağan Kurultayı”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S. 25, s. 108.

¹³¹ CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı, Ankara, y.y., 1948, s. 440-470.

¹³² Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Akımı**, İstanbul, Simavi Yayınları, 1991, s. 181 - 182.

¹³³ Mete Tunçay, “Din Devlet İlişkileri/Laiklik”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 572.

İstanbul Feneryolu Camisi 1947 yılında, Şili Camisi 149 yılında tamamlanarak ibadete açılmıştır. 24 Nisan 1947 tarihinde İslâmcılık akımının önde gelenlerinden Ahmet Hamdi Akseki¹³⁴, Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirilmiştir. 1947 yılında halkın yükselen dini taleplerini karşılamak amacıyla Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetimi altında okul dışında hususi din eğitimi veren Din Bilgileri Dersaneleri'nin açılmasına izin verilmiştir. Muhtemelen 1924 yılından itibaren “döviz kıtlığı, yol emniyeti, bulaşıcı hastalıklar, Araplara para yedirtmek” gibi nedenlerden dolayı hacca gidilmesine izin verilmeyen Müslümanlara 1947 yılında hacc ibadetlerini yerine getirebilme yolları açılmıştır. 15 Ocak 1949 tarihinde eski İslamcılardan “Molla” lakaplı Şemsettin Günaltay¹³⁵, CHP iktidarının başbakanlığına getirilmiştir. 20 küsur yıl sonra 16 Şubat 1949 tarihinde ilkokulların 4. ve 5. sınıf öğrencileri için seçmeli ve velilerin isteğine bağlı olarak din dersleri okutulmaya başlanmıştır¹³⁶. Bu tarihte kontrol altında tutulmak şartıyla okul dışında da din eğitimi verilmesine müsaade edilmiştir. 21 Kasım 1949 tarihinde ise İmam Hatip Kursları eğitime

¹³⁴ Akseki, Milli Mücadele döneminde birçok konferans düzenleyerek Anadolu harekâtını desteklemiştir. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'nin talebiyle Diyanet İşleri Reisliği Hey'et-i Müşâvere âzâlığına getirilmiştir. Söz konusu görevi ifa ettiği sırasında Elmalı Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili tefsiriyle Babanzade Ahmet Naim'in hazırlamaya başladığı Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sar'ih Tercemesi ve Şerhi'nin neşredilmesinde büyük emekler vermiştir. Akseki, “İktisadî, siyâsî, kültürel ve ilmî bakımdan geri kalmış İslâm toplumlarının her alanda gelişme ve ilerlemeleri için hayatı boyunca gayret sarfetmiştir. Bu gaye için Kur'an'ı ve hadisi esas alarak İslâmî ilimlerin canlandırılmasını, gelişmelerin ışığında İslâmî müesseselerin yeniden düzenlenmesini gerekli gören Akseki, Mehmed Âkif ve arkadaşları gibi, bir taraftan hurafe ve bâtil inançlarla diğer taraftan da dini Batı kalıpları içinde değerlendirecek modası geçmiş bir müessese şeklinde gösterip İslâm'a hücumda bulunanlarla mücadele etmiştir. Batı emperyalizminin İslâm dünyasının parçalanması için kurduğu plan ve sürdürdüğü gayretlere dikkatleri çekmiş, Garpcılık ve milliyetçilik hareketlerine karşı çıkarak müslüman toplumların kurtuluşu için İslâm birliği fikrini savunmuştur.” Süleyman Hayri Bolay, “Akseki, Ahmet Hamdi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/akseki-ahmet-hamdi>, 29 Ocak 2019.

¹³⁵ Günaltay'ın İslam düşüncesi ve tarihi alanında birçok metni neşredilmiştir. Mehmet Akif Ersoy ve Edip Eşref'in de yazılarının yayınlandığı Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşâd'da birçok makalesi yayınlanmıştır. Günaltay, dönemin hâkim akımı olan pozitivist felsefe ve zihniyetin etkisiyle yazdığı eserlerine İslam kaynaklı referans aramıştır. Ayrıca “Gazzâlî'yi İslâm felsefesinin gelişmesini engellemekle suçlamış, ictihad kapısının kapandığı yolundaki kanaate şiddetle karşı çıkmış, bu kanaatin İslâm dünyasının gelişmesine engel teşkil ettiğini ileri sürmüştür. Tasavvuf mensuplarını, din adamlarını, tekke ve medreseleri de eleştirmiş, İslâmiyet'in akılcı bir din olduğunu, müsbet ilimlere ağırlık verdiğini, müslümanların geri kalmasından İslâmiyet'in değil bu kurumların sorumlu tutulması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca Tanzimat aydınlarının radikal tavırlarıyla Türk toplumuna zarar verdiklerini, cahil gericilerle cahil ilericiler arasında fark bulunmadığını ifade etmiştir.” Kamil Şahin, “Günaltay, Mehmet Şemsettin”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/gunaltay-mehmet-semsettin>, 29 Ocak 2019.

¹³⁶ Dönemin Başbakanı Hasan Saka söz konusu teklife karşı çıkan milletvekillerine şöyle hitap etmiştir: “Efendiler! Mekteplere din derslerini kabul etmezsek gelecek intihabta partimiz bir oy bile alamayacaktır” Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2**, s.36.

başlanmıştır.¹³⁷ 10 Haziran 1949 tarihinde Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) bazı maddeleri değiştirilerek ağırlaştırılmıştır. Özellikle Türk siyasi tarihinde uzun bir süre tartışma konusu olan 163. madde ülke düzenini kısmen ya da tamamen dine dayandırmak amacıyla cemiyet kurmayı, buradan hareketle başka biçimlerde dini siyasete alet edilerek propaganda ve telkin yapmayı cezai yaptırıma bağlamıştır.¹³⁸ 21 Kasım 1949 tarihinde de Ankara Üniversitesi'ne bağlı İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Yine 1949 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla Kur'an kurslarının açılmasına izin verilmiştir. 24 Mart 1950 tarihinde 1925'ten itibaren kapalı olan türbelerden 19 tanesinin ziyarete açılmasına izin verilmiştir.¹³⁹

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçim sonuçlarına göre Demokrat Parti (DP) %53,5 (416 milletvekili), CHP %39,9 (69 milletvekili), Millet Partisi %3,1 (1 milletvekili) oy aldı. Bu duruma göre Celal Bayar cumhurbaşkanı olmuştur. Bayar, hükümeti kurma görevini Adnan Menderes'e vermiştir. Menderes, hükümet programını okurken din siyasetine ve Atatürk inkılaplarına karşı tutumunu "[S]eçim beyannamemizde yazıldığı üzere millete mal olmuş inkılaplarımızı mahfuz tutacağız" sözleriyle dile getirmiştir.¹⁴⁰ Menderes'in söz konusu ifadelerinden

¹³⁷ İmam Hatip Kurslarının açılması teklifi mecliste görüşülürken dönemin Başbakanı Günaltay, muhalefet sıralarına bakarak şöyle seslenmiştir: "İlk mekteplerde din dersleri okutturmaya başlayan Hükümetin başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkamak için imam, hatip kursları açan bir hükümetin başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir hükümetin başkanıyım (Soldan bravo sesleri, alkışlar). Arkadaş vicdanını önüne al" TBMM Tutanak Dergisi, C. 20, D. VIII, B. 104 [8 Haziran 1949], s. 572-576, 598.

¹³⁸ Demokrat Parti Muğla Milletvekili Necati Erdem kanuna şu şekilde eleştiri getirmekteydi: "Mesela İsviçre Hukukunu kaldırıp Cermen Hukukunu koymak veya Roma Hukukunu koymak caiz imiş. Ama arkadaşlar, Cermen Hukuku yerine, Roma Hukuku yerine, İslam Hukuku koymak asla caiz değilmiş. Burada İslam hukukuna karşı, dini esasa karşı bir tecavüz var mı?.. Yok mu?.. Heyeti celilenizin takdirine bırakıyorum. (...) İnsanların düşünceleri ayrı ayrıdır. Eski düşünceye taraftar olanlar var, yeni düşünceye taraftar olan birçok vatandaşlar var. Şurasını unutmıyalım ki; Anayasa mucibince herkes düşünmekte, düşündüğünü söylemekte serbesttir, bunu göz önünde tutalım. Şimdi buna göre iki vatandaş, çok değil. İki vatandaş baş başa verip de eski İslam hukuku ne güzeldi, serveti getiren erkekti, erkekler ihmal edilsin de kadınlara müsavi hisse çıkarılsın bu doğru değildir diyemeyiz, böyle bir şey söylenemez, bu erkekler kadınların iki misli miras alması işini nizamlamalı derse bu kanuna göre cemiyet teşekkül etmiştir. Şimdi soruyorum arkadaşlara, başka memleket kanunlarından gelen umumi veya hususi hüküm kabul ediliyor da bizim memleketimizde tarihi olan (İ)slam hukukunun umumi veya hususi şekilde tatbikına neden cevaz verilmiyor? Cevaz verilmiyor diye sormamdan cevaz verilsin manası anlaşılmasın. Yani bu meselede iki vatandaşın bir araya gelip bir karar vermesi büyük bir cinayet, bir suç sayılıyor" TBMM Tutanak Dergisi, C. 20, D. VIII, B. 106 [10 Haziran 1949], s. 586-587.

¹³⁹ Kara, age, s. 34-37.

¹⁴⁰ Buran Dağlı, Belma Aktürk, **Hükümet Programları 1920 – 1960**, Ankara, TBMM Basımevi, 1988, s. 161.

anlaşılacağı gibi din ve Atatürk inkılâplarıyla ilgili düzenlemeleri iki kısma ayırmaktadır. Bunlar: (i) millete mal olan inkılâplar ve (ii) millete mal olmamış inkılâplar. Menderes'in konuşmasının ileriki bölümlerinden de anlaşılacağı gibi din alanında yapılan bazı inkılâpların “millete mal olmamış inkılâplar” kategorisine dâhil ettiği fark edilmektedir. Menderes,

“İrticacı tahrike asla müsaade etmemekle birlikte din ve vicdan hürriyetlerinin icaplarına riayet edeceğiz. Hakiki laikliğin manasını biz böyle anlamaktayız... hakiki laikliği dinin devlet siyaseti ile hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması şeklinde anlıyoruz. Bu itibarla gerek din dersleri meselesinde gerekse din adamları yetiştirecek müesseselerin faaliyete geçmesi hususunda icap eden tedbirleri suretle ittihaz etmek kararındayız”¹⁴¹

partisinin laiklik ile görüşlerini böyle dile getirmekteydi. Konuşmasının devamında Menderes, öncelikli olarak gençlerin manevi değerlerle yetiştirilmesi gerekmekte olduğunu aksi takdirde manevi değerlerle yetiştirilmemiş gençlerin bilim ve teknik ile donatılmasına rağmen söz konusu gençlerin özgür ve bağımsız bir güvence oluşturmayacağını ifade eder.¹⁴²

DP'nin parti programının 14. maddesinde laikliği devletin siyasi arenada din ile hiçbir ilişkisinin bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmamaları gerektiği şeklinde tanımlar. Bunun yanında laikliğin din aleyhtarlığı biçiminde yanlış anlaşılmasını kabul edilemeyeceğini ve din hürriyetinin diğer hürriyetler gibi insanlığın mukaddes haklarından biri olduğunu belirtir. Bu nedenle gerek dini eğitim meselesi ve gerekse din adamlarını yetiştirecek müesseselerin kurulması konusunda işin ehli tarafından esaslı bir programın hazırlanmasının mecburi olduğu dile getirilir. Maddenin devamında dinin siyaset malzemesi olarak kullanılmaması, vatandaşlar arasında sevgi ve hoşgörüyü bozacak şekilde propaganda vasıtası yapılmasına ve serbest tefekküre karşı taassup duygularını harekete geçirmesine izin vermemesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁴³

Seçim çalışmaları sırasında DP'nin ezanın aslına döndürüp döndürmeyeceği tartışma konusuydu. Metin Toker, DP'nin önde gelen dört yöneticisinin konuyla ilgili

¹⁴¹ Dağlı, Aktürk, age, s. 162.

¹⁴² Dağlı, Aktürk, age, s. 176.

¹⁴³ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859 - 1952**, İstanbul, Arba Yayınları, 1995, s. 663 – 664.

tutumlarını şöyle betimlemekteydi:

“Celal Bayar, eski abc'deki 8 rakamını hatırlatan kaşlarını bir daha havaya kaldırır ve susardı, o konuda sfenks gibiydi. Adnan Menderes, olayı tatlı bir şekilde geçiştirirdi. Ne evet, ne hayır. Ama hayırdan ziyade evetten yana olduğunu gene de belli ederdi, Fuat Köprülü, daha babacandı, canım hele bir iktidara gelelim, hallederiz bu işleri, siz bize güvenin. Biz sizin arzularınızın gerçekleştiricisi olacağız. Diye ağızlara bal çalardı. Refik Koraltan unutulmaz davudi sesiyle, ne dediğini kimsenin anlamadığı laflar ederdi.”¹⁴⁴

Seçim sonuçlarının açıklandıktan bir süre sonra Menderes, Zafer gazetesi başyazarı Faik Fenik'e ezanın aslına uygun bir şekilde okunmasına yönelik verdiği demeçte şunları dile getirmiştir:

“Her taassup cemiyet hayatı için zararlı neticeler doğurur. Cemiyet hayatında esas değişikliklerin yapılabilmesi evvela taassup zihniyetinin yıkılmasına bağlıdır. Bu hakikatin iyice kavranmış olması neticesidir ki, büyük Atatürk bir takım hazırlayıcı ön inkılâplara başlarken taassup zihniyetiyle mücadele etmek lüzumunu hissetmişti. Ezanın Türkçe okutulması da böyle bir zaruretin neticesi olarak kabul edilmelidir. Zamanında çok mecburi olan bu mecburiyet ve tedbir diğer tedbirlerle birlikte bugünün hür Türkiye'sine zemin hazırlamıştır. Ezanın Türkçe okunmasına mukabil cami içinde bütün ibadet ve duaların din dilinde olması garip bir tezat teşkil eder gibi görünür. Bunun izahı arz ettiğim gibi geçmişteki hadiselerin hatırlanmasına ve taassup zihniyetine karşı mücadele zaruretin kabul olunmasına bağlıdır. Aradan bunca yıllar geçtikten ve vaktiyle zaruri görülen tedbire artık ihtiyaç kalmadıktan sonra, bunda ısrar bu sefer vicdan hürriyetine karşı bir taassup teşkil eder. (...) Hükümet olarak ezan meselesi hakkında görüşümüz bundan ibarettir. Ancak kanuni hükümlerle de alakalı olan bu meselenin gerek prensip gerekse grubumuzca lüzum görüldüğü takdirde kanunda değişiklik yapmak bakımında Meclis Grubumuza arzı ve Grubumuzca alınmış karara göre hareket olunması pek tabiidir.”¹⁴⁵

Bir süre sonra Menderes Hükümeti, ezanın aslına döndürülmesine dair kanun teklifini meclise taşımıştır. DP milletvekilleri söz konusu değişikliğe destek vermişlerdir. Ayrıca ilgili teklife dair CHP adına söz alan milletvekili Cemal Reşit Eyüboğlu meclise getirilen teklifin aleyhinde veya lehinde değil, sadece “hakkında” konuşacağını bildirmiştir. Akabinde Eyüboğlu,

“Memlekette milli devlet ve milli şuur politikası cumhuriyetle kurulmuş ve CHP bu politikayı takip etmiştir. Bu politika icabı olarak ezan meselesi de bir dil meselesi ve milli şuur meselesi telakki edilmiştir. Milli devlet politikası mümkün olan her yerde Türkçe'nin kullanılmasını emreder. Türk vatanında ibadete çağırmanın da öz dilimizle olmasını bu bakımdan daima tercih ettik. Türkçe ezan, Arapça ezan mevzuu üzerinde bir politika münakaşası açmaya taraftar değiliz. Milli şuurun bu konuyu halledeceğine güvenerek, Arapça ezan meselesinin ceza konusu olmaktan

¹⁴⁴ Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: DP'nin Altın Yılları: 1950-1954**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990, s. 49.

¹⁴⁵ Zafer, **Menderes'in Başyazarımıza Verdiği Mühim Beyanat**, 5 Haziran 1950.

çıkarılmasına aleyhte olmayacağız”¹⁴⁶

şeklinde partisinin görüşlerini dile getirerek CHP milletvekilleri söz konusu değişikliğin aleyhinde oy kullanmamışlardır. Böylece Menderes Hükümeti, hükümet programının okunmasından on sekiz gün sonra 16 Haziran 1950 tarihinde çıkarılan 566 sayılı yasa ile 2 Haziran 1941 tarihinde çıkarılan ezanın Türkiye’de Türkçe okutulacağını düzenleyen 4505 sayılı kanun kaldırmıştır. Ezanın aslına rücu etmesinin akabinde bazı imam ve hocalar, CHP’lileri eleştirmeye başlamıştır. Ankara Tacettin Camii imamı bir vaazında CHP’nin dinsizliği yaydığını ve bu yüzden kendilerini CHP’den kurtardığı için DP’ye sürekli dua edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Hacı Bayram Veli Camii imamı da CHP’nin küfür ehli gibi hareket ettiğini dile getirmiştir.¹⁴⁷ Dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri verdiği bir demeçte “vatandaşların kendi dinleri üzerinde istedikleri gibi serbest hareket edebileceklerini ve din hürriyetine kimsenin karışamayacağını ve karışmadığını” ifade etmiştir.¹⁴⁸

7 Temmuz 1950 tarihinden itibaren her biri on dakika olmak üzere Ramazan ayı boyunca sabah ve akşam günde iki defa, diğer geri kalan aylarda ise hafta bir defa Cuma sabahları olmak üzere radyodan dini programların yapılmasına izin verilmiştir. 4 Kasım 1950 tarihinde ise ilkokullarda din dersi verilebilmesi için din dersleri ilkokul müfredatına dâhil edilmiştir. 1951-1952 eğitim öğretim yılında da birçok imam hatip okulu açılmıştır. 13 Ağustos 1956 tarihine gelindiğinde din eğitimi ortaokul müfredatına da dâhil edilmiştir. 19 Kasım 1959 tarihinde de Yüksek İslam Enstitüsü açılmıştır.¹⁴⁹ Bunların yanında aşağıdaki tablo-1’de görüleceği gibi CHP döneminde açılmaya başlayan Kur’an Kursları, DP döneminde artarak devam etmiştir.

¹⁴⁶ TBMM Tutanak Dergisi, **Türk Ceza Kanunu’nun 526’ncı Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun**, C. 1, D. IX, B. 9 [16 Haziran 1950].

¹⁴⁷ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, C. III, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1968, s. 68-69, 109.

¹⁴⁸ Eşref Edip, “Müslüman Türk Milleti Din Hürriyetine Tamamen Sahip midir”, **Sebilürreşad**, C. VI, S. 132, s. 98.

¹⁴⁹ H. Bayram Kaçmazoğlu, **Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları**, İstanbul, Birey Yayıncılık, 1988, s. 73.

Tablo – 1: Kur'an Kursları Sayısı

Yıllar	Kurs Sayısı	Öğrenci Sayısı
1932 - 1933	9	232
1942 - 1943	37	1329
1952 - 1953	183	11836

Kaynak: Doğan Duman, **Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık**, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 1999, s. 189.

Tablo – 2: 1923 – 1960 Yılları Arasında İmam Hatip Okul ve Öğrenci Sayısı

Yıllar	Ortaokul Kısmı		Lise Kısmı		Toplam Öğrenci	Mezun Sayısı
	Okul	Öğrenci	Okul	Öğrenci		
1923-1924	29	1822	-	-	1822	-
1925-1926	20	1009	-	-	1009	-
1926-1927	12	278	-	-	278	-
1927-1928	4	200	-	-	200	-
1928-1929	2	100	-	-	100	-
1929-1930	-	-	-	-	-	-
1951-1952	7	876	-	-	876	-
1952-1953	7	1191	-	-	1191	-
1953-1954	15	1642	-	-	1642	-
1954-1955	16	2048	-	-	2048	-
1955-1956	16	2181	7	254	2435	-
1956-1957	172	2520	7	500	3020	-
1957-1958	17	2584	15	892	3476	193
1958-1959	19	2628	16	997	3625	220
1959-1960	19	2922	16	1144	4066	336

Kaynak: Duman, age, s. 180.

22 Kasım 1952 tarihinde Vatan Gazetesi Başyazarı Ahmet Emin Yalman’a karşı yapılan Malatya suikastından sonra iktidar, İslamcı kesimlere karşı kısmen cephe

almaya başlamıştır. Menderes, 4 Mart 1953 tarihinde Başbakanlıkta yaptığı basın toplantısında, ülkedeki tüm dini itikatların siyaset arenasında hiçbir şekilde kullanılmaması ve malzeme edilmemesi gerektiğini dile getirir.¹⁵⁰ Buradan anlaşıldığı gibi DP yöneticileri İslamcı kesimlere karşı önlem alınması gerektiğini dile getirmiş olmaktadır. Bu doğrultuda DP hükümeti birçok İslamcı profiline sahip dergi, yayın ve teşkilatı ve Millet Partisi’ni laikliğe aykırı hareketlere destek verdiği gerekçesiyle kapatmıştır. DP Samsun Milletvekili Hasan Ustaoglu 3 Ekim 1952 tarihinde Samsun’da yayınlanan Büyük Cihad gazetesinde çıkan bir yazısı gerekçesiyle 9 Aralık 1952 tarihinde partisinden ihraç edilmiştir. Necip Fazıl Kısakürek, kendi çıkardığı Büyük Doğu dergisinde laikliğe karşı kaleme aldığı bir yazıdan dolayı yargılanıp Aralık 1952 yılında 9 ay 12 güne mahkûm edilmiştir. 23 Aralık 1952 tarihinde de Said Nursi aleyhinde dava açılmıştır. 23 Ocak 1953’te Milliyetçiler Derneği kapatılmıştır. Derneğin başkanı ve DP Isparta Milletvekili Sait Bilgiç ve arkadaşı Tahsin Tola partinin genel idare kurulu tarafından ihraç talebiyle disiplin kuruluna sevk edilmiştir. 5 Mart 1953’te Eşref Edib’in Sebilürreşad dergisinde yayınlanan bir yazısından dolayı 5 ay hapse mahkûm edilmiştir. 23 Temmuz 1953 tarihine gelindiğinde dinin siyaset ve devlet işlerine karışmasını engellemek amacıyla “Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun”u¹⁵¹ çıkarılmıştır. 1954 yılında yapılan seçimlerde ise İslâmi eğilimler taşıyan

¹⁵⁰ Ali Fuad Başgil, **27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri**, İstanbul, Yağmur Yayınevi, 1996, s. 60.

¹⁵¹ Dönemin Adalet Bakanı (DP Ankara Milletvekili) Osman Sevgi Çiçekdağ, kanun tasarısının düşünce ve vicdan özgürlüğüne ilişkin söz konusu kanun teklifini Anayasanın bazı maddeleri (TEK 70, 75 ve 88. madde) ve TCK (175, 176, 177, 178 ve 179. maddeler) ile bağlantı kurarak meclise taşımıştır. Çiçekdağ, hem bu maddelere hem de TCK 163. maddeye rağmen din, vicdan ve kanaat özgürlüğü ile toplantı hürriyetinin suiistimal edildiğini dile getirmiştir. Var olan yasal boşlukları doldurmak amacıyla gerek bireysel gerekse dernekler düzeyinde yaptırım gücünü artırmak maksadıyla ve TCK’nın 64. ve 65. maddeleriyle bağlantılı olarak böyle bir yasaya ihtiyaç olduğunu belirtmiştir, TBMM Tutanak Dergisi, C.24, D. IX, B. 115, s.1043-1046.

Teşkilatı Esasiye Kanunu (TEK) 70. madde: “Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, bağış, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri Türklerin tabii haklarından ve hürriyetleri.”

75. madde: “Hiçbir kimse felsefi inanından, din ve mezhebinden dolayı kınanamaz. Güvenliğe ve edep törelerine ve kanunlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü din törenleri serbesttir.”

88. madde: “Türkiye’de din ve ırk ayırdedilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese “Türk” denir.”

TCK 175. madde: “Dinlerden birine ait dini işleri veya ibadet ve ayinin yapılmasını men ve ihlal eden kimseye altı aydan bir yıla kadar hapis ve beş bin liradan yirmi beş bin liraya kadar ağır para cezası verilir. Fiilin işlenmesi sırasında cebir, Şiddet, tehdit veya hakaret vaki olmuş ise, faile bir yıldan iki yıla kadar hapis ve on bin liradan elli bin liraya kadar ağır para cezası verilir. Allah’a veya dinlerden veya bu dinlerin peygamberlerinden veya kutsal kitaplarından veya mezheplerinden birine hakaret eden veya bir kimseyi dini inançlarından veya mensup olduğu dinin emirlerini yerine getirmesinden

birçok milletvekili, partinin milletvekili aday listesine alınmamıştır. Yukarıda bahsedilen tutuklatma, kapatma ve yargılama durumlarından hareketle DP'nin din alanında yaptığı reformlardan vazgeçtiği çıkarımı yapılamaz. DP'nin önde gelen kadrosunun yapmak istediği şey İslâmcı grupları belli bir sınırlar içerisinde tutmak ve bir ihtimal bu yolla DP'yi Türkiye'de İslâmî kesimin tek siyasi temsilcisi olarak göstermeye çalışmaktır.¹⁵² Bülent Tanör'e göre DP, liberal bir laiklik anlayışı benimsediğinden din ve vicdan özgürlüğünün teminatı olan yasal düzenlemeleri hayata geçirmiştir. Radikal, marjinal kabul edilen dini eğilim ve yorumlara müsamaha göstermemiştir.¹⁵³

Cumhuriyetin ilanından sonra 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen darbe sonucunda ilk defa ordu, yönetime el koymuştur. Darbenin akabinde yeni anayasayı yapmak için

veya yasaklarından kaçınmasından dolayı kınayan veya tezyif veya tahkir eden veya alaya alan kimseye altı aydan bir yıla kadar hapis ve beş bin liradan yirmi beş bin liraya kadar ağır para cezası verilir. Üçüncü fıkrada yazılı suçlar, basın ve yayın yoluyla işlenirse ceza bir misli artırılarak hükmolunur. Birinci fıkrada yazılı suçların basın ve yayın yoluyla teşvik ve tahrik edilmesi halinde aynı ceza uygulanır.”

176. madde: “Dinlerden birini tahkir maksadı ile bu dinlerce kutsal sayılan mabetleri, mezarları, buna benzer yerleri veya bu yerlerdeki eşyayı yıkan, bozan veya diğer bir suretle zarar veren kimse bir yıldan üç yıla kadar hapis ve yirmi bin liradan yüz bin liraya kadar ağır para cezası ile cezalandırılır. Din görevlilerinin görevleri esnasında veya görevlerini yapmalarından dolayı kendilerine karşı bir cürüm işlendiği takdirde bu cürümün kanunen belli olan cezası altında bir oranında artırılarak hükmolunur.”

177. madde: “Her kim ibadethanelerde, bunların müstemilatında veya külliyelerinde mevcut tezyinat, demirbaş ve mütemmim cüzleri veya benzeri eserleri yahut kabristanlardaki mahkukatı bozar, mezarları tahrip ederse bir yıldan üç yıla kadar hapis ve on bin liradan elli bin liraya kadar ağır para cezası ile cezalandırılır. Bunlardan birini her ne suretle, olursa olsun kirletenler üç aydan bir yıla kadar hapis ve beş bin liradan yirmi beş bin liraya kadar ağır para cezası ile cezalandırılır.”

178. madde: “Bir kimse, bir ölünün naaş ve kemikleri hakkında hakaret yapar veya tahkir maksadıyla veya meşru olmayan diğer bir maksatla birinin na'sını yahut kemiklerini alırsa, üç aydan bir yıla kadar hapis ve beş bin liradan yirmi beş bin liraya kadar ağır para cezasıyla cezalandırılır. Bunların dışında, her kim bir ölünün na'sını tamamen veya kısmen alır veya ruhsat almaksızın bir na'sı mezardan çıkarır yahut kemiklerini alırsa, iki aydan altı aya kadar hapis ve beş bin liradan yirmi beş bin liraya kadar ağır para cezası ile cezalandırılır. Eğer bu cürüm kabristanda veya ölü gömülmeye veya muhafazasına mahsus diğer yerlerde görevli olan yahut kendilerine naaş ve kemikler tevdi olunan kimseler tarafından işlenirse, yukarıda yazılı cezalar bir misli artırılarak hükmolunur.”

179. madde: “Bir kimse diğer bir kimseyi gayrimeşru surette kişi hürriyetinden mahrum ederse bir yıldan beş yıla kadar hapis ve beş bin liradan az olmamak üzere ağır para cezasıyla cezalandırılır. Eğer suçlu bu fiili işlemek için yahut işlediği zamanda tehdit veya kötü muamele eder veya hile kullanır yahut bu fiili öğ alma kastıyla veya dini veya milli bir maksatla yahut 499 uncu maddedeki haller dışında maddi çıkar sağlama kastıyla veya siyasi veya ideolojik veya sosyal görüş ayrılıklarından kaynaklanan herhangi bir amaçla işler yahut mağduru askerlikte kullanılmak üzere yabancı bir ülkeye teslim ederse verilecek ceza üç yıldan sekiz yıla kadar ağır hapis ve on bin liradan az olmamak üzere ağır para cezasıdır. Yukarıdaki fıkralarda yazılı fiillerin silahla veya birden çok kişi tarafından birlikte işlenmesi halinde ceza üçte birden yarıya kadar arttırılır.” Zekeriya Yılmaz, **Anayasa-TCK-CMUK-CİK-TMK**, Ankara, Seçkin Yayınevi, 2001, s.139-141.

¹⁵² Kaçmazoğlu, age, s.75.

¹⁵³ Bülent Tanör, **Kurtuluş Kurtuluş**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2000, s. 266.

alışmalar başlamıştır. Temsilciler Meclisi'nin hazırladığı anayasa 9 Temmuz 1961 tarihinde halkoylamasına sunulur. %61.7 oy oranıyla yeni anayasa kabul edilmiş ve 20 Temmuz 1961'de Resmi Gazete'de yayımlanmıştır.¹⁵⁴

1961 Anayasası 12. maddede dil, ırk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin herkesin kanun önünde eşit olduğunu vurgular. Anayasanın Vicdan ve Din Hürriyeti bölümünde yer alan 19. maddesinde ise herkesin, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahip olduğu; kamu düzenine, genel ahlaka veya bu amaçlar doğrultusunda çıkarılan kanunlara uygun olmayan ibadetler, törenler ve dini ayinler serbest bırakıldığı; din eğitiminin ve öğretiminin kişilerin veya yasal vasilerinin isteğine bırakıldığı vurgulanmıştır. Maddenin devamında

“Kimse, Devletin sosyal, iktisâdî, siyasî veya hukûkî temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya şahsî çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtan gerçek ve tüzel kişiler hakkında, kanunun gösterdiği hükümler uygulanır ve siyasi partiler Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır”¹⁵⁵

açıklamaları yer almaktadır.

Yeni siyasi partilerin kurulmasıyla birlikte Ragıp Gümüşpala başkanlığında kurulan Adalet Partisi (AP) ve Ekrem Alican liderliğinde kurulan Yeni Türkiye Partisi (YTP) DP'nin halefi olarak görülmüşlerdir.¹⁵⁶ 15 Ekim 1961 tarihinde yapılan seçimler sonucunda AP %34,8, CHP %36,7 ve YTP %13,7 oranında oy almışlardır. Seçim sonuçlarından dolayı hiçbir parti tek başına hükümet kuramadığından dolayı 20 Kasım 1961 tarihinde CHP-AP Koalisyonu kurulmuştur. 1960 Darbesi gerçekleştiğinde yurtdışında bulunan Kurmay Albay Talat Aydemir, 22 Şubat 1962 ve 20-21 Mayıs 1963 tarihinde başarısız darbe girişimlerinde bulunmuştur.¹⁵⁷ 1965 yılında gerçekleşen seçimler sonucunda AP oyların %52,9'nun ve CHP ise %28,7'ni almıştır. 1964 yılında yapılan AP Genel Kongresinde Süleyman Demirel'in genel başkan seçilmesi ve 1965 yılında yapılan seçim sonucuna göre Demirel Hükümeti

¹⁵⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi, **1961 Anayasası**, (Çevrimiçi) <https://anayasa.tbmm.gov.tr/1961.aspx>, 3 Şubat 2019.

¹⁵⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi, **1961 Anayasası**, (Çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>, 03 Şubat 2019.

¹⁵⁶ Kemal H. Karpat, **Kısa Türkiye Tarihi**, s. 189.

¹⁵⁷ Karpat, age, s.190-191.

kurulmuştur.¹⁵⁸

12 Ekim 1969 tarihinde yapılan seçimlere söz konusu siyasi liderlerin dışında ileriki dönemlerde Milli Görüş Hareketi'nin liderliğini üstlenecek olan Necmettin Erbakan, Konya'dan bağımsız aday olarak seçimlere katılmıştır.

¹⁵⁸ Karpat, age, s. 193.

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ

Bu bölümde Milli Görüş Hareketi'nin yaşadığı tarihsel süreç ile birlikte Milli Görüş Kavramı incelenecektir.

2.1. Milli Görüş Hareketi'nin Ortaya Çıkışı

Necmettin Erbakan'ın Milli Görüş Hareketi üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulduğunda -Ruşen Çakır'ın ifade ettiği gibi- harekete *Erbakan Hareketi* ve Milli Görüş mensuplarına da *Erbakancı* denebilir.¹⁵⁹ Bu nedenle Milli Görüş Hareketi, Erbakan'ın hayat hikâyesi ve mücadelesinin tezahürüdür.

Dönemin ağır ceza reislerinden Mehmet Sabri Erbakan ile Kamer Hanımın 29 Ekim 1926 tarihinde ve Sinop'ta ismini Necmettin koydukları bir çocukları dünyaya gelir. Necmettin Erbakan babasının mesleğinden dolayı ülkenin farklı bölgelerinde eğitim hayatına devam etmiştir. Çok kültürlü ve İslam inancına vakıf bir ailenin ferdi olan Erbakan ilk terbiye ve dini eğitimini ailesinin yanında almıştır.¹⁶⁰ 1943 yılında İstanbul Erkek Lisesinden mezun olan Erbakan, lise yıllarında okulda bir mescit açılmasını talep etmiştir. Okulda bulunduğu zaman diliminde ibadetlerinin aksatmak istemeyen Erbakan'ın söz konusu talebinden dolayı dönemin okul müdürü kendisine munasip bir odayı tahsis etmiştir.¹⁶¹ Lise öğrenciliği yıllarında Erbakan, okulda aldığı eğitimler dışında birçok hocadan dini eğitim almıştır. Hüseyin ve Saffet Efendiler'den Hadis dersi alan Erbakan, Ömer Nesefi'den Amentü Şerhi, Numan Kurtulmuş¹⁶² Hocaefendi'den Akaid, Fatih Dersiazamlarından Ali Osman Tatlısu'dan Esma-ül Hüsna Şerhi ve Celaleyn Tefsiri derslerini almıştır.¹⁶³

Erbakan, 1948 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) Makine Mühendisliği Bölümünden mezun olmuştur. İTÜ'nün 1947 – 1948 dönemi mezunlarının tanıtıldığı

¹⁵⁹ Ruşen Çakır, “Milli Görüş Hareketi: Dün, Bugün, Yarın”, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Bildirileri**, Der. İsmail Kara, Asım Öz, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 768.

¹⁶⁰ Ekrem Şama, **Allah Dostu Erbakan**, İstanbul, Gonca Yayınevi, 2015, s. 23-25.

¹⁶¹ Ekrem Kızıldaş, **Herkesin Hocası Erbakan**, İstanbul, Hayat Yayıncılık, 2011, s. 20.

¹⁶² Prof. Dr. Numan Kurtulmuş'un dedesi.

¹⁶³ Fehmi Çalmuk, “Necmettin Erbakan”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, C. 6, Der. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 561.

ve Arı olarak adlandırılan albümde Erbakan'ın arkadaşları kendisini şu şekilde tanıtmışlardır:

“Toylardandır. Sofudur, dindardır ve çalışkandır. Hayatının yarısını namaz, yarısını da projeler işgal eder. Sınıfının yarısını kendisi, yarısını da arkadaşları işgal eder. Proje ve raporları, Saatli Maarif Takvimi gibi geniş izahlıdır. Herkesin bir sayfada bitirdiği konuyu o kırk sayfada özetler. Kendisine cıvata nedir diye sorarsanız, izaha demir filizlerinin naklinden başlar ve o kadar anlatır ki, nihayet namaz vakti gelir ve sonunu dinleyemezsiniz.”¹⁶⁴

Erbakan, üniversite yıllarında tarihsel sürecinde devlet ile iyi ilişkilere sahip olan Nakşibendi Tarikatı'na mensup Gümüşhanevi Dergâhı'yla tanışmıştır.¹⁶⁵ Erbakan, İskenderpaşa Cemaatine intisap etmiş olup birçok defa cemaatin mürşidi Mehmed Zahid Kotku'nun (1897 – 1980)¹⁶⁶ sohbetlerinde ve derslerinde bulunmuştur. Necmettin Erbakan'ın oğlu Fatih Erbakan, babasının Kotku'yu sürekli ziyaret ettiğini ve Kotku'yla birebir görüştüğünü belirtir.¹⁶⁷ Erbakan mezun olduğu yıl İTÜ Makine Fakültesi Motorlar Kürsüsü'nde asistan olmuştur.

1951 yılında Almanya'da bulunan Aachen Üniversitesi'ne kendi alanında bazı araştırmalar yapmak üzere gitmiştir. Burada Profesör Schimit ile birlikte çalışan Erbakan, doktorasını bu üniversitede tamamlamıştır. Doçentlik tezinde “dizel motorlarda püskürtülen yakıtın nasıl tutuştuğunu” matematiksel olarak izah etmiştir. DEUTZ motor fabrikalarının Genel Müdürü Prof. Dr. Flats tarafından Leopard tanklarının motorlarıyla ilgili bazı araştırmalar yapmak üzere söz konusu fabrikaya davet edilmiştir.

27 yaşında dönemin en genç doçenti olan Erbakan, 1956 yılında profesör olmuştur. Erbakan sırasıyla 1966 yılında Odalar Birliği Sanayi Dairesi Başkanı, sonrasında Genel Sekreter, 1968 yılında Odalar Birliği İdare Heyeti Üyesi ve 1969 yılında

¹⁶⁴ Ayşe Hür, **Erbakan, Milli Görüş, 28 Şubat**, Radikal, 28 Mart 2014.

¹⁶⁵ Soner Yalçın, **Erbakan**, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul: 2014, s. 60.

¹⁶⁶ Kafkas göçmeni Bursa'da yaşayan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Mehmet Zahid Kotku, Abdülaziz Bekine'den postu devralmıştır. Kotku'nun Nakşibendi geleneği ve Gümüşhanevi Dergâhı'nın ana damarıyla yakın ilişkilerini sürdürmeye devam ederken metropol kentlerinin modernleşmiş mensuları için yeni söylemler geliştirmiştir. Kotku, yaptığı sohbetlerle, anlatış tarzıyla ve verdiği misallerle kendisine intisap eden üniversite öğrencileri, akademisyen ve teknokratların bulundukları modern şehrin yaşamların ortaya çıkardığı çelişkileri ve sorunları aşmaları için kendilerine yol göstermiştir. M. Emin Yaşar, “Mehmet Zahid Kotku”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, C. 6, Der. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 326-329.

¹⁶⁷ Şama, age, s. 41.

Odalar Birliği Başkanlığına seçilmiştir.

Erbakan, 1956 yılında Türkiye’de ilk yerli motoru imal eden ve 200 ortaklı olan Gümüş Motor A.Ş.’yi kurmakla çalışma hayatına başlamıştır.¹⁶⁸ 1 Temmuz 1956 tarihinde ise kısa bir süre önceye kadar “Pancar Motor” üretimini sürdüren fabrikanın temelini atmıştır. 1960 yılında Erbakan, Sanayi Kongresi’nde “yeni hedef otomobillerin Türkiye’de yapılmasıdır”¹⁶⁹ açıklamalarını yapmış ve bununla birlikte Türkiye’de otomobil yapılıp yapılamayacağı tartışılmaya başlanmıştır.¹⁷⁰

1969 yılında Erbakan yaptığı bir konuşmada Türkiye Cumhuriyeti Anayasası tam bir din ve vicdan hürriyeti tanıdığını ancak bu hürriyetin 163. madde ile kısıtlandığını dile getirir. Kendisi o dönemlerde bir vaizin “faiz haramdır” demesi onun tutuklanması için yeterli bir gerekçe olarak kabul edildiğini belirtir. Bu gibi demeçlerinden dolayı onbinden fazla din adamı tutuklanmıştır. Erbakan’a göre o dönem Türkiye’de uygulanan sözde din ve vicdan hürriyetinin Sovyet Birliği’nde uygulanan din ve vicdan hürriyetinden bir farkı yoktur. Erbakan konuşmasına şu

¹⁶⁸ Motor fabrikasının ismi Gümüşhanevî Dergâhı’nın adından hareketle Necmettin Erbakan ve Mehmed Zahid Kotku’nun aralarında yaptıkları istişareler sonucunda konuldu. Bkz.: Sedat Özgür, **Necmettin Erbakan ve Gümüş Motor**, İstanbul, İlke Yayınları, 2014.

¹⁶⁹ Necmettin Erbakan, **Türkiye ve Ekonomi**, İstanbul, Yeni Neşriyat A.Ş., 2002.

¹⁷⁰ “Devrim otomobillerinin Cumhuriyet Bayramı’nda gün yüzüne çıkması ve yaşanan talihsiz olaylardan sonra Yeni Sabah gazetesinde şöyle bir haber çıkmıştır: “İlk Türk otomobilinin, Devlet Başkanı Cemal Gürsel’in arzusuna uyularak kuvveden fiile çıkması, bu imalata taraftar ve muhalif olan iki zümre arasında geniş akisler husule getirmiştir. / Gürsel’in "Bir aşağılık duygusu ile bizde otomobil yapılamaz diyenler utansın" sözünden utanması icabedenler Türk otomobilinin imalatını kendi menfaatlerini düşünerek baltalamak isteyenlerdir.... Devrim adı verilen otomobilin seri olarak imalının mümkün olup olamayacağı hakkında dün Teknik Üniversitesi Motörler kürsüsü Doçenti Necmettin Erbakan’ın malumatına müracaat ettik.

Devlet Başkanı Gürsel’in yakından tanıdığı ve Türk otomobilini gerçekleştirecek çalışmaları sebebi ile kendisine geniş itimat beslediği hatta bu vazifeyi bir devlet bakanlığı payesinde yürütmesini arzu ettiği Erbakan şunları söyledi:

“Eskişehir Cer Atölyesinin üç ay insan üstü gayret sarfederek meydana getirdiği iki otomobil, iki özellik taşımaktadır. Birincisi, bizde otomobil yapılamaz diyenlere güzel bir cevaptır. İkincisi, bu işi yapacaklara cesaret vermiştir. Fakat otomobil, Teknik Üniversitesi Motörler Enstitüsüne sorulmadan yapılmıştır. Üzerinde çalışan arkadaşların otomobil ihtisası yoktur. Cer Atölyesi 1946’da üç dizel motor yapmış, fakat asıl işi Devlet Demiryollarına hizmet olduğundan seri imalata geçememişti. Eskişehir’deki hareket bizim davamız için atılmış adımdır. Üç ayda bir otomobil motörü imaline imkan yoktur. Teknik birçok hataları olduğunu kabul etmek lazımdır. Zira otomobil süt sağma makinesi veya dikiş makinesi değil, can makinesidir. Emniyet ister. Bizim on aydır üzerinde çalıştığımız dava başkadır. Biz binanın maketini yaparak övünmek yerine aslını meydana getirmek gayretinde idik. Aslı dediğim şey seri imalattır. Eskişehir’de arkadaşların yapmağa muvaffak oldukları otomobili tetkik ettikten sonra bunun bizim planlarımıza göre seri şekilde imal edilip edilmeyeceğini söyleyebilirim. Bu maksatla biliyorsunuz 9 firma oto sanayii için birleşmeğe hazırdır. İlerideki iltihaklarla bu rakamın 36’ya yükseleceğini tahmin ediyorum. Cer Atölyesi ilk adımı atmıştır. Şimdi iş memleket sanayiine bilhassa bunu yapmağa muktedir firmalara düşmektedir” Yeni Sabah, 31 Ekim 1961.

şekilde devam eder:

“Ne diye cuma günlerinin tatil yapmıyoruz da Pazar tercih ediliyor? Pazar günü Hristiyanlar kiliseye giderler. Cuma günü tatil yapılsa da Müslümanlar rahatça camiye gitseler olmaz mı? Ne mecburiyeti var bu milletin bu zulmü çekmeye? Din hürriyeti mutlaka Müslümanlara verilmelidir. Bütün batılı ülkelerde din siyasete hâkimdir... Hatta İsrail’de din devletin de üstündedir... Dinle devlet ayrı şeylerdir birleşmez, boş lâftır... Dinle devlet aynıdır, beraber yürür... Ayrımlarına imkân yoktur. Hilâfetin gelmesinin birçok büyük faydaları olabilir. Siyasal faydaları da... Ben illâ gelsin iddiasında değilim. Amma millet isterse her şey olur. Her şey olur...”¹⁷¹

Erbakan, 1969 yılında Türkiye Odalar Birliği Başkanlığı’na (TOBB) adaylığını koymuştur. Erbakan, o dönemde TOBB’a verilen 20 milyon dolar yatırım kotasının 19 milyon doları İstanbul ve İzmir tüccarına verilirken 1 milyon doları Anadolu’ya aktarılmakta olduğunu söyler.¹⁷² TOBB’daki adaylığı sırasında Erbakan, döviz dağıtımında puantaj sistemi getireceğini, kredi dağıtımında İstanbul sanayicisiyle Anadolu sermayesinin dengeleyeceğini, yatırımları verimli üretime yönelteceğini, vurguna ve soyguna son vereceğini ifade etmiştir.¹⁷³ Önceki başkan Sırrı Enver Batur’dan fazla oy alarak Erbakan, Türkiye Odalar Birliği Başkanı olmuştur. Ancak dönemin hükümeti Erbakan’ın başkanlığını tanımaz ve kabul etmez. Bu nedenle Erbakan polis aracılığıyla görevi bırakmaya zorlanır. TOBB’da yaşananlara şahit olduktan sonra Erbakan, siyaset arenasına atılmaya karar vermiştir.¹⁷⁴

Erbakan ilk olarak AP’den milletvekilliği için başvuru yapar ancak reddedilir. Bunun üzerine yakın dostlarıyla yaptığı istişareler sonucunda 1969 yılında yapılan seçimlere Konya’dan bağımsız aday olarak katılmaya karar verir. Birçok arkadaşının¹⁷⁵ da kendisi gibi bağımsız olarak seçimlere katılmasından dolayı seçim kampanyasını “Bağımsızlar Hareketi” ismiyle yürüttüler.

Bağımsız milletvekili adayları olan Erbakan, mevcut kanunlarda Müslümanların parti kurması yasaklandığını belirtir. Bu anlamda İslâm esaslarına dayanan bir parti

¹⁷¹ Sadık Albayrak, **Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı**, İstanbul, Araştırma Yayınları, 1989, s.105.

¹⁷² Ahmet Akgül, **Dünyanın Değişimi ve Erbakan Devrimi**, İstanbul, Doğuş Yayınları, 1995, s. 20.

¹⁷³ Kızıldaş, age, s. 15-18.

¹⁷⁴ Süleyman Arif Emre, **Siyasette 35 Yıl – 1**, Ankara, Keşif Yayınları, 2010, s.161-164.

¹⁷⁵ 1969 yılında yapılan seçimlere Erbakan ile birlikte bağımsız olarak girip “Bağımsızlar Hareketi”ni oluşturan kişiler: M. Hulûsi Özkul (Adana), İsmail Müftüoğlu (Adapazarı), Osman Kirişçioğlu (Ankara), Süleyman Kragülle (Aydın), Rıfat Boynukalın (Balıkesir), İsmail Çoşar (Çankırı), Ömer Faruk Yeğin (İstanbul), Ö. Lütfi Bozcalı (İzmir), Ahmet Tevfik Paksu (Kahramanmaraş), Fehim Adak (Mardin), Kemalettin Erbakan, **Etrafındakiler -1**, İstanbul, Mahya Yayıncılık, 2014, s. 125.

kurmak imkânsızdır. Ayrıca 163. maddeye göre herhangi bir yerde dinleyenlerin hislerini canlandıracak bir tonla “Allah” denmesi bile suç olduğunu vurgular. Bu nedenle çevreden merkeze hareket etmenin zorluğuna değinen Erbakan, merkezden çevreye doğru yol alacaklarını söyler. Bu yüzden parti kurup meclise girmek yerine meclise girip partiyi kurmayı tercih ederler.¹⁷⁶

Necmettin Erbakan, Ahmed Tefvik Paksu, Süleyman Arif Emre, Ali Haydar Haksal, Saffet Solak, Hasan Aksay, Ali Oğuz, İsmail Müftüoğlu, Rifat Boynukalın ve diğer arkadaşlarıyla birlikte Milli Görüş Hareketi’nin ilk partisi olan Milli Nizam Partisi’ni (MNP) 26 Ocak 1970 tarihinde kurdular.¹⁷⁷

2.2. Milli Görüş Kavramı

Necmettin Erbakan, “milli” kavramına oldukça fazla önem vermiştir. Bu durum hareketin ismini “Milli Görüş” olarak ifade etmesinin yanında ilk parti ve hareket bünyesinde kurulan birçok vakıf, dergi ve dernek isimlerinde “milli” ifadesini kullanmasından anlaşılmaktadır¹⁷⁸. Bu anlamda “milli” kavramı Milli Görüş Hareketi açısından önemli bir yere sahiptir.

Kemal Karpat, Milli Görüş kavramını İngilizceye “National Viewpoint” şeklinde tercüme eder.¹⁷⁹ Şerif Mardin, Milli Selamet Partisi’ni “the National Salvation Party” ya da “the Party of National Salvation” olarak çevirir.¹⁸⁰ Eric Jan Zürcher¹⁸¹ ve Douglas A. Howard¹⁸² Milli Nizam Partisi’nin karşılığı olarak “the National Order Party” çevirisini kullanırlar. Carter Vaughn Findley, Milli Görüş Hareketi’ni “National Outlook Movement”, Milli Nizam Partisi’ni “the National Order Party” ve Milli Selamet Partisi’ni “the National Salvation Party” olarak tercüme eder.¹⁸³ Feroz

¹⁷⁶ Erbakan Külliyyatı, **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-2**, Der. Mustafa Uzun, Ankara, MG V Yayınları, 2014, s. 196.

¹⁷⁷ Emre, age, s. 170-171.

¹⁷⁸ Milli Gençlik Vakfı, Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, Milli Şuur Derisi bu konuya misal olarak verilebilir.

¹⁷⁹ Kemal H. Karpat, **Elites and Religion**, İstanbul, Tımas Publishing, 2012, s. 266.

¹⁸⁰ Şerif Mardin, **Religion, Society, and Modernity in Turkey**, New York, Syracuse University Press, 2006, s. 237 -238.

¹⁸¹ Erik Jan Zürcher, **Turkey, A Modern History**, London, I.B. Tauris, 2017, s. 260.

¹⁸² Douglas A. Howard, **The Modern of Turkey**, California, Greenwood 2001 Press, 2016, s. 239.

¹⁸³ Carter Vaughn Findley, **Turkey, Islam, Nationalism, and, Modernity: A History, 1789 – 2007**, London, Yale University Press, 2010, s. 315.

Ahmed ise Milli Nizam Partisi'ni "the Islamist National Order Party"¹⁸⁴ olarak çevirirken Milli Nizam Partisi'ni "the National Salvation Party"¹⁸⁵ olarak tercüme eder. Chen Yang ve Changgang Guo'nun birlikte kaleme aldıkları "National Outlook Movement in Turkey: A Study on the Rise and Develoment of Islamic Political Parties" isimli makalelerinde başlıktan anlaşıldığı gibi Milli Görüş Hareketi'ni "National Outlook Movement" olarak çevirirken Milli Görüş partilerinin de İslamcı siyasi partiler olduğunu vurgulamışlardır.¹⁸⁶ Bir Milli Görüş Kuruluşu (MİLKO) olan Ekonomik ve Sosyal Araştırma Merkezi'nin (ESAM) 11-12 Mart 2017 tarihlerinde düzenlediği 3. Uluslararası Milli Görüş Sempozyumu'nda "Milli Görüş" kavramını İngilizce ve Arapça olarak da "Milli Görüş" şeklinde kullandıkları fark edilmektedir.¹⁸⁷ Temel Karamollaoğlu, Milli Görüş kavramının İngilizceye "National View" ve Arapçaya "Fikr-i Vatani" şeklinde yapılan tercümelerin yanlış olduğunu belirtir. Kendisi bu kavramın ayette geçen "Millet-i İbrahim" şeklindeki kullanımla aynı anlamı kast ettiklerini vurgular.¹⁸⁸

Karpat, Mardin, Zürcher, Howard, Findley, Yang ve Guo "milli" kelimesinin karşılığı olarak "national" kelimesini kullanırken Ahmed'in ilk başlarda "Islamist national" kelimesini kullanıp daha sonra ise o da "national" kelimesini kullanmaya devam ettiği görülebilmektedir. İslamcı bir hareket olarak nitelendirilen Milli Görüş Hareketi'nin ismi "ulus"a mı atıf yapmaktadır? Söz konusu soruyu cevaplandırmak için "milli" kelimesine biraz daha odaklanılması gerekmektedir.

Türk Dil Kurumu'nun hazırladığı "Büyük Sözlük"te "milli" kelimesi "milletle ilgili, millete özgü, ulusal" olarak açıklanmıştır.¹⁸⁹ Kubbealtı Lugatı'nda ise "(i) milleti ilgilendiren, milletle ilgili olan, ulusal; (ii) millete âit ve mahsus olan; (iii) din (dîne

¹⁸⁴ Feroz Ahmad, **The Making of Modern Turkey**, London, Routledge, 1993, s. 144.

¹⁸⁵ Ahmad, age, s. 158.

¹⁸⁶ Chen Yang, Changgang Guo, "National Outlook Movement in Turkey: A Study on the Rise and Develoment of Islamic Political Parties", **Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)**, C.9, S. 3, 2005, s. 1- 28.

¹⁸⁷ ESAM, **3. Uluslararası Milli Görüş Sempozyumu**, (Çevrimiçi)

http://www.esam.org.tr/uluslararasi-milli-gorus-sempozyumu_d168.html, 25 Şubat 2019.

¹⁸⁸ Temel Karamollaoğlu, **Dış Politika – 1**, Ankara, Saadet Partisi, 2018, s. 25.

¹⁸⁹ Türk Dil Kurumu, **Büyük Sözlük**, (Çevrimiçi)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori=veritbn&kelimesec=229546, 25 Şubat 2019.

âit olan anlamı zamanla eskimiştir) ve millete âit olan” şeklinde açıklanırken¹⁹⁰ D. Mehmet Doğan da “(i) millete âit, millete has, milletle ilgili, millete mensup; (ii) dini; (iii) kavmi” olarak ifade eder.¹⁹¹ İlber Ortaylı ise “millet” kelimesinin İbranice bir kelime olup Arapça’ya geçtiğini, kelimenin karşılığı “söz” olduğu ve buradan “Allah’ın sözü” kastedildiği ve bu anlamda Erbakan’ın Milli Görüş’ten kastı bir “ulus” değil bir “ümme” olduğunu belirtir.¹⁹²

Kubbealtı Lugatı’nda ifade edildiği gibi “milli” kelimesinin “dine âit olan” ya da “dini” anlamları zamanla kullanımdan kalktığından günümüzde söz konusu kelime anımsandığında akla doğrudan “ulusal” kavramı gelmektedir. Birçok modern Türkiye tarihçisi de kendini “milli” olarak isimlendiren hareketi doğrudan “national” olarak kategorize etmişlerdir. Ancak sürekli “İslam, İslam Birliği” vurgusu olan siyasi bir hareketin kendini ulus merkezli kavramlarla açıklamayacağı aşîkârdır. Bu anlamda Milli Görüş Hareketi söz konusu olduğunda “milli” kelimesinin “din”e atfen yapılan anlamları göz önünde bulundurulmalıdır.

Erbakan, Türkiye’de sağcı zihniyet/liberal görüş, solcu zihniyet/görüş ve maneviyat ile mukaddesata önem veren Milli Görüş zihniyeti olmak üzere üç farklı zihniyetin bulunduğunu vurgular.¹⁹³ Ayrıca Milli Görüş Hareketi’nin kuruluşundan bugüne ana sloganı “Önce Ahlak ve Maneviyat” olmuştur. Buradan da anlaşıldığı gibi hareket sürekli olarak bir maneviyata vurgu yapmaktadır. Erbakan, Milli Görüş Hareketi’nin ana gayesini milletin manevi ve maddi sahada kalkınarak saadet ve selamete erişmesi olarak açıklar.¹⁹⁴

Yasin Hatiboğlu, “milli” kelimesinden kastın “İslam inancı” yani “milletin kendi özü” olduğunu belirtir.¹⁹⁵ Oğuzhan Asiltürk kavramı “milletimizin inancı” şeklinde tanımlar ve yapılan araştırmalarda bu milletin %86’sının Müslüman olduğunu belirtir. Asiltürk, mevcut yasalar çerçevesinde konuşmak zorunda olduklarından

¹⁹⁰ Kubbealtı Lugatı, **Millî**, (Çevrimiçi) <http://www.lugatim.com/s/M%C4%B0LL%C3%8E>, 25 Şubat 2019.

¹⁹¹ D. Mehmet Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996, s. 774.

¹⁹² İlber Ortaylı, **Millî Kelimesini En Doğru Anlayan Erbakandır**, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=AdCbEpJ7dzw>, 25 Şubat 2019.

¹⁹³ Yeniden Milli Mücadele Dergisi, **MSP’li Yöneticiler AP’ni Nasıl Değerlendiriyor?**, C.5, S. 256, 31/12/1974, s.6; Necmettin Erbakan, **Millî Görüş**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1975, s. 25.

¹⁹⁴ Erbakan, age, s. 26.

¹⁹⁵ Yasin Hatiboğlu, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 16 Ocak 2018.

böyle bir tanımlama yaptıklarını söyler.¹⁹⁶ Mustafa Kamalak, Milli Görüş ile milletin tarihine, köküne ve kendisine kısacası inancına atıf yapıldığını ifade eder.¹⁹⁷ Temel Karamollaoğlu, Erbakan'ın Milli Görüş'ü "İslâm'ın vaat ettiği huzur ve saadet ortamının tesis edilmesi için mücadele etmek" şeklinde tanımladığını belirttiikten sonra kendisi Milli Görüş Hareketi'nin bir cihat hareketi¹⁹⁸ olduğunu belirtir.¹⁹⁹ Cihattan da huzur ve saadet ortamını kastettiklerini dile getirir. Süleyman Arif Emre de Milli Görüş'ten Müslümanlığı kast ettiklerini belirtir.²⁰⁰ Karamollaoğlu, Milli Görüş ile kast edilenin inançlarının temeli yani "bizi biz yapan değerler bütünü" olarak tanımlar.²⁰¹ Ali Yaşar Sarıbay da "milli" ifadesinden kastedilen "yeniden büyük Türkiye"nin meydana getirilmesinde en büyük ve önemli etkenin din olduğu realitesidir.²⁰² Bu anlamda Erbakan'ın "milli"likten anladığı şey ulus devlet mantığına dayalı olarak inşa edilen "millet" kavramından gelmemektedir. "Milli" kavramı, Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette²⁰³ kullanılan ve inanç merkezli değerlere atıf yapan bir kavramdır.²⁰⁴ Ergun Özbudun ve William Hale'ye göre mevcut anayasa ve kanunların İslami sembol ve kavramların açıkça kullanılmasına izin vermediğinden dolayı Erbakan'ın İslami görüş anlamında Milli Görüş kavramı kullanıldığını ve maneviyat kavramıyla anlatılmak istenenin de İslam olduğundan

¹⁹⁶ Oğuzhan Asiltürk, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 9 Mayıs 2019.

¹⁹⁷ Mustafa Kamalak, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 10 Mayıs 2019.

¹⁹⁸ Arapça'da "güç ve gayret sarf etmek, bir işi başarmak için elinden gelen bütün imkânları kullanmak" anlamına gelen cihad kelimesi İslâmî literatürde "dinî emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslâm'ı tebliğ, nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele vermek" gibi çok geniş anlamlarda kullanılmaktadır. Bkz.: Ahmet Özel, "Cihad", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/cihad#1>, 22 Mayıs 2019.

¹⁹⁹ Karar, **Karamollaoğlu: Müslümanlar Her Coğrafyada Eziliyor**, (Çevrimiçi) <https://www.karar.com/guncel-haberler/karamollaoğlu-muslumanlar-her-cografyada-eziliyor-1208287>, 15 Mayıs 2019; Millî Gazete, **Temel Karamollaoğlu: Milli Görüş Bir Cihad Hareketidir**, (Çevrimiçi) <https://www.milligazete.com.tr/haber/2500528/temel-karamollaoğlu-milli-gorus-bir-cihad-hareketidir>, 15 Mayıs 2019.

²⁰⁰ Mehmet Emin Gerger, **Bilinmeyen Yönleriyle Necmettin Erbakan**, İstanbul, Gerger Yayınları, 2011, s. 32.

²⁰¹ Temel Karamollaoğlu, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 9 Mayıs 2019.

²⁰² Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olay**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1985, s.114.

²⁰³ Misal: Bakara Sûresinin 135. ayetinde şöyle buyrulmaktadır: "Onlar, "Yahudi veya hristiyan olun ki doğru yolu bulasınız" dediler. Sen de de ki: "Hayır! Biz, Hanîf olan İbrâhim'in dinine [مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ] (millele İbrahime)] uyarız. O, müşriklerden değildi."

²⁰⁴ Sekan Yorgancılar, **Milli Görüş: 1969 – 1980**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2012, s. 375.

şüphe yoktur.²⁰⁵ Erbakan'ın konuşmaları analiz edildiğinde kültürel alanda Avrupalı değerlere karşılık İslam inancından hareketle ahlaki ve toplumsal değerleri savunmuştur.²⁰⁶ Başta Erbakan'ın kendisi olmak üzere hareketin üst düzey birçok mensubu ve yöneticisinin söylem ve metinlerinde İslam vurgusunun öne çıktığı ifade edilebilir. Bundan dolayı İslamî hassasiyetlere sahip çevre aktörleri, kendi ekonomik ve sosyal karakteristik özelliklerini muhafaza ederek siyaset arenasında kendilerine Milli Görüş ile birlikte yer bulmuşlardır.²⁰⁷

Erbakan,

“Milli Görüş adı üstünde milletimizin kendi görüşüdür. Bütün insanlığın bildiği gibi Milletimiz asırlar boyu kaba kuvveti değil, hakkı üstün tutan bir zihniyetin temsilcisi olarak, insanlık tarihinin en büyük devletleri olan Selçuklu ve Osmanlı Devletlerini kurmuş, asırlar boyu insanlığa insan hakları, barış ve adaletin en güzel örneklerini göstermiş, şerefli, parlak bir maziye sahip”²⁰⁸

olması şeklinde Milli Görüşü tanımlar. Recai Kutan da

“Milli Görüş, milletimizin inancı ve değer ölçülerine göre tarih boyunca oluşan düşüncesi ve dünya görüşüdür. Her milletin görüş ve düşüncesi kendi inancı, tarihi ve kültürüne göre oluştuğu gibi, milletimizin dünya görüşü ve değer ölçülerinin oluşturduğu "Milli Görüş" de milletimizin inancı, tarihi ve kültürünün etkileri altında”²⁰⁹

oluşturduğunu belirtir.

Erbakan'ın bazı konuşmalarında dile getirdiği “milletimiz, kendi kültürümüz, tarihimiz ve kimliğimiz”den²¹⁰ anlatmak istediği hem “Müslüman milleti, Müslüman kültürü, Müslüman tarihi ve Müslüman kimliği” olabileceği gibi “millet, kültür, tarih ve kimlik” kavramlarını yerel anlamlarıyla da kullanmıştır. Erbakan, çocukken kendi fındık ve üzümlerini yiyerek kutladıkları yerli malı haftasını “kendi gücümüz ile kalkınma”yı işaret ettiğini belirtir. Bu anlamda kalkınmayı “bizim fındığımızla, bizim üzümümüzle, bizim pancarımızla, bizim tavuğumuzla yani bizim ürünümüzle” yapılması gerektiğini vurgular. Söz konusu ifadelerde belirtilen kendi gücüyle kalkınma hedefini Milli Görüş olarak tanımlar. Ayrıca kabotaj bayramının arka

²⁰⁵ Ergun Özbudun, William Hale, **Türkiye’de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm**, İstanbul, Doğan Kitap, 2010, s. 33-35.

²⁰⁶ Yavuz, age, s. 69.

²⁰⁷ Ali Yaşar Sarıbay, **Global Toplumda Din ve Türkiye**, İstanbul, Everest Yayınları, 2004, s. 60.

²⁰⁸ Necmettin Erbakan, **SP 1. Olağan Büyük Kongre Konuşması**, Ankara, y.y., 2003, s. 6.

²⁰⁹ Recai Kutan, **SP 1. Olağan Büyük Kongre Konuşması**, y.y., Ankara: 2003, s. 6.

²¹⁰ Necmettin Erbakan, **Türkiye’nin Temel Meseleleri**, Yay. Haz. Hasan Hüseyin Ceylan, Ankara, Rehber Yayınları, 1991, s. 28.

planında yatan anlamın da Milli Görüş'e işaret ettiğini söyler. Milli Görüş kendi savunma sanayisinin de kurulmasını ve ülkenin mutlak bağımsızlığını anlam değer dünyasında barındırır.²¹¹ Buradan da anlaşıldığı gibi Milli Görüş, “yerel” değerlere de önem vermiştir.

Erbakan, Milli Görüş'ü “milletimizin tarihi, an'anevi ve bütün manevi değerlerine saygılı olan görüş” olarak tanımlar.²¹² Erbakan'ın demeçleri incelendiğinde Milli Görüş kavramının hem “din” hem de “yerel” odaklı bir muhtevaya sahip olduğu fark edilmektedir. Bu nedenle Erbakan'ın ortaya koyduğu Milli Görüş, sanayileşmeden eğitime, dış politikadan güncel gelişmelere kadar her olaya “dini” ve “yerel” perspektiflerle yaklaşmaktadır.²¹³

²¹¹ Necmettin Erbakan, **Erbakan ve Atatürk İlkeleri**, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=U3MbgrX81eA&t=155s>, 26 Şubat 2019.

²¹² Albayrak, age, s. 82.

²¹³ Çalmuk, age, s.554.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NİN LAİKLİK ANLAYIŞI

3.1. Milli Nizam Partisi (MNP)

26 Ocak 1970 tarihinde kurulan Milli Nizam Partisi'nin (MNP) ²¹⁴ kurucular heyetinde Necmettin Erbakan, Ahmed Tevfik Paksu, Süleyman Arif Emre, Ali Haydar Aksay, H. Tahsin Armutçuoğlu, Ömer Çoktosun, Ekrem Ocaklı, Ömer Faruk Ergin, Saffet Solak, Hasan Aksay, Ali Oğuz, İsmail Müftüoğlu, Nail Sürel, İ. Fehmi Cumalıoğlu, Hüsamettin Fadiloğlu, Bahattin Çarhoğlu, Mehmed Satoğlu, Rifat Boynukalın yer amaktaydı. Partiye ismini İstiklal Marşı Şairi Mehmet Akif Ersoy'un yakın dostu ve kendisiyle birlikte uzun süre Sebilürreşad dergisinde yazılar yazan Eşref Edip vermiştir.²¹⁵ Erbakan, 8 Şubat 1970 tarihinde Ankara'da Büyük Sinema salonunda yapılan toplantıda partinin kurucu isimlerini saydıktan sonra konuşmasına şu şekilde devam etmiştir:

“Ama sizden niçin saklayalım, niçin partimizin hakikî kurucularını bu ilk açılış gününde zikretmeyelim. Açıkça ilân ediyorum ki, bizim partimizin kurucuları Sultan Fatih Hazretleri, Sultan Yıldırım Hazretleri, Sultan Murat, Sultan Melikşah, Ulubatlı Hasan, Orhan Gazi, Nizamülmülk, Akşemsetdin, Sultan Yavuz, Kılıçarslan, Alp Arslan, Gelenbevî Hazretleri ve Sultan Hamit'dir.”²¹⁶

Ruşen Çakır'a göre MNP'yi kabaca üç toplumsal katman oluşturmuştur. Bunlar; (i) taşra kökenli dindar ailelerden gelip Cumhuriyet'in laik eğitim kurumlarından

²¹⁴ Milli Nizam Partisi ismi yerine Erbakan'ın 1969 yılındaki seçimlerinde Konya'dan bağımsız milletvekili adayı olduğu sırada Konya'da düzenlediği “İmanlı Büyük Türkiye” mitinglerinden hareketle partiye ilk olarak “İmanlı Büyük Türkiye” ismini verilmesi düşünülmüştür. Ancak Erbakan'ın ekibinden önce başka bir ekip söz konusu ismi almasından dolayı yeni bir isim arayışına geçilmiştir. Eşref Edip, parti için hem isim hem de sembol bulur. Partinin sembolü olan sağ elin işaret parmağı Edip'e göre sağ el, partinin çizgisini şahadet parmağı tek başına iktidara geleceğini ve diğer dört parmak da parti mensuplarının birbirine sıkı bir şekilde kenetlenmelerini temsil etmekteydi, Yorgancılar, age, s. 90-91. Necip Fazıl Kısakürek ise parti ismi ve sembolü ile ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamıştır: “(...) yeni parti faaliyetleri arasında çapı ne olursa olsun en mühim hadise MNP'dir. Demokratik Parti'ye kıyasla ne güzel isim. Her davanın bir nizamı vardır ve doğrudan doğruya nizama istekli olmak ve milli vasfıyla tespit etmek, kökü millete meknuz bir davadan başka hiçbir şeye işaret olmaz. Kökü millete meknuz dava ise davaların davası (...) sembolü de bizim şahadet parmağı dediğimiz parma[k]” Necip Fazıl Kısakürek, **Hadiselerin Muhasebesi 3**, İstanbul, Büyük Doğu Yayınları, 2009, s. 182.

²¹⁵ Emre, age, s. 170-171. Emre, Mehmet Emin Gerger'e verdiği mülakatta Ali Fuat Başgil'in de partiye isim olarak “Milli Nizam” verilmesini istediği ancak kuruluş beyannamesi yazıldığı sırada Eşref Edip'in kendilerine aniden partinin ismi için “Milli Nizam Partisi” yazdırdığını belirtir. Gerger, age, s18.

²¹⁶ Cumhuriyet, 9 Şubat 1970.

yetişmiş ve genellikle serbest meslekle iştigal eden yeni seçkinler, (ii) taşrada ticaret ve sanayiyle uğraşan dindar girişimciler ve (iii) hem taşra hem de büyük şehirlerde yaşayan dar gelirli Sünni dindarlardır. Bu kesimler “İslâm kardeşliği” adı altında bir araya gelmişlerdir. Ayrıca söz konusu kesimler arasındaki dayanışmayı ve kaynaşmayı dini konulara hâkim olan kadrolar ve İslâmî cemaat önderleri sağlamaktaydı.²¹⁷ Oliver Roy, Milli Görüş Hareketi’nin MNP ile birlikte siyaset oyununun dışında kalan veya bir şekilde siyaset oyunundan dışlanan toplumsal katmanları hareket ettirerek İslâmcı hareketleri siyasî arenaya dâhil ettiğini ifade eder.²¹⁸ Milli Nizam Partisi kurucularından M. Hulûsi Özkul, Milli Nizam Partisi ile Müslümanlardan müteşekkil bir parti hedeflediklerini belirtmiştir.²¹⁹ MNP’nin diğer bir kurucu ismi Ahmet Tevfik Paksu, MNP’nin kuruluşunun gayesi olarak İslami olmayan hiçbir şeyden hayır olmadığından iman hizmeti olduğunu dile getirir.²²⁰

MNP’nin Kuruluş Beyannamesi şu şekilde başlamaktadır:

“Allah’ın, Hakkı tutma, iyiyi sağlama ve kötüyü men etme yolunda bulunmak üzere seçtiği mümtaz ve aziz milletimiz! Asırlardan beri özleyip beklediğin, kendi ruhunun derinliklerinden gelen ve senin bizatihi kendi öz varlığının mânâ ve madde sahasında yeniden doğuşundan başka birşey olmayan Millî Nizâm Partisi, kuruluşu münasebetiyle sana ilk hitabını yaparken, önce Cenab-ı Hak’kın sayısız nimetlerine şükreder. Millî Nizâm Partisi, Milletimizin fitratında²²¹ mevcut ahlâk²²² ve fazileti kuvveden fiile çıkarmak ve bu sayede cemiyetimize nizâm, huzur, içtimai adalet ve vatandaşlarımıza da saadet ve selâmet getirmek gayesiyle kurulduğunu belirtir; bugün içinde bulunduğu durum ne olursa olsun, Hak’kın yardımıyla çok yakın bir gelecekte, milletimizin yeniden bütün dünyaya örnek büyük bir medeniyet kuracağını müjdeler; bütün vatandaşlarımızı bu ulvi gayenin tahakkuku için el birliği ile çalışmaya çağırır.”²²³

Partinin esas kuruluş gayesini ise şu dört maddede açıklamaktadır:

“(i) Partimiz, milletimizin fitratında mevcut olan yüksek ahlak ve faziletin, kuvveden fiile çıkarılmasını, inkişafını ve cemiyetimize nizâm, huzur, içtimai adalet ve vatandaşlarımıza saadet ve selâmet getirmesini gaye edinmiştir. (ii) Partimiz, milletimizin manevi kalkınma yanında, müsbet ilimlerde ve teknikte taklitçilikten kurtulmuş yapıcı keşif, ve icad edici gerçek bir inkişafa ve her sahada büyük

²¹⁷ Ruşen Çakır, “Milli Görüş Hareketi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, C. 6, Der. Tanıl Bora, Murat Gültekin, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 545-546.

²¹⁸ Oliver Roy, **Siyasal İslam’ın İflosu**, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, Metis Yayınları, 2003, s.36.

²¹⁹ Gerger, age, s. 37.

²²⁰ Gerger, age, s.72.

²²¹ Hz. Peygamber (sav), “Her doğan, İslâm fitratı üzerine doğar. Sonra, anne-babası onu Hristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar” buyurmuştur. Bu hadisten hareketle Müslümanlar, fitrat ile İslam inancını kastederekler.

²²² Emre, burada İslam Ahlakı’nı kast etiklerini belirtir, Gerger, age, s.18.

²²³ Milli Nizam Partisi Kuruluş Beyannamesi, Ankara, Nüve Matbaa, t.y. , s.1.

şahsiyete erişmesini gaye edinmiştir. (iii) Partimiz, milletimizin geçirdiği büyük tarihi tecrübeler, kazandığı olgunluk sayesinde, milli ve manevi değerlerimize halel getirmeden, demokratik hukuk nizamı içerisinde, manevi ve maddi kalkınma hareketlerinin, basiretli ve isabetli bir sentezini yapacağını ve bu suretle beşeriyete ışık tutacak, refah ve saadet getirecek, yeniden dünyaya örnek, üstün bir medeniyet kuracağını kabul eder ve büyük gayeye erişmek için vatandaşlarımızı hizmete çağırır. (iv) Partimiz, demokrasiyi hakka en riayetkar, en bilgili ve en liyakatli kimselerin millet hizmetine getirilmesi ve milletin en adil, en isabetli ve ilmi usullerde idaresi için, hakkı arayan ve hakkın tahakkukuna çalışan, hak ve hakikat otoritesine yol açan serbest imkanlar zemini olarak tarif eder.”²²⁴

MNP Genel Başkanı Erbakan, partinin ilk kongresinde bu milletin hakkı tutmak ve hakkı temsil etmek, ahlak, edep, hayâ, ilim, irfan ve fen yönünden diğer milletlere örnek olmak ve onlara öğretmek üzere Cenab-ı Hak tarafından seçildiğini belirtmiştir. Konuşmasının devamında millet olarak bir ahlak buhranının yaşandığını belirten Erbakan, okullardan öğrencilere milli ve manevi eğitimin verilmesi gerektiğini söyler. Bir Milli Nizam Hareketi’nden bahsettikten sonra kendisi bu hareketi şu şekilde tanımlamaktadır:

“Milli Nizam Harekâtı, milletimizin sağlam gövdesinin, manevi istila hareketi ile doğrulmak istenilen hastalıklara karşı mukabil hareketidir. Bu hareketlere uzun yıllar sabrettikten sonra onlara cevabıdır. Milli Nizam Harekâtı, milletimizin fitratında²²⁵ mevcut yüksek ahlâk ve faziletin, kuvveden fiile çıkartılması suretiyle, milletimizin bütün beşeriyete ışık tutacak refah ve saadet getirecek, dünyada örnek, üstün bir medeniyeti yeniden kurma hareketidir. Milletimizin kendisine dönme hareketidir. Bu hareket bugün teşkilâtını kurmuştur, Milli Nizam Partisi bu teşkilatın adıdır. Bu sebepten dolayı, Mili Nizam Partisi Birinci Büyük Kongresi olarak sizler, aziz milletimizi bin yıllık tarihi ile birlikte temsil eden muhterem ve mümtaz bir topluluksunuz Diğer parti toplulukları ile olan farkınız buradadır. Siz milli gövdenin sağlam kısmını temsil ediyorsunuz. Siz milletimizin aslını, özünü ve tarihini temsil ediyorsunuz. Bu büyük mananızdan dolayı ne kadar iftihar etseniz azdır. Sizin bu tablonuzun içerisinde 40 milyon şehidimizin ihtişamı var. Sizin bu tablonuzun içerisinde Sultan Osman, Sultan Fatih, Yavuz Sultan Selim var. Bu nasipten dolayı ne kadar şükretsek azdır.”²²⁶

Erbakan, Yılmaz Çetiner ile yaptığı mülakatta Türkiye’de Anayasa, bazı maddelerde tam bir din ve vicdan hürriyeti tanırken 163. maddede ise söz konusu hürriyetin kısıtlandığından ülkedeki din ve vicdan hürriyeti hiçbir Batılı ülkeyle değil, ancak Rusya ile mukayese edilebileceğini dile getirir. Risale-i Nur eserlerini okumalarından dolayı birçok kişinin tutuklandığını anlatır. Hristiyan ülkelerde Pazar günü, dini gün olmasından ve insanların rahat şekilde kiliseye gitmeleri için tatil iken Türkiye’de

²²⁴ Emre, age, 172-173.

²²⁵ Bkz.: 182. dipnot.

²²⁶ Erbakan Külliyyatı, **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı -5**, Der. M. Mustafa Uzun, Ankara, MG V Yayınları, 2014, s. 389.

Müslüman sayısı çok daha fazla olmasına rağmen Erbakan, tatil gününün Cuma değil, Pazar günü olmasını eleştirir. Cuma günü resmi tatil ilan edilirse Müslümanlar daha rahat ibadetlerini yapabileceklerdir. Erbakan bu ifadelerinin yanında din ile devlet ayrı olmalarını kabul etmez. Din ve devletin bir bütün olduğun ve birlikte hareket ettiklerini dile getirir. Birçok Batılı ülkelerde dinin siyasete hâkim olduğunu söyler ve misal olarak İsrail'deki durumu verir. Erbakan hilâfetin gelmesinde birçok fayda olabileceğini vurgulamakla birlikte kendisinin hilâfetin muhakkak gelmesi gerektiğini dile getirmediğini ancak son karar merciinin halkın kendisi olduğundan millet ne isterse onun olması gerektiğini ifade eder.²²⁷ Çetiner'in Atatürk ile ilgili sorusuna Atatürk'ün din aleyhtarlığı yapmadığını, halifelğe karşı olmadığını ve Kur'an-ı Kerim okumasını sevdiğinin altını çizer.²²⁸ Erbakan kendisi hakkında

“Destek almakta geriden / İnad ettin Profesör / Gericiliği yeniden / İcad ettin Profesör / Olmaz din madrabazlığı / Etmesen bu cambazlığı / Yazık! Sinmiş yobazlığı / Azad ettin Profesör / İlmini, irfanını da / Bir kürsünün şanını da / Adını, ünvanını da / Berbad ettin Profesör”²²⁹

şiiirini yazan dönemin Cumhuriyet Gazetesi yazarlarından Ümit Yaşar'a 10 Aralık 1969 tarihinde verdiği mülakatta o dönem kendisi hakkında hilafet ve Şeriat istediğine dair yapılan haberleri tekzip etmiştir. Mülakatın devamında Türkiye'nin en önemli meselesi olarak milleti manevi kıymetler etrafında birleştirmek olarak gördüğünü belirten Erbakan, gençlerin manevi eğitim almaları, din derslerinin ihtiyari olmaması ve hocaların peygamberden hürmetsiz bir şekilde bahsetmemeleri gerektiğini dile getirir. Erbakan vermiş olduğu bu mülakatta kendisini namaz ve niyaz ehli olarak tanımlamıştır.²³⁰

MNP'nin kurucularından ve eski AP Milletvekili Hasan Aksay, “Yeniden Kendimize” isimli makalesinde partinin kuruluş amacını şu şekilde dile getirmektedir:

“İyiliği emretmek, kötülüğü nehyetmek vazifesinin²³¹ sahibi olduğu için insanlığın

²²⁷ Adnan Menderes de mecliste yaptığı bir konuşmada milletvekillerine hitaben “Siz isterseniz hilafeti bile getirebilirsiniz” dediği rivayet edilir, Kara, *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye*, s.105.

²²⁸ MNP İzmir Gençlik Teşkilâtı (Haz.), *Basında Prof. Dr. Necmettin Erbakan*, İzmir, İstiklâl Matbaası, t.y., s. 10-11.

²²⁹ MNP İzmir Gençlik Teşkilâtı (Haz.), age, s. 39.

²³⁰ MNP İzmir Gençlik Teşkilâtı (Haz.), age, s. 39-41.

²³¹ Hasan Aksay burada şu ayete atıf yapmaktadır: “İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.” (Âl-i İmrân Suresi 104. Ayet)

hayrına olarak ortaya çıkarılmış büyük milletimiz, şimdi bütün Anadolu'nun her il ve ilçesinde meydanları dolduran heyetler halinde ortaya çıkıyor ve Milli Nizam davasını yeniden başlatıyorlar. Anadolu insanı yeniden ayağa kalkıyor. Kendilerini bu milletin gardiyanı zannederek “sizi batılılaştıracağız” diyenleri de “sizi bilinçlendireceğiz” diyenleri de kökünden kopmuş bütün yabancıları bir kenara itiyor ve ilan ediyor: “Ben kendi yoluma dönüyorum. Tarihimizde olduğu gibi bütün dünyaya ışık tutan kendi medeniyetini kurma davasını başlatıyorum. Ey tarihinden ve milletinden kopan köksüzler! Yolunuz batıldır. Kurtarıcı olarak gördüğünüz Batı da Şimal de kendi manevi buhranları, kendi çıkmazları içinde bocalayıp durmaktadır. Bunlar kurtarıcı olamazlar. Ancak, kurtarıcıya ihtiyaçları vardır. Milli modelimize dönmek suretiyle yeni bir aşk ve heyecanla bütün insanlığa kurtarıcı aydınlığı yine Allah'ın izniyle biz getireceğiz.” diyor ve MNP'yi bu gaye için kuruyor[uz].”²³²

Partinin gençlik kolları Elbistanlı Şair Abdurrahim Karakoç'un bir şiirinden yararlanarak

“Hür Dünyanın göbeğine,

Milli Nizam yazacağız.

Kuşların göz bebeğine,

Milli Nizam yazacağız.

Yola, ağaca, pınara,

Esen yele, yağan kara,

Yağmur yüklü bulutlara,

Milli Nizam yazacağız.

Koç burcuna, yay burcuna,

Bebeklerin avucuna,

Minarelerin ucuna,

Milli Nizam yazacağız.

Herkes duyacak, bilecek,

Gizlenmez gayri bu gerçek.

Yaprak yaprak, çiçek çiçek,

Milli Nizam yazacağız.”²³³

şeklinde Milli Nizam Marşı'nı²³⁴ oluşturdular.

²³² Hasan Aksay, **Milli Davamız**, İzmir, Karınca Matbaası, 1971, s. 21.

²³³ Emre, age, 184.

²³⁴ Bu marş partinin resmi marşı değildir. Şiirin orijinalinde “Milli Nizam” kısmı yerine “Hak yol İslâm” ibaresi yer almaktadır.

Gerek MNP'nin kuruluş amacının yer aldığı beyanname ve açıklamalara gerekse de Milli Nizam Marşı'nın sözlerine bakıldığında İslam vurgusu fark edilmektedir. Ancak İslamî söylem MNP'nin üslubunda hiçbir zaman salt bir ideolojik durum olarak yer almamış daha çok İslamî söylemleri andıran ifadelere yer verilmiştir.²³⁵ Bununla birlikte MNP, Türkiye'de yaşayan Müslümanların kimliklerini gizlemeden ve açık bir şekilde beyan edebilecekleri bağımsız ilk partidir.²³⁶ Bu nedenle MNP, yıllarca hep sağ partiler içinde kendini konumlandırmaya çalışan ve kendisine yer bulan dindar kesimin eğitilmiş seçkinleri aracılığıyla siyasi arenada yer alma sürecinin ilk adımıdır.²³⁷ Erbakan, 18 Ocak 1970 tarihinde Sinop İlinin Boyabat İlçesinde Sümer Kahvesinde “Esselâmunaleyküm Müslüman Kardeşlerim” diye başladığı konuşmasına “Türkiye’de sekiz parti olduğunu, kendilerinin bunlardan ayrı bir parti olduklarını, AP ve CHP gibi sağcı ve solcu diye milleti kandırmayıp Türkiye’ye yeni bir Müslüman partisi kurulmasının lüzumuna hissederek MNP’yi kurduklarını” söylemiştir.²³⁸

Hayrettin Kahraman’a göre MNP kurulmadan önce Müslümanların talepleri daha çok çocuklarının Kur’an-ı Kerim okuma imkânının sağlanması, dinlerinin öğrenilmesi, camiler için imamların yetiştirilmesi, ölümlerin cenaze namazının kılınması gibi din özgürlüğüyle alakalıydı. Ancak MNP’nin kurulmasıyla birlikte Müslümanlar, dini özgürlüklerin yanında “ülkenin İslâm’a göre yönetilmesi” talebinde bulundular.²³⁹

MNP, batılılara, emperyalistlere ve Siyonistlere her zaman karşı olduğunu ifade etmiştir. Çünkü MNP’ye göre “bir takım milletler diğerlerini sömürmektedir.”²⁴⁰ Batı, İslam âleminin sömürüye karşı çıkacağını bildiğinden gelişmesini istememektedir. Bu anlamda Türkiye’nin sanayi ve iktisadi olarak ilerlemesini ve kalkınmasını hep engellemeye çalışmıştır.²⁴¹

²³⁵ Nazım Maviş, **Milli Görüşün Doğuşu**: MNP, Ankara, Keşif Yayınları, t.y. , s.155.

²³⁶ Ali Bulaç, **Göçün ve Kentin Siyaseti (MNP’den SP’ye Milli Görüş Partileri)**, İstanbul, Çıra Yayınları, 2009, s.183.

²³⁷ İsmail Dursunoğlu, “Türk Siyasi Hayatında Merkez-Çevre İkilemi: Milli Nizam Partisi (MNP) Örneği”, **International Journal of Academic Value Studies**, C.2, S.2, 2016, s.53.

²³⁸ Resmî Gazete, **Anayasa Mahkemesi Kararları**, 14 Ocak 1972, S. 14072, s.2.

²³⁹ Hayrettin Kahraman, **İman Tazelemek**, Yeni Şafak, 23 Nisan 2006.

²⁴⁰ MNP Birinci Büyük Kongresi, s. 52.

²⁴¹ Aksay, age, s. 33.

MNP'ye göre maddi sahada kalkınmış ülkelerde “Kapitalist Sistem” ve “Sosyalist Sistem” olmak üzere iki farklı sistem bulunmaktadır. Söz konusu sistemler sadece maddi sahada etkinliğini sürdürmeyip manevi alanlara da müdahale ettikleri için iki âlem meydana getirmiş olmaktadır. Bu iki âlem temelde maddiyatçı, menfaatçi, emperyalist ve materyalist olmalarından dolayı aslında temelde birbirlerine benzemektedirler. Ayrıca her iki sistem diğer milletleri kendi kültür ve çıkarlarına esir etmeyi istemektedirler ve maddi ilerlemelerine karşı manevî tatminsizlik içindedirler.²⁴² Bu nedenle MNP, her iki sisteme karşı çıkıp yeni bir alternatif sistem önermeyi vaat ediyordu.

Gerek bir taban hareketi olan ve gerekse de geniş bir toplumsal tabana dayanan MNP, hiçbir zaman bir çevre partisi olmayı hedeflememiş ve bu nedenle sürekli kendini merkeze konumlandırmaya çalışmaktadır. MNP'nin temsilci olduğu çevrenin değer ve çıkarlarını merkeze taşıma niyetine sahip olmasından dolayı merkezin partiye yönelik olumsuz bir yaklaşım sergilemesine sebep olmuştur. MNP, merkezin yoğun baskısı altında faaliyetlerini yürütmeye çalışmıştır.²⁴³

MNP, demokrasiyi hakka en riayetkâr, en bilgili ve en liyakatli kimselerin milleti hizmetine getirilmesi olarak görmektedir. Milletten en adil, en isabetli ve ilmi usullerle idaresi için hakkı arayan ve hakkın uygulanması için çalışan hak ve hakikat otoritesine yol açarak serbest imkânlar zemini hazırlayan bir sistem olarak tarif eder. Demokrasinin gelişimi ile insanların tekâmülünü arasında bir kolerasyon ilişkisi olduğunu ifade eden MNP, demokratik rejimin ancak ahlak ve faziletin hâkim olduğu cemiyetlerde teessüs ve tekâmül edebileceğine inanır.²⁴⁴

Vatandaşların dini inanış, ibadet, öğretim, telkin ve terbiye gereksinimlerin karşılayacak bir vicdan hürriyeti anlayışına sahip olduğunu belirten MNP, parti program ve tüzüğünde “laiklik” diye ayrı bir başlık açmayıp laiklik ile ilgili görüşlerine “Vicdan Hürriyeti” başlığı altında dile getirmiştir. MNP, din ve vicdan hürriyetinin bir teminatı olarak gördüğü laikliği dine baskı ve dindarlara saygısızlık

²⁴² Milli Nizam Partisi Kuruluş Beyannamesi, s. 2.

²⁴³ Gökhan Tuncel, Bekir Gündoğmuş, “Türkiye Siyasetinde Merkez-Çevrenin Dönüşümü ve Geleneksel Merkezin Konumlanma Sorunu”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C. 3, S.14, 2012, s.146.

²⁴⁴ Milli Nizam Partisi Program ve Tüzük, Ankara, As Matbaası, t.y. , s. 5-6.

amaçlarına alet edilmemesi gerektiğini vurgular. Laiklik mevzusunda partinin ölçüsü, din aleyhtarlığı şeklinde bir uygulamaya döken her çeşit anlayışa karşı olmak şeklinde belirtilmiştir. Bu nedenle dini bilgiden kısmen ya da tamamen mahrum bırakmaya müncer olabilecek yanlı politikaların yerine, dini duyguların istismarına mahal ve imkân bırakmayacak mahiyette bir eğitim ve öğretim politikasına sahip olmak gerekmektedir.²⁴⁵ Ayrıca parti, kadın ve erkek herkese bedenî eğitimin ve terbiyenin yanında ruhî, ahlakî ve dini terbiyenin de verilmesini gerekli olarak görmüştür.²⁴⁶ Parti, Diyanet İşleri Başkanlığı'yla birlikte dini öğretim noksanından doğacak mahzurların izale edilebileceğine ve dinin istismardan kurtulacağına inanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki dini müesseselerde çalışanlarına belli bir ücret ödenmesini planlamıştır ve dini kurumların her türlü partizan faaliyetlerden uzak kalması için gereken tedbirleri alacağını belirtmiştir.²⁴⁷

3.1.1. MNP'nin Kapatılması

Cumhuriyet Başsavcılığı, 5 Mart 1971 tarihinde “laikliğe aykırı çalışmalar yürüttüğü” gerekçesiyle MNP hakkında kapatma davası açmıştır.

3.1.1.1. MNP'nin Kapatılma Davasında Gösterilen Deliller

Partinin kapatılmasında Genel Başkan Erbakan'ın ve diğer bazı genel başkan yardımcılarının konuşmaları ve ifadeleri delil gösterilmiştir. Bunlar²⁴⁸:

1- MNP Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın;

- MNP'nin asıl kurucuları olarak Fatih Sultan Mehmed, Yıldırım Beyazıt, Sultan Murad, Sultan Melikşah, Ulubatlı Hasan, Orhan Gazi, Nizamülmülk, Akşamseddin, Yavuz sultan Selim, Kılıçslan, Alp Arslan, Gelenbevî ve Sultan Abdulhamid gibi Osmanlı ve Selçuklu sultanlarını, askerlerini ve ulemasını göstermesi
- Diğer bir konuşmasına “Es-selamünaleyküm” diyerek başlayıp “Hak yolun iman yolu” olduğunu vurgulayıp 1973 seçimin sonunda halkı Ayasofya Camii'ne namaz kılmaya davet etmesi

²⁴⁵ Milli Nizam Partisi Program ve Tüzük, s. 7.

²⁴⁶ Milli Nizam Partisi Program ve Tüzük, s. 14.

²⁴⁷ Milli Nizam Partisi Program ve Tüzük, s. 15.

²⁴⁸ Resmî Gazete, **Anayasa Mahkemesi Kararları**, 14 Ocak 1972, S. 14072, s. 2-5.

- Başka bir konuşmasına “Es-selamünaleyküm Müslüman Kardeşlerim” diyerek başlayıp akabinde Türkiye’de bir Müslüman partinin kurulmasına duyulan ihtiyaca binaen MNP’nin kurulduğunu anlatması
- “Millî Nizam Partisinin diğer partilerden farklı birçok yönlerinin bulunduğunu, esasen bir nizam ve düzen içinde çalışma gayesini güden teşkilâtlarının kanunlar muvacehesinde böyle bir parti adı almak zorunda kaldığını, kendilerinin dinine, örf ve âdetlerine bağlı imanlı Müslümanlar olduklarını, Avrupalılaştırmanın anlamını bulamadığını, bir kadının kocasından boşanmak için iki şahidin kâfi geldiğini, Medenî Kanunun bir kadına kocasından izinsiz çalışmak hakkını verdiğini, kendilerinin millet olarak bin yıllık hak yoluna döneceklerini” ifade etmesi
- MNP’nin kuruluş amacını “MNP’nin herkesin anladığı manada bir parti olmadığını, teşkilâtlanmak ve maksatlarına ulaşabilmek amacı ile parti adını aldıklarını, kanunî mecburiyetle parti adı altında toplandıklarını, fakat hakikatte parti olmadıklarını, Avrupa ve Avrupalılığın batıllık, Avrupalının taharet dahi bilmeyen hippiler olduğunu, elli yıllık batıl devreden kurtulup 1000 yıllık hakka teslimiyet devrine geçeceklerini” şeklinde dile getirmesi
- Namaz kılan insanların bu memlekette sömürülen kesim olduğunu ifade etmesi
- MNP’nin simgesel işaretinin “Tekbir” olduğunu belirtmesi ve sözlerinin dualarla bitirmesi
- İslam’ın Hak din olmasından yola çıkarak MNP’nin de Türkiye’deki Hak parti ve diğer partilerin ise bâtıl olduğunu belirtmesi
- “Millî Nizam Partisinin görüşünün hakkı getiren, batılı yok eden görüş olduğunu, MNP’nin 4 aylık bir çocuk gibi olduğunu ve bu çocuğun terbiyesini ve gideceği yolu öğrenmesi için Akşemseddin Hazretlerine teslim edildiğini, Cenabı Hakk’ın aziz Mûletimizi, Âdem Aleyhisselâmdan beri muhtelif peygamberler vasıtası ile insanlığa gönderdiği hak yolunun bin seneden beri bekçisi yaptığım,

Masonların Selanik'te loca kurduklarını ve bir takım subayları da Mason yaparak hazırladıkları Hareket Ordusu ile Sultan Hamit'i tahtından indirdiklerini böylece dünyanın idaresinin Müslümanlardan Yahudilerin eline geçtiğini ve İslâm İmparatorluğunun çöktüğünü, Millî Nizamın elli senelik karanlık devirden sonra 1000 senelik iman davasına giden, sağa giden yolda olduğunu iktisadî meselelerin çözülmesi, insanlığın zenginleştirilmesi için din düşmanlığı yapmanın gereksiz olduğunu, imanlı insanın, dinini bilen insanın Masonik oyunları sezeceği endişesiyle İmam Hatip Okulları ve Kur'an kurslarına engel olunduğunu, en kısa zamanda Yurt sathına Millî Nizamı duyuracaklarını ve bunu bir menfaat için değil Cenabı Hakkın rızası ve ibadet için yapacaklarını, namaz kılan insanın sömürülen insan olduğunu” belirtmesi

- Çocuklara dinin öğretilmesi gerektiğini vurgulaması
- TCK’nın 16. maddesi “Müslümanları yok etmek amacıyla” hazırlandığını belirtmesi

2- MNP Genel Başkan Yardımcısı Hasan Aksay’ın;

- İslam’ın bir hizmet eri olarak Hak davayı ayağa kaldırma amacına sahip olduğunu
- Davalarının Anadolu’nun ve Türk’ün İslamlaşması olduğunu
- MNP’nin İslam’ın Hristiyanlık’a olan üstünlüğünü gösteren bir parti olduğunu dile getirmesi

3- MNP Genel Başkan Yardımcısı Hüseyin Abbas’ın;

- İktidara geldiklerinde sosyoloji derslerinin kaldırıp İmam Gazali’nin eserlerini okutacaklarını beyan etmesi²⁴⁹
- “Mücadelelerinin özünün iki noktada toplandığını, bunların da imanla

²⁴⁹ Erbakan, MNP’nin Birinci Kongresi’nde İsmet İnönü’ye verdiği cevapta şunları dile getirir: “Yine Sayın İnönü dünkü konuşmalarında; "Bir mühendis efendi mekteplerimizdeki kitapları kaldırarak İmamı Gazali Hazretleri'nin kitaplarını mekteplere koyarak bu memlekette iktidar olacağını düşünmektedir." mealinde bir fikir beyan buyurmuşlar. Kendilerine yüksek huzurlarınızda açıklamak isteriz ki; evet. Millî Nizam, Allah’ın izni ile iktidara geldiği zaman kendisi bir Fransız Hahamı fikriyatında olan Durkheim denen adamın fikirlerinden mülhem, bugünkü yabancı sosyoloji adlı kitapları mekteplerden kaldırıp savuracak, bunların yerine, bu ilmin asil ve hakiki kurucusu kendi büyük alimimiz İmam-ı Gazali Hazretleri'nin hakiki sosyolojiye temel olan fikirlerini mekteplerimize koyacaktır.” Erbakan Külliyyatı, age, s. 393.

küfür ve hakla batılın mücadelesi olduğunu, millî irade safsatası ile milletin uyutulduğunu, Millî Nizamın sadece adının parti olduğunu, Kur'an kurslarının, müftülük binalarının, Müslüman milletin gayreti ile ayakta tutulduğunu, çocuklarımızın dini vecibelerin gericilik olduğu zihniyeti ile yetiştirildiğini, camilerde cemaat olmadıkça onların açık sayılamayacağını, bira fabrikalarının temelini besmele ile atılmasının din düşmanlığı sayılacağını namazında, niyazında bir Müslümanın suç işlemeyeceğini, memleketin sarhoş masalarında hazırlanan kanunlarla idare edilemeyeceğini, bugün en iyi öğrencilerin imam Hatip Okullarında yetiştirildiklerini” dile getirmesi

- Mücadelelerinin temelinde iman olduğunu vurgulaması
- Maarif politikalarını “dinsiz ve imansız” bir şekilde hazırlandığını dile getirmesi
- Müslüman gibi yaşamak hakkını elde etmek için mücadele verdiklerini belirtmesi

4- MNP Genel Başkan Yardımcısı Hüsamettin Akmumcu’nun;

- İslam ahlak ve faziletini ülkeye hâkim kılacaklarını beyan etmesi
- Batılılaşmaya karşı olduklarını izah etmesi

5- MNP Genel Başkan Yardımcısı Tevfik Paksu’nun;

- “Hırsızlık yapan elin kesilmesi, kem gözle bakan gözün zayi edilmesi gibi şer’i hükümlerin MNP iktidara gelince getirileceğini, Parlamento heyeti ile İngiltere’ye gittiği zaman Müslüman bir devletin Parlamento üyesi olduğunu ifade ile smokin giymeyi ve toplantıda da domuz eti yemeyi ve içki içmeyi reddettiğini, dinimizin engellediği bir takım kaidelere kanunlarla müsaade edildiğini” dile getirmesi
- Bir iman şahlanışını amaçladıklarını
- Dini kaideleri yerine getirilmesi önündeki engelleri kaldırılacağını belirtmesi

6- Umumi Kâtip Süleyman Arif Emre’nin;

- Bir konuşmasına “Muhterem Müslüman ve din kardeşlerim” şeklinde başlaması

- Esas gayelerinin İslam'ın hak ve adaletini dağıtmak olduğunu
- İslam ahlak ve faziletiyle milleti dinden çıkarmak isteyenlerle mücadele ettiklerini
- Türkiye'nin kalkınma hızını imanlı bir hükümetin artıracığını söylemesi

7- Genel İdare Kurulu üyesi Fehmi Cumalıoğlu'nun

- Bir konuşmasında sözlerine “Mukaddesatımıza, dinimize, örf ve âdetlerine bağlı bulunan, yüreklerinde vatan, millet ve Allah aşkı çağılayan Diyarbakırlı kardeşlerim” şeklinde başlaması
- “MNP'nin 1000 yıllık tarihî mirasımıza, mukaddesatımıza, dinimize ve milletin gerçeklerine uygun programı getirdiğini, Müslüman Türk Milletinin Reiscumhurunu doğrudan doğruya kendisinin seçeceğini, MNP iktidara gelince Mason müsteşar ve umum müdürleri değiştirip yerlerine imanlı kişileri getireceğini, batıyı taklit eden batıl ve imansız, faydasız nesiller yetiştiren üniversiteler yerine millî müesseseler getireceklerini ilkokula giden küçük çocuklara putperestlik ve kâfirlik öğretildiğini, iktidara gelince bu putları kıracaklarını ve İslâm'ın faydasını göreceklerini” dile getirmesi
- Dini ve mukaddesatı tahrip eden maarif politikaların milli bir hâle dönüştürüleceğini
- Evrim teorisine eleştiri getirip insanlığın Âdem ve Havva'dan geldiğini savunması, öğretmenlerin Cuma namazına gitmemelerinden yakınmaları ve Milli bayramlarda bayanların gösterilerde açık seçik kıyafet giymelerine eleştiriler dile getirmeleri

8- Milli Nizam Marşı'nda geçen “Herkes duyacak, bilecek / Gizlenmez gayri bu gerçek / Yaprak yaprak, çiçek çiçek / Milli Nizam yazacağız” mısrası delil olarak mahkemeye sunulmuştur.

3.1.1.2. MNP'nin Parti Kapatma Davasında Yaptığı Savunma

Parti müvekkillerinin kapatma davası için yaptıkları savunmada²⁵⁰:

²⁵⁰ Resmî Gazete, **Anayasa Mahkemesi Kararları**, 14 Ocak 1972, S. 14072, s. 5-11.

- 1- Genel Başkan Erbakan'ın hiçbir yerde "Milli Nizam Partisi'nin işareti Tekbir'dir" demediği, bunun yerine "Milli Nizamın bu işaretinin manası pek büyüktür" dediği
- 2- İddianamenin delil olarak sunduğu "Milli Nizam Partisi Büyük Kongresinin Aziz Milletimize Beyannamesi" ve "Milli Nizam ahdi" başlığını taşıyan metinler bir delegenin gündem dışı okuduğu metinlerdir. Bu nedenle bu metinlerin partiyi bağlamadığı
- 3- İddianamede partinin sloganı olarak sunulan "Hak geldi, bâtıl zail oldu"²⁵¹ şeklindeki ifade "adalet mülkün temelidir, hak yerini buldu ve sabrın sonu selamettir" gibi bir vecize olduğu ve ayrıca partini tüzel kişiliğini resmi bir sloganı olmadığı
- 4- İddianamede ileri sürülen Milli Nizam Marşı partinin bir resmi marşı olmadığı
- 5- İddianamede yedi kişinin hukuka aykırı olduğu ileri sürülen konuşmaları ve ifadeleri tüm partinin görüş ve düşünceleri olarak delil gösterilemeyeceği
- 6- İddianamede yer verilen ifadelerin suçlanan kişilere ait olup olmadığı bilirkişi tarafından incelenmediği
- 7- Milli Nizam Partisi doğru, namuslu, ciddi ve manevi yönden güçlü bir yönetim düzeni getirmeyi amaçlaması Atatürk ve Cumhuriyet İlkeleriyle çelişmediği
- 8- Partinin, Batılılaşma yolunda atılan taklitçi adımlara karşı çıkması parti kapatılması için delil kabul edilemeyeceği
- 9- Partinin bir üyesinin kisası uygulanmasını istemesinden kastettiği suçlulara verilen cezaların kişileri suç işlemekten alıkoymadığından insanların suç işlemesini engelleyecek cezalara duyulan ihtiyaç olduğu
- 10- Kıyafet ile ilgili getirilen eleştirinin kanun yoluyla yasak olduğuna dair herhangi bir madde bulunmadığı
- 11- MNP'nin bir ahlak nizamına inandığı
- 12- MNP'nin hiçbir zaman anarşi yollarını desteklemediği

²⁵¹ Burada İsrâ Suresi'nin 81. ayetine atıf yapılmaktadır: "De ki: Hak geldi bâtıl yıkılıp gitti! Zaten bâtıl yıkılmaya mahkûmdur."

- 13- “Hak” kelimesinin birçok anlama geldiği²⁵² ve bun manaların hiçbirinin hukuka aykırı bir anlam taşımadığı
- 14- Parti, Batı’dan hareketle ortaya atılan kapitalist, materyalist ve emperyalist sağcılığa, solculuğa karşı olduğu ve kendisini “sağ bir parti”²⁵³ olarak konumlandırmasının sebebi “insan hak ve hürriyetlerine” saygılı, sömürüye karşı bir “sağcılık” tanımlaması yapmasıdır. Bu nedenle parti kendini “biz sağcımız, hakiki sağcı” olarak tanımladığı
- 15- Milli ve manevi bir eğitimin maarif müfredatına yer verilmesinin vaat edilmesinde herhangi bir anayasal sakınca olmadığı
- 16- MNP’nin kendisi dışındaki diğer partilerin bâtıl ve kendisini doğrunun temsilcisi olarak gördüğünü kabul etmiş ve söz konusu durumun her parti tarafından bu şekilde görüldüğünü dile getirilmiştir.

Anayasa Mahkemesi üyelerinin yaptıkları yargılamalar sonucunda mahkeme Osmanlıcı, İslâmcı, modernist ve millî bağımsızlığı savunan²⁵⁴ bir parti olan Milli Nizam Partisi’ni 20 Mayıs 1971 tarihinde oybirliğiyle kapatma kararı vermiştir.

3.2. Milli Selamet Partisi (MSP)

MNP’nin kapatılmasıyla ilgili Davut Dursun şunları dile getirir:

“Özellikle MNP”nin uygulanan militan laiklik anlayışına getirdiği eleştiriler, dini değerleri siyasal dolaşım alanına sokması ve uygulanmakta olan ekonomi politikasını "montaj sanayii" diye çok sert şekilde mahkum etmesi gözden kaçmamış 12 Mart döneminin olağanüstü şartlarında kapısına kilit vurulmuştur. İlginçtir bir yandan MNP kapatılırken sol taraftan da Türkiye İşçi Partisi (TİP) kapatılmıştır. Bu elbette ki şaşırtıcı değildir zira TİP de aynen MNP gibi mevcut sistemik değerlere, kurumlara ve uygulamalara çok sert ve köklü eleştiriler getirmekteydi. Henüz hiçbir

²⁵² MNP müvekkili yaptığı savunmada “Hak” kelimesinin dört anlamı olduğunu ifade eder. Bunlar: (i) Eğer kelime büyük harfle yazılırsa Cenab-ı Hak yani Allah kastedilir. (ii) Hukuki anlamda kullanılan ve hukukun da esas olan “hak” kelimesi. (iii) “Haklı ve doğru” gibi sıfat olarak kullanılan kelime. (iv) Kelime masdar olarak kullanıldığında intibak ve tahakkuk anlamında kullanılır. Bu anlamda burada ideal ile tatbikatın ilim ile malumun intibakı kastedilir, Resmî Gazete, **Anayasa Mahkemesi Kararları**, S. 14072, 14 Ocak 1972, s. 5-11.

²⁵³ 8 Mayıs 1970 tarihinde Yeni Gazete’den Necmi Onur’a verdiği mülakatta Erbakan, sağ deyimiyle manevi değerlere karşı saygılı olmanın zarureti ve manevi değerlerin önemini yani manevi değerleri göz önünde bulundurmaya, maneviyatçı ve ahlaklı olmayı kastettiğini belirtir, MNP İzmir Gençlik Teşkilâtı (Haz.), age, s. 42-43. Ayrıca bu dönemde MNP’nin en büyük problemlerinden biri İslamcılığın düşünsel olarak sağcılıktan kopamamasıdır. Bu nedenle kendisinin yaptığı her hamle “sağı bölme” ile suçlanmasına neden olmaktaydı, Çakır, age, s. 546. Erbakan’ın kuracağı partinin “sağın en büyük partisi” olacağı düşünülmüştür, Fedai Dergisi, **Olaylardan İlhamlar**, S. 52, Aralık 1969, s. 16.

²⁵⁴ Çakır, age, s. 546.

seçime girmemiş, halkın önüne çıkıp kendini anlatamamış, seçmenlerin kendisi hakkında nasıl bir tavır takınacakları belli olmamış MNP'nin kapatılması Milli Görüş hareketi için bir son olmadı.”²⁵⁵

MNP'nin kapatılmasından sonra Erbakan bir süre dinlenmek için İstanbul'daki evine gitmiştir. Eve gidişinin ikinci gününde evde bir iş yaparken aniden rahatsızlanmıştır. Hemen kardeşi Kemalettin Erbakan'ın arkadaşı Doktor Haydar tarafından muayene edilmiştir. Doktor Bey, Erbakan'a rahatsızlığının sebebinin stres olduğunu ve bundan dolayı stresten uzak durması gerektiğini ifade etmesi üzerine Erbakan, ailesi tarafından İsviçre'deki dayısının oğlunun yanına gitmeye ikna edilir.²⁵⁶

Erbakan, İsviçre'de iken Türkiye'de de Milli Görüş Hareketi'nin ikinci partisinin kuruluş çalışmaları başlamıştır. Milli Selamet Partisi (MSP)²⁵⁷ 11 Ekim 1972 tarihinde kurulmuştur. Partinin amblemi anahtardır.²⁵⁸ Kurucular kururu Abdülkerim Doğru, Halid Özgüner, Rasim Hancıoğlu, M. Turhan Akyol, M. Gündüz Sevilgen, Zühtü Öğün, Abdurrahim Bezci ve Hüseyin Koçak olmak üzere 19 kişiden oluşmaktaydı.²⁵⁹ İlk yapılan genel kongrede Süleyman Arif Emre parti genel başkanı olarak seçilmiştir.²⁶⁰ Partinin kuruluş aşamasında resmi olarak Erbakan'da yer alamasa da kendisi İsviçre'den döndükten sonra MSP adına illeri gezerek parti için çalışma yapmış²⁶¹ ve Mayıs 1973 tarihinde kendisi de partiye üye olarak katılmıştır. Erbakan, 21 Ekim 1973 tarihinde yapılan kongre sonucunda MSP'ye genel başkan seçilmiştir.²⁶²

Süleyman Arif Emre, genel başkan seçildiği 11 Eylül 1972 tarihli MSP Olağan Birinci Kongresi'nde yaptığı konuşmada laikliğe, iktidar sahiplerinin ve Kemalistlerin yükledikleri anlamı yüklemediklerini dile getirir. Emre, kendi laiklik

²⁵⁵ Davut Dursun, **Yol Ayrımındaki Milli Görüş Hareketi**, Yeni Şafak, 12 Temmuz 2001.

²⁵⁶ Erbakan, age, s. 127.

²⁵⁷ Süleyman Arif Emre, parti için yapılan toplantılardan birinin isim için “Ehl-i Selamet” isminin önermesi üzerine Erbakan ile kendisinin partiye “Milli Selamet Partisi” ismini verdiklerini ifade eder, Gerger, age, s. 18.

²⁵⁸ Rasim Hancıoğlu (?) parti amblemi için anahtar sembolünü önerir. Önerilerin yapıldığı sırada Erbakan, Süleyman Arif Emre'nin kalp çizdiğini görünce de anahtarın halka kısmı kalp olacak şekilde bir anahtar sembolünün hazırlanmasını ister. Erbakan'a göre kalp şekli manevi kalkınmayı, anahtar kısmı maddi kalkınmayı ve anahtarın ağız kısmı da siyasi zaferi simgeleyecektir, Süleyman Arif Emre, **Siyasette 35 Yıl -2**, Ankara, Keşif Yayınları, t.y. , s. 17.

²⁵⁹ Emre, age, s. 13.

²⁶⁰ Emre, age, s.15.

²⁶¹ Emre, age, s. 18-22.

²⁶² Millî Gazete, **Tarihte Bugün: MSP Genel Başkanı Erbakan!**, 21 Ekim 2014.

anlayışlarını düşünce ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak açıklar. Laikliği ortaçağ Avrupa'sında engizisyon ve Kilise'nin tahakkümüne karşı ayaklanan halkın isyanı olarak gören Emre, Osmanlı'nın ortaçağ döneminde adalet ve hoşgörünün merkezi olduğundan Batılı anlamda bir laikliğin ortaya çıkmadığını ve Türkiye'de laikliğin tanımlanmaya ihtiyacı olduğunu belirtmiştir.²⁶³

Parti, milletin manevi ve maddi sahada kalkınarak saadet ve selamete erişmesini ana gaye olarak belirtmiştir. Parti, manevi kalkınmayı sağlamak için milletin milli şuur ve gayeler etrafında toplanmış bölünmez bir bütün olarak teşkilatlanmasını, insan hak ve hürriyetlerinin teminat altına alınması, demokratik nizam içinde iç barışın tam ve kâmil manada tahakkukunu, devlet millet beraberliğinin sağlanmasını, insanın manevi varlığının gelişmesini, ahlak ve fazilete dayalı bir cemiyetin gelmesine inanarak maneviyatçı ve ahlakçı görüşün esaslarını benimsemiştir. Bu anlamda parti kurucuları manevi kalkınmanın sağlanması için “büyük ve şanlı” tarihiyle iftihar eden, mazisine bağlı, anane ve örflerine hürmet ve saygıyla muhafaza eden her türlü taklitçilikten uzak, milli şahsiyetini müdrik, “her gün bir öncekinden daha ileri olma”²⁶⁴ iman ve azmiyle şahlanan bir şuurla” hareket edilmesi gerektiğine inanmaktaydılar.²⁶⁵ Parti, vicdan ve düşünce hürriyetini insan haklarının ve demokrasinin temelini oluşturduğunu ve medenî gelişmeye hız kazandırdığından dolayı vicdan ve düşünce hürriyetinin anayasanın temel esaslarını ruh ve özüne aykırı olarak her ne şekilde olursa olsun tek taraflı olarak kısıtlanmasına karşı çıktığını belirtmiştir. Bu konuda anayasanın “ruh ve özüne, ilmî ve medenî” esaslara uymayan uygulamaların kaldırılmasını talep etmiştir. Parti temel prensiplerini fikre karşı fikirle mukabele edilmesi; fikir, düşünce ve inançların hiçbir sebeple tahakküm altına alınmaması şeklinde açıklamıştır. Buradan hareketle partiye göre “laiklik düşünce ve vicdan hürriyetinin teminatıdır ve bir kısım düşünce ve inanç sahiplerinin

²⁶³ Yorgancılar, age, s. 195.

²⁶⁴ Bu ifadelerle büyük ihtimalle hadis-i şerif olarak bilinen “iki günü eşit olan ziyandadır” sözüne atıf yapılmaktadır. Bu konuyla ilgili bkz.: Ebubekir Sifil, “İki Günü Birbirine Eşit Olan...” Hadisi, (Çevrimiçi) <https://ebubekirsifil.com/okuyucu-sorulari/okuyucu-sorulari-18-iki-gunu-birbirine-esit-olan-hadisi/>, 1 Mayıs 2019; Nureddin Yıldız, “İki Günü Eşit Olan Ziyandadır” Hadis midir?, (Çevrimiçi) <https://www.fetvameclisi.com/fetva-iki-gunu-esit-olan-ziyandadir-hadis-midir-79622.html>, 1 Mayıs 2019.

²⁶⁵ MSP Parti Program ve Tüzük, Elif Matbaacılık, Ankara: t.y. , s. 5-6.

diğer inanç sahiplerine vasıtalı veya vasıtasız yollarla baskı yapmasına manidir.”²⁶⁶ Ahlak zabıta teşkilatının ve yetkilerinin genişletilmesine, milli ahlakı koruyucu tedbirlerle muhafaza edilmesine ve kuvvetlendirilmesine çalışılması gerektiği vurgulanmıştır.²⁶⁷ Parti din eğitiminin verilmesini savunduğunu ve din görevlerinin maddi ve manevi şartları ıslah edileceğini planlamıştır.²⁶⁸ Parti üyeliği için Türk vatandaşı olmak, reşit olmak, kısıtlı olmamak gibi genel şartların yanında “manevî değerlere saygısız ve kötü şöhret sahibi olmamak” şartını da eklenmiştir.²⁶⁹

MSP’nin 1973 tarihindeki seçim için yayınladığı beyanname

“Aziz ve Muhterem Milletimiz: Sen tarihin en büyük en şerefli milletisin. Sen örnek medeniyetler kurmuş, insanlığa ışık tutmuş, bütün insanlığa ahlâk ve fazilet nedir öğretmiş, dünyanın nizamını tanzim ve idare etmiş olan milletsin. Yakın çağlara kadar, dünya milletleri ile teke tek değil, hep onların yekünü ile karşılaşmış ve yekûnuna galebe çalmışsın. Bu zaferler sağlanırken şüphesiz ki, inancın, senin temel kuvvet kaynağını teşkil etmişti. Ama sen aynı zamanda maddî sahada da bütün dünyanın en önünde gidiyor, bütün insanlığa yol gösteriyordun” ve “Milletimizi dıştan yenemeyen yanlış zihniyetler, uzun asırlar sonra onu içten yenme yoluna yöneldiler ve bu hususta zamanla büyük başarılar sağladılar. Gayri Millîlik hareketleri maddî ve manevî sahada gerilememize sebep olmuş ve büyük imparatorluğumuzu kısa zamanda çöktürmeye ve yıkmaya kâfi gelmiştir.”²⁷⁰

şeklinde başlamaktadır. Parti, beyannamede milletin fitratına aykırı olan her şeyin yani gayrîahlâkî tüm uygulamaların karşısında olduğunu dile getirmiştir. Beyannamede gençlerle ilgili durum şu şekilde ifade edilmiştir:

“Eğer bugün bir kısım gençliğimiz millî değerlerimizden uzaklaşarak anarşist olmuşsa, diğer bir kısmı hippiliğe ve gayrî ciddi yaşayışa ve kıyafetlere özenmekteyse, anaya babaya asi olarak hürmetsizlik ediyorsa bütün bunların sebebi idealist olan ahlâkçı ve maneviyatçı olan milletimizin fitratına aykırı olarak zorla materyalist yapılmak istenmesindendir.”²⁷¹

Parti, “Yeniden Büyük Türkiye” ve “Yeni Medeniyet Sentezi” sloganların²⁷² yer aldığı beyannamede sol görüşün temsilcisi olarak gördüğü CHP’den ve liberal (renksiz) görüşün temsilcisi gördüğü AP’den farklı olarak kendini Sağcı Millî Görüş²⁷³ olarak konumlandırır ve her işin başı ahlâk olduğunu dile getirir.²⁷⁴ Millî

²⁶⁶ MSP Parti Program ve Tüzük, s. 8.

²⁶⁷ MSP Parti Program ve Tüzük, s. 12.

²⁶⁸ MSP Parti Program ve Tüzük, s. 15.

²⁶⁹ MSP Parti Program ve Tüzük, s. 27.

²⁷⁰ Millî Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi, Fatih Yayınevi, İstanbul: 1973, s. 3-5.

²⁷¹ Millî Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi, s. 12.

²⁷² Millî Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi, s. 14.

²⁷³ Millî Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi, s. 22.

Selamet Partisi kendisini ilk olarak bir nizam partisi olarak tanımlar. Bu manada kendisinin toplumun sadece kanunlardan ve dış nizamdan sorumlu olmadığını ayrıca insanların ruh ve karakterini de konu edindiğini dile getirir.²⁷⁵ Dini müesseselerinin her türlü partizanca faaliyetlerden uzak durması gerektiği vurgulayan MSP, millete dini ve manevi eğitimin muhakkak verilmesi ve bu doğrultuda İmam Hatip okullarının ve Yüksek İslam Enstitülerinin kalitesinin artırılması gerektiğini ifade eder. Diyanet işleri teşkilatına yeni imkân ve vasıtaların verilmesi gerektiğini belirtir.²⁷⁶

14 Ekim 1973 tarihinde yapılan genel seçimler sonucunda CHP, 185 milletvekili (%33,3), AP, 149 milletvekili (%29,8), Demokratik Parti (DP), 45 milletvekili (%11,8), MSP, 48 milletvekili (%11,8), Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP), 13 milletvekili (%5,3) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), 3 milletvekili (%3,4) çıkarmıştır.²⁷⁷ Seçim sonuçlarına göre hiçbir parti güvenoyu için gerekli olan salt çoğunluğunu (226 milletvekili) sağlayamamıştır. Bundan dolayı CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit koalisyon arayışlarına çıkmıştır.

6 Ağustos 1973 tarihinde Erbakan, Abdi İpekçi ile yaptığı röportajda laik kelimesinin Türkçe olmadığından dolayı çoğu zaman laikliğin tam tersi yönde tatbik edildiğini dile getirir. Bu duruma misal olarak laiklik ilkesinden hareketle bir leyli (gece) mektepte bir öğretmen, öğrencilere “çocuklar hepiniz Ramazan orucunu bozacaksınız” demesini verir. Laik bir devlette öğretmen, öğrencilerin orucunu zorla bozmaktadır. Erbakan bu örnekle laik kelimesinin tanımlanmamasından kaynaklanan sıkıntıyı açıklamaktadır. O dönem MSP adına yapılan veya o şekilde akseden bazı haberlere göre “MSP’nin dini veya ahlaki nedenlerle giyinişte, eğlence hayatında vs. vatandaşların özel davranışlarıyla ilgili bazı değişiklikler” istediği belirtilmesi üzerine Abdi İpekçi, Erbakan’a bu haberlerin doğruluğuyla ilgili soru sorar. Erbakan “açık seçik giyimlerin aslında ahlak ve maneviyat açısından hatalı bir moda olduğu konusunda kaniyiz” şeklinde cevap verir. Erbakan, cevabını şu şekilde temellendirir:

²⁷⁴ Millî Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi, s. 16.

²⁷⁵ Millî Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi, s. 28.

²⁷⁶ Millî Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi, s. 30.

²⁷⁷ Yeni Şafak, **1973 Genel Seçimi Sonuçları**, (Çevrimiçi) <https://www.yenisafak.com/secim-1973/secim-sonuclari>, 1 Mayıs 2019.

“insanoğlunun nefsi var. Ve bu biçim giyimler insanları iyi yola değil kötü yola sevk eder. Onun için bir millet giyimine dikkat etmelidir. Rastgele giyimlerle insanı tahrik edici veya karşısındaki insanları başka yollara sevk edici hallere girmesi iyi bir gidiş değildir.”²⁷⁸

Buradan da anlaşıldığı gibi Erbakan, biçimsel olarak karşı oldukları bir giyim kıyafet türü/modası olduğunu dile getirmiştir.

10 Kasım 1973 tarihinde Orhun Fişek, Erbakan ile yaptığı mülakatta kendisine laikliğe karşı olup olmadığını sorar. Bunun üzerine Erbakan, kendilerinin laikliğe karşı olmadıklarını ancak laiklik çerçevesinde yapılan uygulamalara karşı olduğunu dile getirir. Ülkedeki laiklik yönünde yapılan tatbikatların Batı ülkelerdeki laiklikten tamamen farklı olduğunu ve “Allah’a şükür” diyen bir kişi laikliğe aykırı hareket ettiği gerekçesiyle yargılanabildiğini belirtir. Bu problemlerin temelinde ise anayasanın 2. maddesinde belirtilen ülkenin millî, demokratik, laik ve sosyal devlet anlayışların tam olarak açıklanmaması yer almaktadır. Ülkede maalesef laiklik denince dinsizlik anlaşıldığından dolayı dinsizlerin dindar kesime baskı yapma hakkını kendinde görmeye başlamıştır. Bu nedenle vicdan ve din hürriyetini korumak amacıyla herkesin hangi şart altında olursa olsun inancına uygun bir şekilde konuşmasını, fikir ve düşüncelerini özgür bir şekilde ifade etmesini sağlayarak bizzat laiklik ilkesinin laikliğe aykırı bir şekilde yorumlanması engellenmelidir.²⁷⁹

Erbakan,

“MSP dine hürmetkâr bir partidir MSP’nin insanları da hepsi aynı zamanda dine hürmetkâr insanlardır. Ve her partinin böyle olmasını temenni ediyoruz. MSP’li dine hürmetkâr, insanların hepsi ayrı ayrı hürmetkâr oluş vasfını, MSP dinsel bir partidir şeklinde göstermek yanlış olur. Asıl mesele şudur, dinsel kelimesinden ne anlıyoruz? Dinsel sözünden bunlar dogmatiktir, bir takım sabit fikirlerle hareket ediyorlar, düşünce hürriyeti istemeyen insanlar deniyorsa biz onun tam zıddıyız. Biz düşünce hürriyetinin, biz insan haklarının tarafındayız. Gericilik demek istiyorsa biz onun tam zıddıyız. En ilerici parti biziz”²⁸⁰

şeklinde partisini konumlandırır.

3.2.1. I. Ecevit Hükümeti (CHP – MSP Koalisyonu)

CHP ve MSP arasında yapılan görüşler sonucunda 26 Ocak 1974 tarihine

²⁷⁸ Milliyet, 6 Ağustos 1973.

²⁷⁹ Orhan Fişek, “Erbakan: “Laikliğe Karşı Değiliz””, *Devir*, S. 54, 12-18 Kasım 1973, s. 16; aktaran Albayrak, age, s. 82.

²⁸⁰ Yorgancılar, age, s. 235.

gelindiğinde CHP - MSP Koalisyonu kurulmuş ve 7 Şubat 1974 tarihinde meclisten güvenoyu almıştır. CHP ile MSP arasında imzalanan protokol sonucunda I. Ecevit Hükümeti kurulmuştur. Protokol, 109 maddeden oluşmaktadır. Protokolde düşünce ve inanç suçlarını kapsayan bir genel af kanunun çıkarılması ön görülmüştür. Hak ve hürriyetlerde, demokratik anlayışa uymayan kısıtlılar kaldırılacak, düşünce, inanç ve ifade hürriyetini sınırlayan tüm kanunların kaldırılmasında anlaşma sağlanmıştır. Çocukların töre ve gelenekler doğrultusunda milli hasletlere uygun ahlak kaidelerin öğretilmesi amacıyla ilk ve ortaöğretime mecbur ahlak derslerinin konulması kararlaştırılmıştır. Meslek okullarının (bu okullara imam hatip okulları da dâhildir) orta kısımları öncelikle açılması, ortaöğretimdeki meslek okullarının ikinci döneminde mezun olanların üniversite ve yüksek okullarının giriş imtihanlarına girebilmeleri sağlanacaktır. Halk yardımıyla yapıp da o güne kadar öğrenime açılmamış bulunan okul binaları (başta imam hatip okulları olmak üzere) yapılış maksatlarına uygun olarak bir an önce açılmasına karar verilmiştir. Din görevlilerin toplumdaki manevi yerleri göz önünde bulundurularak ekonomik ve sosyal kalkınmalarda kendilerinden yararlanılması ve din görevlilerinin demokratik düşünce inanç özgürlüğü çerçevesinde sürekli eğitimden yararlanılmaları kararlaştırılmıştır. Vekil imamların eğitim eksiklikleri tamamlanarak kendilerine asıl kadroya geçiş imkânı tanınacak ve vekil imam sorunu adil bir şekilde çözüldükten sonra vekil imamlığı uygulamasına son verilecektir. Köylere hızlandırılmış bir programla imam kadroları temin edilecek ve cami ihtiyacı olan köylerin cami projeleri ve cami yapımı için gerekli malzemenin devletçe sağlanmasına karar verilmiştir. Tarihi vakıf, cami ve eserlerin bakım ve onarım çalışmalarına büyük bir hız kazandırılması ve bunların gayelerine matuf bir şekilde kullanılması sağlanacaktır.²⁸¹ Ecevit, hükümet programını mecliste okurken gelenek ve göreneklere uygun ahlak kurallarının öğretilmesi amacıyla ilk ve ortaöğretime mecburi ahlak derslerinin konulması ve bu derslerin İlahiyat Fakültesi, Yüksek İslam Enstitüsü ve İmam Hatip Okulu mezunları

²⁸¹ ESAM, **I. Ecevit Hükümeti Koalisyon Protokolü (CHP-MSP)**, (Çevrimiçi) http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/MG%20H%C3%BCk%C3%BCmetleri/CHP-MSP%20H%C3%BCk%C3%BCmeti%20Koalisyon%20Protokol%C3%BC.pdf, 1 Mayıs 2019.

tarafından verilmesini planladıklarını söylemiştir.²⁸² Yüksek İslam Enstitüleri, Eğitim Enstitüleri ve benzeri diğer yüksek okullara geniş bilimsel araştırma yapma imkânları sağlanması ve yurtdışındaki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan işçilerin millî ve dini eğitimleri aksamadan yürütülmesi kararlaştırılmıştır.²⁸³

CHP-MSP Koalisyonu kurulduktan sonra Erbakan, Başbakan yardımcısı olur. Erbakan, Kayseri'ye yaptığı bir gezi sırasında onbin gencin komünizme karşı imza topladığını öğrenir. Erbakan, gençleri tebrik eder ve onbin imzada masonluğa karşı imza toplamalarını ister. Daha sonra ise hakkın yanında olduklarına dair onbin imza toplamalarını ister.²⁸⁴ Hasan Aksay, bir kongrenin açılış konuşmasında “Bu kongremizin, bütün İslâm dünyasına ve bütün insanlığa hayırlı olması temennisi ile toplantıyı açıyoruz” dedikleri için üç yıl boyu yargıldıklarını dile getirir ve bir daha bunun yaşanmasını istemediklerinden fikir hürriyetini savunduklarını söyler.²⁸⁵

Süleyman Arif Emre, CHP ile yaptıkları koalisyon sonucunda 300 İmam Hatip okulu açtıklarını, karayoluyla hacca gitmeyi serbest hale getirdiklerini ve Türkiye'nin İslam Konferansı'na üye olmasını sağladıklarını dile getirir.²⁸⁶ MSP milletvekili Saffet Solak o dönem üçbin Kur'an Kursu açtıklarını ve onbin imama kadro verdiklerini ifade eder.²⁸⁷

1974 yılında genel af kanunu oylanmıştır. Cumhuriyetin 50. Yılı Nedeniyle Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkındaki 15.5.1974 tarihli ve 1803 sayılı bu kanun, kamuoyunda en çok tartışılan ve konuşulan kanun olmuştur.²⁸⁸ CHP ve MSP'liler müşterek olarak meclise getirdikleri söz konusu kanunun oylanmasında hem CHP'liler hem de MSP'liler 163. maddeden tutuklananların affedilmesiyle ilgili kanunun lehine oy kullanırken şiddete başvurmayıp sadece düşüncelerinden dolayı 141 ve 142. maddeden tutuklananların affedilmesiyle ilgili kanunun oylamasında 20 MSP

²⁸² TBMM, **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri – 1**, Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Ankara, TBMM Basımevi, 2015, s. 737.

²⁸³ ESAM, **I. Ecevit Hükümet Programı – CHP-MSP**, (Çevrimiçi)

http://www.esam.org.tr/pdf/ler/siyasi_dokumanlar/MG%20H%C3%BCK%C3%BCmetleri/CHP-MSP%20H%C3%BCK%C3%BCmeti%20Program%C4%B1.pdf, 2 Mayıs 2019.

²⁸⁴ Yeniden Milli Mücadele, **Erbakan'a Sorular ve Tepkiler**, S. 222, 7 Mayıs 1974, s.6.

²⁸⁵ TBMM, age, s. 742.

²⁸⁶ Gerger, age, s. 22.

²⁸⁷ Gerger, age, s.63.

²⁸⁸ Bkz.: Resmi Gazete, S. 14890 (Mükerrer), 18 Mayıs 1974.

milletvekili red oyu vermiştir. Söz konusu MSP’li milletvekilleri “komünistlerin affı”na karşı olduklarını ifade etmişlerdir. Bu milletvekilleri komünistlerin affedilmesinden Müslümanların “Medrese-i Yusufiye’de”²⁸⁹ yatmaya razı olduklarını belirtmişlerdir. Bu dönemde Demirel’in Nur cemaati mensuplarını kendi siyasi partisi çatısı altında toplamaya çalışması, milletvekillerinin partinin aldığı kararın aleyhinde oy kullanmalarında etkili olan diğer bir faktördür.²⁹⁰ Bu durum koalisyonun sarsılmasına neden olmuştur.

163. madde şöyle idi:

“Lâyikliğe aykırı olarak, devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dini esas ve inancalara uydurmak amacıyla cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse iki yıldan yedi yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Böyle cemiyetlere girenler veya girmek için başkalarına yol gösterenler altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezasıyla cezalandırılırlar. Dağılmaları emredilmiş olan yukarıda yazılı cemiyetleri, sahte tanzim veya sevk ve idare edenler hakkında verilecek cezalar üçte birden eksik olmamak üzere arttırılır. Lâyikliğe aykırı olarak, Devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dini esas ve inancalara uydurmak amacıyla veya siyasi menfaat veya şahsi nüfuz temin ve tesis eylemek maksadiyle dini veya dini hissiyatı veya dince mukaddes tanı(n)an şeyleri alet ederek her ne surette olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Yukarıdaki fıkrada yazılı fiil yayın vasıtalarıyla işlendiği takdirde verilecek ceza üçte birden yarıya kadar arttırılır. Yayın yeri veya yayım vasıtası veya yayım konusu bakımından az zarar umulan hallerde faile altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir.”²⁹¹

Maddeden de anlaşıldığı gibi laikliğin keyfi yorumlanmasından dolayı 163. madde kişilerin dini cemiyetlerin kurması, dini cemiyetlere üye olması, katılması, başkalarını davet etmeleri, dini isteklerde bulunmaları; partilerin dini terminolojiyi kullanmaları, din ile ilgili taleplerde bulunmaları suç unsuru olarak kabul edilmesine²⁹² neden olmaktaydı. 141. madde

“Memleket dâhilinde içtimaî bir zümrenin, diğerleri üzerinde tahakkümünü şiddet kullanmak suretiyle tesis etmek ve içtimaî bir zümreyi şiddet kullanarak ortadan kaldırmak veya memleket dâhilinde teşekkül etmiş iktisadî veya içtimaî nizamları şiddet kullanarak devirmeğe matuf cemiyetleri tesis eden, teşkil eden, tanzim eden veya sevk ve idare eden kimse beş seneden on iki seneye kadar ağır hapis cezasile

²⁸⁹ Medrese-i Yusufiye tabiri Hz. Yusuf’un zindanda kaldığı süreyi ilim âlemine açması (Bkz: Yusuf Suresi 35-50 arası ayetler) sonucunda hapishane/zindan için kullanılan mecazdır. Bu terkibi Said Nursi, zindanda kaldığı süreyi tanımlamak için kullanmıştır.

²⁹⁰ Bulaç, age, s. 186.

²⁹¹ TBMM Tutanak Dergisi, C. 20, D. VIII, B. 106 [10 Haziran 1949], s. 696-697.

²⁹² MNP’nin dava açılma gerekçelerinde Genel Başkan Erbakan’ın “Selamünaleyküm”, “Müslüman kardeşlerim” gibi ifadelerin yer alması bu duruma misal verilebilir.

cezalandırılır. Memleket dâhilinde cemiyetin siyasi ve hukukî her hangi bir nizamını şiddet kullanarak ortadan kaldırmak gayesi ile cemiyetler tesis eden, teşkil eden, tanzim eden, veya sevku idare eyliyen kimseye de aynı ceza verilir. (...) Yukarı ki fıkralarda gösterilen haller haricinde memlekette millî hissiyatı sarsmağa veya zayıflatmağa matuf cemiyetleri tesis eden, teşkil eden, tanzim eden veya sevku idare eden kimse bir seneden üç seneye kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır”²⁹³

şeklinde iken 142. madde ise 141. maddede belirtilen suçların propagandasını yapanların çarptırılacağı cezayı düzenlemekteydi. Söz konusu bu iki madde için

“Maksadı temin ettiğinden bu maddelerde değişiklik yapılmasına lüzum olmadığı mütaleası dermeyan edilmişse de bu maddeler bu gün için taallûk ve temas itibarı ile komünizim efali hakkında tatbik olunmakta ve filhakika komünizim, nehîlizim ve anarşizim gibi fiiller esaslarında şiddeti tazammun etmekte olub bu maksadı güden her hangi bir cemiyetin kurulması şiddet kullanarak içtimai bir zümreyi devirmek ve mevcut iktisadî ve içtimai nizamları kaldırmayı gaye ittihaz etmiş olduğu”²⁹⁴

kısa gerekçesi sunulmuştur.

CHP söz konusu oylamayı Anayasa Mahkemesi’ne götürmesi üzerine mahkeme 141 ve 142. Maddelerden tutuklu olanların da aftan yararlanmalarına karar vermiştir.

20 Temmuz 1974 tarihinde düzenlenen Kıbrıs Barış Harekâtı’nın ilk kısmını Başbakan Vekili Erbakan, Başbakan Ecevit’in diğer garantör ülke olan İngiltere’ye gidişi üzerine kendisinden habersiz bir şekilde başlatmıştır. Ecevit, Erbakan’ın kendisinden habersiz bir şekilde harekât emri vermesinden dolayı bir sonraki yurtdışı seyahatinde Başbakan Vekili olarak Erbakan’ın görevlendirilmemiştir. Bunun üzerine Ecevit’in İskandinav ülkelerine yapacağı ziyaret MSP’li bakanlar tarafından onaylanmamıştır. Yaşanan bu gelişmelerden dolayı CHP-MSP Koalisyonu 18 Eylül 1974 tarihinde sona ermiştir.²⁹⁵

3.2.2. IV. Demirel Hükümeti (I. Milliyetçi Cephe Hükümeti: AP-MSP-MHP-CGP Koalisyonu)

CHP-MSP Koalisyonu dağılmasından sonra herhangi bir parti hükümet kuramaması üzerine dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, hükümeti kurma görevini Cumhuriyet Senatosu Üyesi Sadi Irmak’a verir. Irmak kısa dönemli bir azınlık hükümeti kurmasından sonra meclisten güvenoyu alamamasından dolayı istifa

²⁹³ Cangül Örnek, “Türk Ceza Kanunu’nun 141 ve 142. Maddelerine İlişkin Tartışmalarda Devlet ve Sınıf”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 69, S. 1, 2014, s. 118.

²⁹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, *Adliye Encümeni Mazbatası*, D. 5, C.26, S. 83, 25 Haziran 1938, s.6.

²⁹⁵ Albayrak, age, s. 100.

etmiştir. Cumhurbaşkanı Korutürk, bu sefer hükümeti kurma görevini Süleyman Demirel'e verir. Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan, Alparslan Türkeş ve Turhan Feyzioğlu ile yaptığı görüşmeler sonucunda 31 Mart 1975 tarihinde Milliyetçi Cephe Koalisyonu için protokol imzalanır ve 12 Nisan 1975 tarihinde de hükümet güvenoyu alır.

AP-MSP-MHP ve CGP arasında imzalanan protokole göre Diyanet İşleri Başkanlığı'nın her türlü siyasi faaliyetlerden ve mülahazalardan uzak tutulması konusunda anlaşmışlardır. Din görevlilerinin toplumdaki manevi yeri ve değeri dikkate alınarak, sosyal ve ekonomik kalkınmalarda kendilerinden yararlanılması kararlaştırılmıştır. Din görevlilerine demokratik düşünce ve inanç özgürlüğü çerçevesinde sürekli eğitimden yararlanmaları öngörülmüştür.²⁹⁶ İslamî ve ilmî araştırmalar yapmak ve İslamî eserler telif etmek üzere Diyanet İşleri Başkanı'nın idaresinde ve başkanlığa bağlı bir İlim Heyeti'nin kurulması hedeflenmiştir. "Ecdat yadigârı vakıf eserlerinin" vakfın şartnamesi ve kanununda yer alan esaslar dışında kullanılmasına izin verilmemesi, vakıf eserlerinin onarım ve restorasyonuna gereken ihtimam gösterilmesi kararlaştırılmıştır. Gençlerin milli ve manevi değerlere bağlı bir şekilde yetiştirilmeleri protokolün gayeleri arasında yer almaktadır.²⁹⁷ Yurtdışındaki işçilerin çocuklarının milli ve dini eğitimlerinin aksamadan ve gereğince yürütülmesi için yeteri kadar öğretmen ve din görevlisinin temin edilmesi düşünülmüştür.²⁹⁸

Kurulan yeni hükümette de Başbakan Yardımcısı olan Erbakan'a göre anarşinin önüne sadece polis yoluyla geçilemez. Asayiş tedbirlerinin yanında fikir ve inanış sahalarında da bazı tedbirler alınması gerektiğini belirtir.²⁹⁹ Başka bir konuşmasında da

"Her şeyden önce temel felsefemizde materyalizmi bırakıp maneviyatı kabul etmeye mecburuz. Hangi tür materyalist düşünceyi alırsanız alın bunun sonu anarşiye gider. Evlatlarımıza mutlaka temiz kazançla yanlış kazancın arasındaki farkı tanıtmalıyız. Her şeyin bu iki günlük dünyadan ibaret olmadığını göstermeliyiz. Her şey bu iki günlük dünyadan ibaretse nasıl kazanırsanız kazanın arasında bir fark olmazsa elbette bu düşüncelerle yetişen gençlik banka soymaktan çekinmez. Çünkü

²⁹⁶ Protokolün bu kısmı neredeyse birebir CHP-MSP protokolünde de yer almaktadır.

²⁹⁷ ESAM, AP, MSP, CGP ve MHP Arasında Yapılan Koalisyon Protokolü, (Çevrimiçi) http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/2%20MSP/1975_AP_MSP_CGP_ve_MHP_Kolalisyon_Protokolu.pdf, 5 Mayıs 2019, s. 8.

²⁹⁸ ESAM, agp, s.15.

²⁹⁹ Yorgancılar, age, s. 313.

yakalanmazsa zengin olacağını”³⁰⁰

düşündüğünü dile getirir. Erbakan koalisyonun protokolü yerine getirmediği gerekçesiyle partinin genel idare kurulunu toplar ve koalisyon ortaklarına toplantıdan alınan kararları, koalisyonun devamı için şart olarak sunar. Bu kararlardan bir kısmı şöyle idi:

“(i) Eğitim, ahlaki ve manevi değerlere dayandırılmalı, müfredat programlarının milli kültüre uygun olmayan kısımları acilen değiştirilmemeli. (ii) Diyanet İşleri Başkanlığı’ndaki kötü durumların giderilmesi için adımlar atılmalı.”³⁰¹

Yankı Dergisi, 1975 yılında birçok milletvekili ve bürokratla laiklik üzerine mülakatlar yapmıştır. Dergi, MSP Genel Başkan Yardımcı Dr. Fehmi Cumalioğlu ile yaptığı mülakatta laikliği nasıl tanımladıklarını sorar. Buna göre Cumalioğlu, laikliği din ve vicdan üzerine baskı yapılmaması, zorla bir fikir, inancın veya dinin kabul edilmemesi, din kuralları üzerinde reform adı altında değişiklikler yapılmaması olarak tanımlar. Kendisine göre dinsiz bir insan olamaz. Çünkü dinsizlikte aslında bir dindir. Her insanın kendine göre bir dünya görüşü, yaşantısı ve inancı vardır. Bu anlamda her dünya görüşü ve yaşantı aslında bir dine tekabül eder. Türkiye nüfusunun büyük bir çoğunluğu Müslüman olmasına rağmen Müslümanlara baskı yapılmıştır. Devletin vatandaşlarının dini ibadetlerini yerine getirmesi için her türlü önlemi alması bir zorunluluk gereğidir. Bu anlamda memurların Cuma namazı kılmaları için mesai saatlerinde yapılan düzenlemeler laiklik ilkesinin tezahürüdür. Cuma namazı reşit ve Müslüman olan her erkek için farz olduğundan devlet vatandaşların farzları yerine getirmeleri için düzenlemeler yapar. Söz konusu mesai saatlerinde yapılan düzenlemelere karşı çıkanlar bu düzenlemeden muaf tutulmalıdırlar.³⁰² Cumalioğlu, Karayolları Genel Müdürlüğü idaresinde çalışan bazı Yol – İş Sendikası mensubu işçilerin “Anayasayı Koruma” adı altında mesai saatlerin Cuma namazına göre ayarlanmasından dolayı yaptıkları grevin din ve vicdan hürriyetine aykırı olduğunu belirtir.³⁰³ Dönemin MSP’li İçişleri Bakanı Oğuzhan Asiltürk’e göre laiklik bir devlet sistemi olduğundan kişiler laik olamaz. Her ferdin

³⁰⁰ Yorgancılar, age, s. 314.

³⁰¹ Yorgancılar, age, s. 316-317.

³⁰² Fehmi Cumalioğlu, “Dinsizlik de Bir Dindir”, *Yankı*, S. 236, 22-28 Eylül 1975, s. 236; aktaran Albayrak, age, s. 121-122.

³⁰³ Vesika, *Karayollarında “Anayasayı Koruma” (!) Grevi*, S.20, 15 Eylül 1976, s. 22-23.

kendine ait bir dini vardır.³⁰⁴ Mayıs 1976 yılında İstanbul’da düzenlenen İslâm Ülkeleri 7. Zirvesi’nde 15 MSP’li milletvekili toplu halde Ayasofya’da namaz kılarak Ayasofya’nın camii olarak açılması talep etmişlerdir.³⁰⁵

Laikliği düşünce ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak gören Erbakan, laikliğin bir kısım düşünce ve inanç sahiplerinin, diğer vicdan ve düşünce sahiplerine vasıtasız veya vasıtalı bir şekilde baskı yapmalarına mani olduğu ifade eder. Erbakan, devamında

“Bu yüzden fikir ve inanç hürriyetine ne kadar taraftarsak; hangi cihetten ve hangi şekilde gelirse gelsin, herhangi bir düşünce ve inancın başkalarına kabul ettirilmesi hususunda zor ve şiddet kullanılmasına, yani tahakkümüne de o derece karşıyız. Fikre fikirle mukabele edilmelidir. Medeni ölçüler içinde fikrini söyleyene, inancını açıklayana sadece teşekkür edilmelidir.”³⁰⁶

der. Erbakan, 1975 yılında yayınladığı “Milli Görüş” isimli kitabında aile ve kadın haklarını ayet ve hadisler üzerinden açıklar. Müslümanlıkta aile, cemiyetinin temelini oluşturduğundan ve Müslümanlık her halükârda ahireti göz önünde bulundurmaya tavsiye ettiğinden mutlak saadetin yolu da İslâmiyet’ten geçmektedir.³⁰⁷ Müslümanlığın kadına yaradılışına uygun görevler tevdi ettiğini belirten Erbakan, Nisa suresinden ve birçok hadisten³⁰⁸ hareketle kadın erkek ilişkisini açıklar.³⁰⁹

Erbakan laiklik kelimesini başka bir konuşmasında şöyle açıklar:

“Dinimizde bir Hanefi mezhebinin imam, "Bizim mezhebimizde bir insan abdest aldıktan sonra vücudunun bir yerinden kan akarsa abdesti bozulur. Bir Hanefi imanı

³⁰⁴ Albayrak, age, s. 124.

³⁰⁵ Albayrak, age, s. 128-129.

³⁰⁶ Erbakan Külliyyatı, **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı – 1**, Der. Mustafa Uzun, Ankara, MGV Yayınları, 2014, s. 45.

³⁰⁷ Erbakan Külliyyatı, age, s.46.

³⁰⁸ Erbakan’ın örnek verdiği bazı ayetler: “Kadınlara en iyi şekilde muaşeretle bulununuz” (Nisa Suresi 19. Ayet), “Onlar sizin libasınız, siz de onların libasısınız” (Bakara Suresi, 187. Ayet)

Erbakan’ın örnek verdiği bazı hadisler:

"Dünya bir metadır. Onun en hayırlı metaıda salih bir kadındır."

""Müminlerin kâmilî, ahlakî en güzel olanıdır. Sizin en hayırlınız, kadınlara karşı en hayırlı olanınızdır."

"Rabbînin senin üzerinde hakkı vardır. Öz nefsinin senin üzerinde hakkı vardır, efrad-ı ailenin senin üzerinde hakkı vardır, her hak sahibine hakkını ver"

“İnsanlar! Kadınların hakkını gözetmenizi ve bu husustan Allah’tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları Allah’ın emaneti olarak aldınız, onların namuslarını ve iffetlerini Allah’ın adına söz vererek helâl edindiniz. Sizin kadınlar üzerinde hakkınız, onların aile yuvasını sizin hoşlanmadığınız hiç kimseye çiğnetmemeleridir. Kadınların da sizlerin üzerindeki hakları, memleket göreneğine göre her çeşit giyim ve yiyeceklerini temin etmenizdir.” Erbakan Külliyyatı, age, s. 47-48.

³⁰⁹ Erbakan Külliyyatı, age, s. 47.

böyle ders verir talebelerine. Ama kan akarsa bozulmaz der. Buradaki diğer mezhepler sözü lâik kelimesinin lügatteki kökünden gelen bir kelimedir. Bu kelimede iki vasıf var. Bir tanesi bizden başkaları da var demek, onların mevcudiyetini de kabul etmek demektir. İkincisi: Ondan başkası tabiri, mesela, diğer mezheplerdeki tâbire bizden başkaları var ya onlar da düşman değildir. Onun için lâiklik bizden başkaları da var ve fakat onlar da aynı derecede itibara sahip olan kimseler demektir. Kelimenin lügat iştikak kökü bu.”³¹⁰

Bu anlamda Erbakan, laikliği İslam inancında mezheplerin birbirine karşı hoşgörülü tutumlarından hareketle tanımlar. Yani Erbakan’a göre İslam inancı enfüsü yapısında hoşgörüyü öğütlemesi ve diğer mezhep ve dinlere yaşam hakkı tanımasından dolayı laikliği barındırır. Laiklik köken bakımından da diğer inançlara yaşam hakkı tanınması olarak ifade edilir. Bundan dolayı laikliğe göre kimse düşünce ve dininden dolayı kınanmaz. Bu anlamda Erbakan, kendilerinin yapacağı yeni düzenlemelerle birlikte hiç kimse, kimseye “sen niye camiye gidiyorsun?” ya da “sen niye camiye gitmiyorsun?” diye soramayacağını açıklar. Buradan hareketle şiddet ile fikri ayıran Erbakan, “Efendim, komünistler de fikirlerini rahatlıkla söylerler” diyerek kendisini eleştirenlere “Fikir, fikir olduğu müddetçe ondan korkmayın” cevabını verir. Kendisine göre baskıyla düşüncelere ve inançlara ket vurulamaz. “Din istismarı” adı altında Türkiye’de çok keyfi uygulamalar yapıldığını belirtir. Birçok uygulamada da fark edildiği gibi kişilerin dini vecibelerini dile getirmeleri bile “din istismarı” olarak değerlendirilmiştir.³¹¹ Kendisine göre laiklik çerçevesinde bazı hakları suiistimal edilen inanan insanların haklarını talep etmeleri kaçınılmazdır.³¹²

Erbakan, ders kitaplarında İslâm’ı küçük düşüren ve İslâm tarihini yok sayan metinleri tashih edeceklerini izah etmiştir.³¹³ Kendilerinin maarifte esas olarak ahlâkı, fazileti ve terbiyeyi alacaklarını ifade eder. Ahlâk derslerin “nefis tanıtılacak ve kendisine nasıl hâkim” olunacağı öğretilmesi planlanmıştır. İmam hatip okullarının orta kısmı açılması vaat edilmiştir. Maarif politikalarında “âlimin ölümü, âlemin ölümüdür” ve “âlimin mürekkebi, şehitlerin kanından üstündür” düsturlarını benimseyeceklerini deklare etmişlerdir.³¹⁴ Erbakan’a göre laiklik;

“(…) herkesin düşünce hürriyetine, vicdan hürriyetine, ibadet hürriyetine sahip

³¹⁰ Erbakan Külliyyatı, age, s. 52-53.

³¹¹ Erbakan Külliyyatı, age, s. 54.

³¹² Erbakan Külliyyatı, age, s. 398.

³¹³ Erbakan Külliyyatı, age, s. 387.

³¹⁴ Erbakan Külliyyatı, age, s. 388 - 390.

olması (...) Kimsenin, kimseye inancından dolayı tahakküm”³¹⁵
yapmamasıdır.

MSP’nin 24 Ekim 1976 tarihinde yapılan 3. Büyük Kongresi’nde parti üyelerinin hiç kimse hakkında kötü niyet beslemeyen, herkesin iyiliğini isteyen ve en büyük gayeleri güzel ahlâk ile yaşayanlar olduğu belirtilmiştir.³¹⁶ Ayrıca “Önce ahlâk ve Maneviyat” umdeleri kongrede üyelere hatırlatılmış ve demokrasinin temeli ve idamesi maneviyata bağlı olduğundan maneviyatsız demokrasi olamayacağı dile getirilmiştir.³¹⁷ Akabinde

“Ve diyoruz ki: Bugüne kadar, solcu sistemler de denenmiştir, tatbikatta iflas etmiştir. Faizci, sömürücü kapitalist sistemler de denenmiştir. Tatbikatta iflas etmiştir. Bu iki sistemin, her ikisi de çıkar yol değildir. Her ikisinin de insanlığa getirdiği, anarşidir, sömürüdür, bedbahtlıktır, insanlık haysiyetini yitirir ve gözyaşıdır. Çıkar yol, ancak ve ancak, haklı yol, doğru yol, milli sistemimiz MİLLÎ GÖRÜŞ”³¹⁸

olduğu vurgulanmıştır. Parti, fikir, din ve vicdan hürriyetini yok sayan ve bu hürriyetlere baskı yapan her uygulamaya karşı olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda laikliği din düşmanlığı olarak yorumlayanlarında karşısında duracağını söylemiştir.³¹⁹ Parti kendisini “Millî Mücadele” ruh ve azmine, iman ve heyecanına sahip olduğunu ve anarşinin değil, huzurun³²⁰ yolunun Milli Selâmet iktidarından geçtiğini deklare etmiştir.³²¹

I. Milliyetçi Cephe Hükümeti, 5 Haziran 1977 tarihinde yapılan genel seçimlerin sonucunda 21 Haziran 1977 tarihinde yeni hükümetin kurulmasıyla birlikte sona ermiştir. MSP, 1977 seçimlerine “inanlara müjde”, “zafer inananlarındır” ve “ve zafer yakındır” sloganlarıyla girmiştir. MSP’nin söz konusu seçim için hazırladığı beyanname Milli Görüş’ün “Liberal Görüş” ve “Solcu Görüş” arasındaki farkı belirtmekle başlamıştır.³²² Parti, “Yeniden Büyük Türkiye”yi kuracağın vaat

³¹⁵ Erbakan, **Millî Görüş**, s. 51-52.

³¹⁶ Milli Selâmet Partisi 3. Büyük Kongresi, 24 Ekim 1976, s. 9.

³¹⁷ Milli Selâmet Partisi 3. Büyük Kongresi, s. 39-40.

³¹⁸ Milli Selâmet Partisi 3. Büyük Kongresi, s. 41.

³¹⁹ Milli Selâmet Partisi 3. Büyük Kongresi, s. 42.

³²⁰ “Huzur İslam’dadır” sözüne atıf yapıldığı fark edilmektedir.

³²¹ Milli Selâmet Partisi 3. Büyük Kongresi, s. 57.

³²² Millî Selâmet Partisi 1977 Seçim Beyannamesi, 5 Haziran 1977 Seçimleri seçim Beyannamesi, y.y., y.t., s. 7.

etmiştir.³²³ Parti din, vicdan ve inanç hürriyetine baskı uygulanmasına neden olan tüm yasal düzenlemelerin kaldıracağını ve herhangi bir dine mensup kişilere *ad hoc* (keyfî, kanunsuz) ve sebepsiz baskı uygulayanlara cezai müeyyideler getireceğini belirtmiştir.³²⁴ Beyannamede ailelerin kendi evlatlarına dini, ahlak ve maneviyatı öğretmekle mükellef olduklarını hatırlatılmıştır.³²⁵ Bütün Müslüman ülkeler için en yüksek seviyede din âlimi yetiştirilmesi ve “Manevi İlimler Üniversitesi” kurulması hedeflenmiştir.³²⁶ Dini ve mukaddesatı tezyif cezalarının etkili hale getirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.³²⁷ Seçimler sırasında parti, manevi kalkınma için neler yapılması gerektiğini şöyle sıralamaktaydı: (i) Camisiz köy bırakılmaması, (ii) her köye bir Kur’an Kursu açılması, (iii) kadrosuz müftülük, vaizlik, cami, cami ve Kur’an kursu bırakılmaması ve (iv) cami yapımının devlet hizmeti olduğu anlayışının devam etmesi.³²⁸

3.2.3. V. Demirel Hükümeti (II. Milliyetçi Cephe Hükümeti: AP-MSP-MHP)

1977 yılında yapılan genel seçimlerin sonucunda CHP, 213 milletvekili (%41,4), AP, 189 milletvekili (%36,9), MSP, 24 milletvekili (%8,6), MHP, 16 milletvekili (%6,4), CGP, 3 milletvekili (%1,9) ve DP, 1 milletvekili (%1,9) çıkarmıştır.³²⁹ 21 Haziran 1977 ile 21 Temmuz 1977 tarihleri arasında II. Ecevit Hükümeti faaliyetleri yürütmüş ancak güvenoyu alamaması üzerine 21 Haziran’da II. Milliyetçi Cephe Hükümeti kurulmuştur.

AP, MSP ve MHP arasında imzalanan protokolde din ve vicdan hürriyetini kâmil manada kullanmalarını sağlamak ve uygulamalardaki haksızlıkları gidermek için TCK’nın 163. Maddesinde değişikliğe gidilmesi planlanmıştır.³³⁰ İmam Hatip Lisesi mezunlarının ilkokullarda Din ve Ahlak Derslerinin hocası olarak görev yapmaları

³²³ Millî Selâmet Partisi 1977 Seçim Beyannamesi, s. 12.

³²⁴ Millî Selâmet Partisi 1977 Seçim Beyannamesi, s. 29.

³²⁵ Millî Selâmet Partisi 1977 Seçim Beyannamesi, s. 33.

³²⁶ Millî Selâmet Partisi 1977 Seçim Beyannamesi, s. 37.

³²⁷ Millî Selâmet Partisi 1977 Seçim Beyannamesi, s. 38.

³²⁸ Albayrak, age, s.176.

³²⁹ Yeni Şafak, **1977 Seçim Sonuçları**, (Çevrimiçi) <https://www.yenisafak.com/secim-1977/secim-sonuclari>, 6 Mayıs 2019.

³³⁰ TBMM, **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri – 2**, Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Ankara, TBMM Basımevi, 2015, s. 1329.

vaat edilmiştir.³³¹ Demirel, mecliste hükümet programını okurken “Milletimizin manevî ve maddî kalkınmasında, birlik ve bütünlüğümüzün sağlanmasında güçlü ve tükenmez bir kaynak olan dinimizin ulvî prensiplerinden yararlanmak kararında” olduklarını ifade eder. Konuşmasının akabinde laikliği din düşmanlığı olarak değil, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olduğunu belirtir. Hükümet olarak, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın tüm eksikliklerini gidermek ve artan ihtiyaçlara cevap verebilecek şekilde yürütülmesi için her türlü desteği ve yardım vermeyi planlamışlardır. Köy ve şehirlerdeki kadrosuz camilere süratli bir şekilde kadro tayini yapılması vaat edilmiştir.

“Millî ahlâkın korunmasına ve geliştirilmesine büyük önem veriyoruz. Bu sebeple, millî ve manevî değerlere saldıran, mukaddesatı tezyif eden, insanın edep ve hayâ hislerini renciden eden ahlâk dışı her türlü yayınlarla ve müstehcen neşriyatla sürekli olarak mücadele edeceğiz. Bu maksatla, mevzuatımızdaki yetersiz olan hükümleri yeniden ele alıp”³³²

düzenleme yapılmasını programlarına dâhil etmişlerdir.

II. Milliyetçi Hükümeti kısa sürmüş olup 5 Ocak 1978 tarihinde sona ermiştir.

3.2.4. 1980 Darbesine Doğru MSP

Dönemin Cumhuriyet Başsavcısı Kazım Akdoğan’ın Erbakan’ın yerel seçimler sırasında, 5 Aralık 1977 tarihinde yaptığı siyasi konuşmasında laikliği ihlal ettiği ve bu durumun TCK’nın 163. maddesine girdiğinden dolayı partiye 6 ay içinde Erbakan’ın genel başlıktan alınması gerektiğini, aksi takdirde partiye kapatma davası açacaklarını bildirmiştir. Bunun üzerine Erbakan, 18 Ocak 1978 tarihinde yaptığı basın açıklamasında “inandığımız yolda yıldırım olmasını da biliriz” der. Akabinde Başsavcının açıklamalarıyla ilgili de bir değerlendirme yapan Erbakan, insanın kendi inanç ve kanaatlerini açıklamasının suç sayılmasını bir çağdışı tutum olarak nitelendirir. Her “Allah” diyenin “din istismardan yargılanması” bu ülkede tüm siyasi faaliyetlerin önünün tıkanmasına neden olduğunu belirtir. Akabinde açıklamalarına Erbakan şu şekilde devam eder:

“Biz, elhamdülillah inanan insanlarız. İnanığımız yolda sonuna kadar, hiçbir şeyden yılmadan yürümek bizim temel görevimizdir ve şiarımızdır. Bizi inandığımız yoldan, Allah’a inancımızdan kimse, elhamdülillah, döndüremez. Bu hayatımızın en büyük

³³¹ TBMM, age, s. 1331.

³³² TBMM, age, s. 1342.

iftiharıdır. Hiç kimse de bu yolda önümüze çıkamaz. Biz inandığımız yolda yıldırım olması da biliriz”³³³

23 Kasım 1978 tarihinde Erbakan, TBMM’de “Milli Görüş ve 4 Yıllık Kalkınma Planı” başlıklı uzun bir konuşma yapar. Bu konuşmasında manevi kalkınma olmadan maddi kalkınma olamayacağını belirtir. Kendisi manevi ve maddi kalkınmada, birlik ve bütünlüğü sağlamada güçlü ve tükenmez bir kaynak olan İslâm dininin ulvi prensiplerinden yararlanılması gerektiğini dile getirir. Ayrıca manevi kalkınmanın toplumun tüm kesimini içine alacak şekilde topyekûn olarak aile, milli eğitim, tiyatro, sinema, basın, TRT ve diğer müesseselerde yapılması gerektiğini vurgular. Erbakan’a göre manevi kalkınmanın yapılabilmesi için Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) öncelikle bu alanda ne yapılması gerektiğine dair bir çalışma yapmalıdır. Daha sonra manevi kalkınmaya hizmet edecek olan kişilerin yetiştirilmesi için yurdun genelinde Manevi İlimler Üniversitesi, İmam Hatip okulları, Kur’an Kursları, Kız İmam Hatip liseleri kurulması gerektiğini anlatır. Erbakan, kendilerinin manevi kalkınma için İmam Hatip okulları mezunlarının bir lise mezunu gibi doğrudan üniversite sınavlarına girmelerini ve Yüksek İslam Enstitüleri’nin birer akademik kurum sayılmasını sağlamaları yönünde atıkları adımlarının devamının gelmesi ister. Askeri birliklerde, işyerlerinde, fabrikalarda sosyal müdürlükler tesis edip Yüksek İslam Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi ve İslami İlimler Fakültesi mezunlarının bu kadrolara gelmesini sağlamışlardır. Okul kitaplarında müspet ilimler alanında Müslümanların yaptıkları katkıların yer aldığı yeni düzenlemeler yapmışlardır. Ayrıca Erbakan, öğrencilerin din anlayışını ve inancını tahrip eden dersler kitaplarındaki ifadelerin ve bölümlerin kaldırılması gerektiğini savunur. Bundan dolayı milli maarif kapsamında atılan her adımın manevi kalkınmaya hizmet etmesi gerektiğini belirtir. TRT’nin de millileştirilerek manevi kalkınmaya hizmet eden bir kurum haline gelmesi gerektiğini söyler.³³⁴ Bu dönemde Erbakan, siyaseti insanlar kendisine oy versinler diye değil, “Allah rızası” için yaptığını meclisin kürsüsünde dile getirmiştir.³³⁵

³³³ Necmettin Erbakan, “İnandığımız Yolda Yıldırım Olmasını da Biliriz”, **Yeni Devir**, 19 Ocak 1978, s. 1; aktaran Albayrak, age, s. 199-200.

³³⁴ Erbakan Külliyyatı, age, s. 338-339.

³³⁵ Necmettin Erbakan, **Milli Görüş Lideri Erbakan: ALLAH RIZASI..!**, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=C-2phTXJsv4>, 14 Mayıs 2019.

6 Eylül 1980 tarihinde MSP, Konya’da “Kudüs Mitingi” düzenlemiştir. “Kudüs İslam’ındır” sloganların atıldığı ve Kelime-i Tevhid sancağının önünde yürüyüş yapan Necmettin Erbakan, Recai Kutan, Oğuzhan Asiltürk ve Hasan Aksay mitingde Kudüs’ün İslam dini için öneminde bahseden konuşmalar yapmışlardır. İstiklal Marşı’nın okunması sırasında bazı kişilerin ayağa kalkmamasından dolayı ve laikliğe aykırı eylemlerde bulunduğu gerekçesiyle dönemin Yargıtay Başsavcısı tarafından MSP’ye kapatılma davası açılmıştır. Ancak Anayasa Mahkemesi, MSP ile ilgili kararını vermeden önce 12 Eylül 1980 tarihinde yapılan darbe sonucunda tüm partilerin kapatılması kararı verilmesiyle birlikte MSP de kapatılmıştır.

Mardin, MSP’nin ideolojik olarak İslâm felsefeyi merkezi almak yerine Batı kültürü karşıtlığı üzerinde kendisinin konumlandığından “İslamcı” bir parti olarak görülmeyeceğini ifade eder.³³⁶ Ancak gerek Erbakan’ın ve parti yöneticilerinin konuşmalarına gerekse de parti programlarına bakıldığında Mardin’in bu konuda yanıldığı fark edilmektedir. MSP’nin birçok konuda İslamî esaslara referans verdiği rahatlıkla anlaşılmaktadır. MSP’nin “Kudüs Mitingi” başta olmak üzere birçok faaliyeti bu duruma misal verilebilir. Ayrıca Mardin de 1977 yılında yazdığı “Religion in Modern Turkey” isimli makalesinde MSP’nin resmi doktrini şu üç başlıkla özetlemiştir: (i) Dini bir dünya görüşü, (ii) Halkçı bir ekonomi ve sanayileşme, (iii) sosyal ahlak.³³⁷ 1986 yılında yazdığı “Religion and Politics in Modern Turkey” makalesinde ise Erbakan’ın ve MSP’nin İslâm toplumu gibi bir hedefinin olduğunu ifade eder.³³⁸ Bu açıklamalar ve misaller MSP’nin “İslâmıcı” profiline sahip bir parti olduğunu göstermektedir.

3.2.5. 1980 Darbesinden Sonra MSP

12 Eylül 1980 Darbesi’nin nedenlerinden biri veya bardağı taşıran son damla MSP’nin 6 Eylül 1980 tarihinde düzenlediği Kudüs Mitingi olduğu ileri sürülmüştür.³³⁹ Bu nedenle ilk defa bir darbe temelde muhalifleri baz almıştır. Darbeden sonra Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş tutuklanmıştır. 24 Nisan 1981 tarihinde MSP’liler yargılanmaya başlanmıştır. Bu tarihte Savcı, Erbakan için 14

³³⁶ Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s.32.

³³⁷ Mardin, age, s. 105.

³³⁸ Mardin, age, s. 142.

³³⁹ Recai Kutan, *Kirazlı Tutukevi Penceresinden 12 Eylül*, Ankara, Keşif yayınları, 2001, s. 9.

yıldan 36 yıla kadar hapis cezası istemiştir.³⁴⁰ MSP Davasının Hâkimi Yarbay Atilla Tülay,

“İslami bir tabir olan Cihad sözcüğü, iddianamede açıklandığı gibi kısaca hakkın hakimiyeti, İslamın hakimiyeti için yapılan mücadele demektir. İslamı hakim kılmanın yolu cihaddır . İslami kurallara göre cihad etmek, namaz kılmak, oruç tutmak gibi zorunlu bir akidedir. Bunun için yeri geldiğinde can ve mal feda edilmelidir. Cihad'ın yolu yapılan açıklamalar doğrultusunda öz bir deyimle Hakkın tebliğidir. İslam'ın tebliğidir. Yani, İslamı insanlığa anlatmaktır. (...) Hakkı tebliğ yani davayı anlatmak tatlı dil ve güler yüzle yapılmalıdır. Bunun için ferde düşen görev, davayı anlatma sahası ilk planda ailesi ve çevresidir. Tanrı Nizamını, insanlığa anlatmanın, yani, tebliğ hareketinin özel adı "İla-i kelimetullah'tır." Hakkın tebliği yani İslami tebliğ görevini kim ve nasıl yapacaktır? Şüphesiz bunun için bir teşkilat gereklidir. İşte bu tebliğ görevini yani, İslam Nizamını halka anlatmak görevini, Milli Selamet Partisi yöneticileri olan sanıklar”³⁴¹

üstlendiğini iddia etmiştir. Tülay, duruşmada “Hak-Batıl”, “Hak geldi Batıl zail oldu”, “Cihad” ve “Tebliğ” gibi kavram ve sloganların üzerinde durmuştur. Tülay partinin ve yöneticilerin laikliğe aykırı hareket ettiklerini iddia etmekteydi ve gerekçelerini şu şekilde sıralamaktaydı:

(i) Şevket Kazan'ın 18/19/20 Ocak 1979 tarihlerinde Milli Gazete yayınlanan mülakatında

“Partimizin gayesi, Hak davasını yaymak ve güçlendirmektir. Hak davasına yakışan ise, iktidar olmaktır. Hepimiz haklı yolun, doğru yolun mücahitleriyiz, hepimiz bu davanın muzaffer olması için gerekirse malımızda, canımızdan fedakârlığa hazırız”³⁴²

ifadelerinin yer alması

(ii) Yasin Hatiboğlu'nun 1 Nisan 1979 tarihinde Milli Gazete’de yazdığı köşe yazısında

“Hakka teslim olanlara selam. Selam hidayetinin aydınlattığı gönüllere. Hakkı Hak, batılı batıl bilip bu iki mefhumdan hakkı tercih edenlere selam”³⁴³

sözlerine yer vermesi

(iii) Erbakan'ın 17 Ekim 1979 tarihinde Milli Gazete’de yer alan “Hak ile hükmetmeyen zalimdir. Zalimi destekleyende zalimdir. Kurtuluş Hak’ka dönmektir ve Hak’kın hakimiyeti için çalışmaktır. Ancak o zaman Allah yardım eder,

³⁴⁰ Aljazeera Turk, **Kronoloji: Öncesi ve sonrasıyla 12 Eylül**, (Çevrimiçi)

<http://www.aljazeera.com.tr/kronoloji/kronoloji-onesi-ve-sonrasiyla-12-eylul>, 9 Mayıs 2019.

³⁴¹ Kutun, age, 282.

³⁴² Kutun, age, s. 280.

³⁴³ Kutun, age, s. 280.

ıstıraplardan kurtulunulur, saadet ve selametin kapıları açılır” demeci

Tülay, parti yöneticilerinin Hak ve Hak Davası kavramlarından Tanrı ve Tanrı Davası yani İslam ve İslam Davası kastedildiğini belirtir.³⁴⁴ Erbakan, Ekim 1980’de yapılan Kudüs Mitingi ve “MSP’yi illegal bir cemiyete dönüştürüp laikliğe aykırı davranmak” suçuyla tutuklanmıştır.³⁴⁵ 1981 yılına kadar tutuklu kalan Erbakan ayrıca 10 yıl boyu siyaset yapma yasağı almıştır.³⁴⁶

7 Kasım 1982 tarihinde Anayasa referandumu yapılmıştır. Referandumda “evet” diyenlere beyaz, “hayır” diyenler mavi oy kullanmışlardır.³⁴⁷ Yapılan oylama sonucunda yeni anayasa %91,4 ile kabul edilmiştir.³⁴⁸ 1982 Anayasası’nın ilk halinin başlangıç kısmında laiklik gereği kutsal din duygularının devlet işlerine karıştırılmayacağı belirtilmiştir.³⁴⁹ 24. maddede herkesin dini inanç ve kanaat hürriyetine sahip olduğu, 14. maddeye³⁵⁰ aykırı olmaması şartıyla ibadet, dini ayin ve törenlerin serbest olduğu, kimsenin ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamayacağı, dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamayacağı ve suçlanamayacağı, din ve ahlak eğitim ve öğretiminin devlet gözetim ve denetimi altında yapılacağı, din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumların okutulmasının zorunlu olduğu, bunun dışında isteyen herkesin din eğitimi alabileceği, kimsenin devletin sosyal, siyasî ve hukukî temel düzenini kısmen de olsa din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar

³⁴⁴ Kutan, age, s. 279-284.

³⁴⁵ Serdar Şen, **Refah Partisi’nin Teori ve Pratiği / Refah Partisi: Adil Düzen ve Kapitalizm**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995, s. 22.

³⁴⁶ Serkan Oral, **Kargatulumba Refah**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1997, s. 30.

³⁴⁷ BBC Türkçe, **1982 Referandumu: Mavi, Beyaz’a Karşı**, (Çevrimiçi)

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39450106>, 9 Mayıs 2019.

³⁴⁸ Yeni Şafak, **Darbeyle Gelen Anayasa: 1982 Referandumu**, (Çevrimiçi)

<https://www.yenisafak.com/secim-referandum-1982>, 9 Mayıs 2019.

³⁴⁹ Adalet Bakanlığı, **1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının İlk ve Son Hali (Karşılaştırma Tablosu)**, s. 3, (Çevrimiçi) <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/1982ilkson.pdf>, 12 Mayıs 2019.

³⁵⁰ Madde – 14: “Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devletinin ve Cumhuriyetin varlığının tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din ve mezhep ayrımı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan 'bir devlet düzenini kurmak amacıyla kullanılamazlar. Bu yasaklara aykırı hareket eden veya başkalarını bu yolda teşvik veya tahrik edenler hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir. Anayasanın hiçbir hükmü, Anayasada yer alan hak ve hürriyetleri yok etmeye yönelik bir faaliyette bulunma hakkını verir şekilde yorumlanamaz.”

yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne surette olursa olsun, *dini ve dini duyguların* veyahut dince kutsal sayılan şeyleri *istismar* edemeyeceği beyan edilmiştir.³⁵¹ 26. maddede herkese düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkı tanınmıştır.³⁵² Ayrıca birçok maddede de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin laik olduğu, kimsenin laikliğe aykırı hareket edemeyeceği ve laik devletin yapısını değiştiremeyeceği ifade edilmiştir.

3.3. Refah Partisi (RP)

19 Temmuz 1983 tarihine Refah Partisi (RP) kurulur. Refah Partisi'nin ismi ve amblemindeki buğday sembolü diğer partilerden farklı olarak müreffeh bir hayatı simgeliyordu. Partinin genel başkanlığına Av. Ali Türkmen getirilir. Ancak parti kurucuları Milli Güvenlik Kurulu (MGK) tarafından veto edilince parti 1983 seçimlerine giremez. Bunun üzerine 1984 yılında RP'nin genel başkanlığına Ahmet Tekdal getirilmiştir.³⁵³

30 Haziran 1985 tarihinde yapılan genel kongrede temel gayelerinin “millî şuur” olduğu vurgusu yapılmıştır. Millî şuur umdeleri olarak da şunlar sayılmıştır: (i) Bağımsızlık, (ii) İnsan Hakları, (iii) Demokrasi, (iv) Adil Ekonomi, (v) Refahın Yaygınlaştırılması, (vi) Millî “Dış Politika”, (vii) Millî “Eğitim ve Terbiye”.³⁵⁴ Partinin 1986 yılında yayınlanan programında partinin fikir, vicdan ve düşünce hürriyetine inandığı; fikir, vicdan ve inanç hürriyetine yapılacak her baskıyı reddettiğini belirtir. Ayrıca laikliğin din düşmanlığı olarak değil, din ve vicdan hürriyetinin her türlü ihlalden koruyucu ve uygulama alanına konulmuş bir prensip olduğu ifade edilir.³⁵⁵ Fertlerin manevi eğitimi aileden başlayacağından aile, millî eğitimin temel birimi olarak görülmüştür.³⁵⁶ Din eğitiminin verilmesi için gerekli sayıda âlimin yetiştirilmesi, ihtiyaçların karşılanması için din görevlilerinin terfi edilmesi gerektiği vurgulanır.³⁵⁷ Refah Partisi, “kâinatın en şerefli yaratılanı” olan

³⁵¹ Adalet Bakanlığı, agt, s. 13.

³⁵² Adalet Bakanlığı, agt, s. 14.

³⁵³ Hubıyar Demirbağ, **Refah Partisi Hemşehri Cemaat İlişkisi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1997, s. 75.

³⁵⁴ Refah Partisi Büyük Kongresi 30 Haziran 1985, Ankara, Elif Matbaası, 1985, s. 5-6.

³⁵⁵ Refah Partisi Programı, Samsun, Eser Matbaası, 1986, s. 8.

³⁵⁶ Refah Partisi Programı, s. 9.

³⁵⁷ Refah Partisi Programı, s. 22.

insanı³⁵⁸ yaratılış gayesi içerisinde layık olduğu hayat seviyesine ulaştırmayı hedeflemiştir.³⁵⁹ Parti, plajlardaki üssüzleri, muzır neşriyatı ve müstehcen yayınları, fuhuş yuvalarını eleştirir. Hiç kimsenin inanç ve yaşayışından dolayı hakarete uğramaması gerektiğini belirtir.³⁶⁰ Dönemin RP Genel Başkan Yardımcısı Bahri Zengin, TRT’de yaptığı konuşmada ekonomik ve sosyal düzende faiz, rüşvet, fuhuş, kumarın kurumsallaştığından yakındır.³⁶¹ Parti 1986 yılında yapılan seçimlerinde “Önce Ahlak ve Maneviyat” sloganı yerine “Önce İnsan Sonra Ağır Sanayi” sloganını kullanır.³⁶² Dönemin RP Genel Başkan Yardımcısı Rıza Ulucak’ın TRT’de yaptığı konuşmada “şahsiyetli dış siyaset” için “İslâm Ortak Pazarı”nın kurulması gerektiğini vurgular.³⁶³

6 Eylül 1987 tarihinde 1982 Anayasası’nın geçici 4. maddesiyle getirilen eski liderlerin 5 ve 10 yıllık siyasi yasaklarının kalkıp kalmaması için referandum yapılmıştır. Söz konusu referandum sonucunda %50,2 oy oranıyla “evet” çıkması sonucunda³⁶⁴ eski liderlerden Ecevit, Demirel, Erbakan ve Türkeş tekrar siyasi arenaya dönmüşlerdir. Bunun üzerine 11 Eylül 1987 tarihinde yapılan RP 2. Büyük Kongresi sonucunda Erbakan, genel başkan olarak seçilmiştir. Eski liderlerin tekrar siyaset arenasına dönmesi üzerine dönemin Başbakan’ı partisiyle birlikte erken seçim kararı almıştır.³⁶⁵ 29 Kasım 1987 tarihinde yapılan genel seçimler sonucunda Anavatan Partisi (ANAP) %36,3 (292 milletvekili), Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) %24,7 (99 milletvekili) ve Doğru Yol Partisi (DYP) %19,1 (59 milletvekili) oy almıştır. Bunların dışında Refah Partisi %7,2 ve Demokratik Sol Parti (DSP) %8,5 oranında oy almalarından³⁶⁶ dolayı %10 barajını geçemedikleri için milletvekili

³⁵⁸ Burada şu ayet-i kelimeye atıf yapılmaktadır: “Andolsun biz insanoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık” (İsra Suresi 70. ayet). Bu ayet ile birlikte insan genel olarak “eşref-i mahlûkat” (kâinatın en şerefli yaratılanı) olarak kabul edilmiştir.

³⁵⁹ Refah Partisi’nin 1986 Yılı Ara Seçimine Ait TRT’de Yayınlanan Demeçleri, y.y., t.y. , s. 3.

³⁶⁰ Refah Partisi’nin 1986 Yılı Ara Seçimine Ait TRT’de Yayınlanan Demeçleri, s. 6.

³⁶¹ Refah Partisi’nin 1986 Yılı Ara Seçimine Ait TRT’de Yayınlanan Demeçleri, s. 10.

³⁶² Refah Partisi’nin 1986 Yılı Ara Seçimine Ait TRT’de Yayınlanan Demeçleri, s. 19.

³⁶³ Refah Partisi’nin 1986 Yılı Ara Seçimine Ait TRT’de Yayınlanan Demeçleri, s. 25.

³⁶⁴ Yeni Şafak, **1987 Anayasa Referandum Sonucu**, (Çevrimiçi) <https://www.yenisafak.com/secim-referandum-1987/secim-sonuclari>, 14 Mayıs 2019.

³⁶⁵ Ruşen Çakır, **Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak**, İstanbul, Metis Yayınları, 1994, s. 27.

³⁶⁶ Yeni Şafak, **1987 Genel Seçimi Sonucu**, (Çevrimiçi) <https://www.yenisafak.com/secim-1987/secim-sonuclari>, 14 Mayıs 2019.

çıkaramamışlardır.

Dönemin RP Genel Başkan Yardımcısı Bahri Zengin,

“bir süreden beri RP içerisinde bir değişim gerektiğini ve partinin, geleneksel cami cemaatinin dışına çıkması gerektiğini ısrarla savunuyordu. Ona göre bu geleneksel tabanla iktidara yürümek mümkün değildi, parti yeni kitlelere açılmak zorundaydı.”

Zengin söz konusu düşüncesinden hareketle ülkedeki muhafazakârlar, alevi ve sosyalistlerle toplantılar düzenlemiştir. Medine Vesikası’ndan³⁶⁷ hareketle “Çok Uluslu Toplum” fikrini ortaya koymuştur.³⁶⁸ Çok Uluslu Toplum Projesi’ne göre

“Hz. Muhammed’in İslamın kuruluş yıllarında yaptığı gibi, her dini ve siyasi topluluk kendi hukuku içerisinde yaşayacaktı. Mirastan evlenmeye ve ibadete kadar her alanda cemaatler, kendi anlayışlarına uygun bir hukuk içinde ilişkilerini sürdürmüşlerdir.”³⁶⁹

Ali Yaşar Sarıbay, RP’de yaşanan değişimi şu şekilde ifade etmektedir:

“RP’ye yapılması gereken ilk saptama, bu partinin de Türkiye’de çok uzun bir modernleşme sürecine ilişkin yaşanan değişimlerden muaf olmadığıdır. Çünkü Milli Nizam Partisinden (MNP) itibaren RP’nin siyasal kimliği, modernleşmeye karşı; kendisini bu sürecin adeta dışında tutup, ona bulaşmamış; dolayısıyla anti-modern(ist) özellikte tanımlanmıştır. Oysa modernleşmenin yarattığı, postmodernleşmenin en üst noktaya vardığı, “tüketim kültürü”, her kesime olduğu gibi, RP’lilere de sirayet etmiş bulunmaktadır... RP’nin modernleşmeye bulaşmasının önemli bir sebebi, laik “yüksek” kültür kesimlerinin bu partiye öteden beri attıkları “imaj”dır. Bu imaja göre RP, modern topluma hiç mi hiç uymayan arkaik, “aşağı” kültür mensuplarının partisidir. RP, bu dayatma ile adeta kendini savunmaya itilmiş; “modern” bir görünüm kazanmaya girişerek, meşruluğunu konsolide etmeye yönelmiştir. Böylece, bünyesinde “yüksek” kültür unsurlarını (tesettürlü bayanlardan emekli generallere kadar) katarak “modernleşmeye” bulaşmış; modernleştikçe mensuplarına tüketim kültürü kalıplarına dayanan bir kimlik edinme yolunu açmıştır.”³⁷⁰

MNP ve MSP, sağ partilerin savunduğu kültürel İslam’dan ayrı olarak İslam’ın siyasal alana dair bir söylemi olduğunu hatırlatmışlardır. Bu anlamda

“Her iki parti de bunu yaparken, İslama daveti değil İslam’ın politik tanımını yapmayı amaçlıyordu. RP ise söz konusu meşruluğu konsolide etmeyi hedefledi, bunun için kitlelere yönelmeyi esas aldı ve bunu modern politik araçları kullanarak

³⁶⁷ Medine Vesikası, Peygamber’in 622 yılında Medine’ye hicretinden sonra orada bulunan Yahudi kabilelerle yaptığı anlaşmadır. Bkz.: Mustafa Özkan, “Medine Vesikası”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/medine-vesikasi>, 14 Mayıs 2019; Ali Bulaç, “Medine Vesikası Hakkında Genel Bilgiler”, **Birikim Dergisi**, S.38-39, Haziran-Temmuz 1992, s. 102-111.

³⁶⁸ Çakır, age, s. 117.

³⁶⁹ Oral Çalışlar, **Refah Partisi Nereden Nereye?**, İstanbul, Pencere Yayınları, 1997, s. 63-64.

³⁷⁰ Ali Yaşar Sarıbay, **Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s. 210-211.

yaptı.”³⁷¹

Bu dönem Refah Partisi

“propaganda afişlerinde başı açık modern görünüşlü kadınların dışında, hakkını arayan ve sömürü düzenine karşı çıkan işçiler, hayat kadınları, baskı ve işkenceye karşı çıkan ve özgürlük arayan aydınlar, çevre sorununu gündeme getiren kentliler boy göstermeye başladı.”³⁷²

1990 yılında Oğuzhan Asiltürk, British Broadcasting Coporation’ a (BBC) verdiği mülakatta

“fakir halk tabakaları da bizi destekliyorlar. Onun da sebebi, bu topluluklar şuanda tatbik edilen kapitalist düzen içerisinde eziliyorlar. İstiyorlar ki kendilerine daha rahat bir hayat imkânları olsun. Ancak buna, bu sistem içerisinde kavuşamıyorlar”

biçiminde ifadeler kullanması üzerine BBC muhabiri “kullanılan dil sizi yanıltmasın, Refah, Marx’ın değil, Allah’ın partisi” ifadelerini kullanır.³⁷³ Orhan Pamuk da “Kar” isimli romanında Refahlıların kendilerini Allah’ın partisi olarak takdim etmeleri şeklinde onları kurgular.³⁷⁴

20 Ekim 1991 tarihinde yapılan seçimler için Refah Partisi’nin yayınladığı beyannamede “yeni bir devrin” başlayacağı ve “yeni bir dünyanın” kurulacağı dile getirilmiştir. Parti, kendini “hakkı üstün tutan” medeniyete mensup olarak görür.³⁷⁵ Din ve Ahlak Kültürü derslerini geliştirmeyi,³⁷⁶ din, inanç ve vicdan hürriyetine baskı yapan bütün uygulamalara son verileceğini,³⁷⁷ ebeveynlerin çocuklarına din, ahlak ve maneviyatını öğretmeleri gerektiği,³⁷⁸ özel din dersi alanların belli sürelerde açılan kurslardan başarılı olmaları durumunda imam-hatip olarak görev almaları, her köye “Kur’an Kursu”, her ilçeye “İmam-Hatip Lisesi”, her ile “Manevi İlimler Üniversitesi”, fakülte veya yüksek okullarından biri açılması, kadrosuz müftülük, vaizlik, cami ve Kur’an kursu bırakılmaması, camilerin eğitim ve kültür merkezine dönüştürmeleri vaat edilmiştir.³⁷⁹ Bunların yanında İmam Hatip Liselerinin

³⁷¹ Ali Yaşar Sarıbay, **Kamusal Alan, Diyalojik Demokrasi, Sivil İtiraz**, İstanbul, Alfa Yayıncılık, 2000, s. 25.

³⁷² Çalışlar, age, s. 62-63.

³⁷³ BBC New Türkçe, **BBC Arşivinde Türkiye**, (Çevrimiçi)

<https://twitter.com/bbcturkce/status/1055844321444933638?s=17>, 20 Mayıs 2019.

³⁷⁴ Orhan Pamuk, **Kar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 2018, s. 30.

³⁷⁵ Refah Partisi Seçim Beyannamesi, **20 Ekim 1991 Genel Seçimi**, Ankara, y.y., 1991, s. 1-2.

³⁷⁶ Refah Partisi Seçim Beyannamesi, age, s. 88.

³⁷⁷ Refah Partisi Seçim Beyannamesi, age, s. 94.

³⁷⁸ Refah Partisi Seçim Beyannamesi, age, s. 95.

³⁷⁹ Refah Partisi Seçim Beyannamesi, age, s. 99.

kontenjanının artırılması, bu lise mezunların ilkokullarda Din ve Ahlak dersleri öğretmeni olmalarının sağlanması,³⁸⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkilerinin artırılması,³⁸¹ manevi kalkınmanın teşvik edilmesi, müstehcen neşriyatla mücadele edilmesi, dini ve mukaddesatı korumak gibi birçok vaat de bulunmuştur.³⁸²

Refah Partisi, Türkeş liderliğindeki MHP ve Aykut Edebalı liderliğindeki İslahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile ittifak yaparak 1991 genel seçimlerine girmiştir. Yapılan seçim sonucunda Doğru Yol partisi (DYP) %27 (178 milletvekili), ANAP %24 (115 milletvekili), SHP %20,8 (88 milletvekili), RP %16,9 (62 milletvekili) ve DSP %10,7 (7 milletvekili) oy almıştır.³⁸³ Bunun sonucunda 9 Kasım 1989 tarihinde Cumhurbaşkanı seçilen Turgut Özal, hükümeti kurma görevi Süleyman Demirel'e verir. 20 Kasım 1991 tarihinde de VII. Demirel Hükümeti (DYP – SHP Koalisyonu) kurulur.³⁸⁴

RP, bu dönemde Adil Düzen Projesi ile halkın karşısına çıkar. Parti, adil olmayan ve yürürlükte olan bölüşüm dengesini eleştirir ve adalet çerçevesinde tekrar yeni bir denge kuracağını dinlendirir. Türk – Kürt meselesine de “İslâm kardeşliği” çerçevesinden çözüm yolları sunar. Siyasetin merkezine ahlakı koyarak rüşvet, yolsuzların ve adam kayırmanın önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Dini ve tarihî unsurlardan hareketle yeni bir kimlik inşa etme sürecini devam ettirir. RP'nin bu türden vaatleri kendisi halk nezdinde itibarlaştırmış ve cazibe merkezi haline gelmesini sağlamıştır.

Erbakan, demokrasi sistemlerinde sadece fikrin hür olması ve örgütlenmemesi gerektiğini savunan Erdal İnönü'ye karşı çıkar. Erbakan, İnönü'nün bu isteğini “kümeşte tavuk” benzetmesiyle eleştirir. Erbakan'a göre İnönü'nün ifadeleri tavuklara uygulanan “otur düşün sırası gelince tavuğu keseyim” uygulamasına benzetir. Erbakan'a göre inanç ve fikir hürriyeti dört unsura sahip olmalı. Bunlar: (i) İnanma Hürriyeti (ii) yayma hürriyeti, (iii) aynı şekilde inanan insanlar beraber örgüt

³⁸⁰ Refah Partisi Seçim Beyannamesi, age, s. 100.

³⁸¹ Refah Partisi Seçim Beyannamesi, age, s. 101.

³⁸² Refah Partisi Seçim Beyannamesi, age, s. 102.

³⁸³ Yeni Şafak, **1991 Genel Seçimi Sonuçları**, (Çevrimiçi) <https://www.yenisafak.com/secim-1991/secim-sonuclari>, 16 Mayıs 2019.

³⁸⁴ Hürriyet, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri**, (Çevrimiçi) <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-cumhuriyeti-hukumetleri-134271>, 16 Mayıs 2019.

kurma ve (iv) öğretme, tedris hürriyeti.³⁸⁵

Erbakan'a göre Batı'da "Teokratik devlet" demek, Ortaçağ'daki Engizisyon uygulamaların olduğu Vatikan gibi doğrudan doğruya kilisenin yönettiği devlet demektir. Bundan dolayı laiklik, (i) herkes dininde hür olacak ve (ii) hiç kimsenin kendi inancını başkasına kabul ettirmek için şiddet yoluna başvurmayaacağı bir yapı olarak tanımlanır. Bu nedenle Amerikalılar, Amerikan Dolarının üzerine "In God We Trust" yazılmasından rahatsızlık duymazlar; Amerika'da ve Batı'da devlet başkanı İncil'e el basarak yemin etmektedir; parlamentolarda, üniversitelerde merasimlerde dualar yapılmaktadır; bir kanun yapılacağı zaman, din bu hususta ne söylüyor diye uzun uzun incelendikten ve tartışıldıktan sonra serbest iradeyle kabul edilmekte veya edilmemektedir. Batı'da nikâhların kilisede kısılmasında bir beis görülmemekte, Hristiyanlığa dayalı Hristiyan demokrat partiler rahatlıkla kurulmaktadır, birçok ülkenin ordularında görevli din adamları bulunmaktadır. Buna karşın Türkiye'de her şeyi Batı'dan taklit edenler, bu meseleye gelince, taklitçiliği bırakmaktadır. Kendilerine göre bir laiklik uygulaması yapmaktadırlar. Bir münevver insan dinden bahsettiğinde, "hemen kaynayan kazan konmuş, etrafında gulu gulu, istemezük" denilmektedir.³⁸⁶ Bir kesim insan sahip olduğu resmi statünün verdiği hakları istismar ederek laiklik adı altında insanların inançlarına müdahale etmektedirler.

Normalde laiklik, insanların inançlarına müdahaleyi engellemeyi öngörürken bir kısım üst bürokrat veya siyasi liderler tarafından inançlara müdahale hakkı olarak anlaşılmıştır. Bu nedenden dolayı Erbakan, ülkede laikliği din düşmanlığı olarak takdim edilmesinden rahatsız olduklarını ifade etmiştir.³⁸⁷ Bunun yanında Erbakan, Müslümanlığın bizatihi kendisinin diğer din mensuplarına baskı yapılmasını engellediğini dile getirmiştir. Gerek Selahattin Eyyubi gerek Fatih Sultan Mehmet gibi Müslüman hükümdarların uygulamalarına bakıldığında diğer inanç mensuplarına nasıl davranıldığı rahatlıkla fark edilir. Bu anlamda laiklik eğer inançlı

³⁸⁵ Necmettin Erbakan, **Erbakan Demokrasi Kurultayı**, (Çevrimiçi)

<https://www.youtube.com/watch?v=TPeCR-gY07s>, 19 Mayıs 2019.

³⁸⁶ Necmettin Erbakan, **TBMM Genel Kurul Konuşması**, TBMM Tutanak Dergisi, D. 19, C. 49, 24 Aralık 1993, s. 571-574.

³⁸⁷ Necmettin Erbakan, **Erbakan Hoca'dan Laiklik Tanımı**, (Çevrimiçi)

<https://www.youtube.com/watch?v=UbK2nVN65Ik>, 21 Şubat 2018.

insanlara baskı yapılmaması ise bu zaten İslam'da mündemiçtir.³⁸⁸

Erbakan'a göre Türkiye'de laiklik ile ilgili en büyük sorun, anayasada yer alan yabancı bir kelimenin tanımlanmamasıdır. Bu anlamda anayasada muhakkak laikliğin bir tanımının yapılması gerekmektedir. Çünkü anayasada resmi dilin Türkçe olduğu vurgulanmasına rağmen Fransızca kökenli bir kelime ne olduğu ve ne kastedildiği belirtilmeden kullanılmıştır. Erbakan, 1971 yılında kendilerinden anayasa teklifi istenildiğinde “laikliğin matematiksel tanımı”nın yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Erbakan, diğer ülkelerin anayasaları incelendiğinde laikliğin matematiksel tanımında “(i)herkes dininde hür olacak” ve “(ii)hiç kimse kendi inancını başkasına kabul ettirmek için şiddet yoluna başvurmayacak” ifadelerinin yer aldığını belirtir. Erbakan, kişinin laik olamayacağını savunur. Bu anlamda kişi bazı konularda kendi inancının buyruğuna başvurabilir ve kendi inancından hareketle teklifler sunabilir. Diğer insanlar bu teklifleri akıl süzgecinden geçirerek kabul edip etmemekte serbestlerdir. İnsan kanaatini herhangi bir dine bakarak değil, kendisinin sahip olduğu inancın kaidelerine bakarak ifade eder. Din hürriyeti de özünde böyle bir şeyi ifade eder. Burada din istismarı söz konusu değildir. Kişinin en doğal hakkı din istismarı olarak lanse edilemez. Anayasaya sunacağın teklif bir dinde yer almakta ise teklifin faydalı veya faydasız olmasına bakmaksızın sunmasını engellemektedir. Bu nedenle bir kişi teklif sunduğunda tüm dinlerde böyle bir teklifin olup olmadığını araştırmak zorundadır. Herhangi bir dinde kendi teklifinin bir benzerine rastlaması üzerine teklifini geri çekmesi gerekmektedir. Erbakan, anayasanın 24. maddesinde yer alan “Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma[z]” ifadesinin anlamsız ve suiistimale açık olduğunu belirtir. Bu maddeye göre dini kitap okuyan, başörtüsü takanın suç işlediği varsayılmıştır. Türkiye'de laiklik Müslüman karşıtlığı olarak tatbik edildiği için halkın rahatsız olduğu vurgulanmaktadır.³⁸⁹ Erbakan'a göre laiklik, herkesin düşünce hürriyetine, vicdan hürriyetine, ibadet hürriyetine sahip olması, herhangi birinin, birine inancından dolayı tahakküm

³⁸⁸ Necmettin Erbakan, **Müslümanlığın İçindedir Bizzat Laiklik**, (Çevrimiçi)

<https://www.youtube.com/watch?v=bFXBLy4PVNY>, 21 Şubat 2018.

³⁸⁹ Necmettin Erbakan, **Erbakan Hoca Açıklıyor: “Laiklik Nedir Ne Değildir?” Kanal Milli Görüş**, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=LuhJfskdypM>, 21 Şubat 2018.

yapamaması ve din düşmanlığı yapılmamasıdır.³⁹⁰ Bu nedenle Milli Görüş Hareketi mensupları kendilerine dayatılan ve inançlarını istedikleri gibi yaşamalarını engelleyen laiklik anlayışına karşı çıkmışlardır.³⁹¹

Batı, İslâm dünyasını sürekli kontrol altında tutmak istemektedir. Bunun için de kendisi bir İslâm tanımı yapıp tüm Müslümanların ve insanların bu tanıma göre hareket etmesini istemektedir.

“(…) Artık şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Oyun her yerde ve her İslâm ülkesinde oynanan oyunun aynısıdır. Bu oyunun adı irtica oyunudur.”³⁹²

Bundan dolayı Erbakan’a göre Türkiye’yi “laik-anti laik” diye ikiye bölmek, dış güçlerin planıdır.

“Bu açıdan Batılı ve Siyonist güçler, kendilerine göre bir İslam ve Müslüman tarifi yapmışlardır. Onlara göre İslâm, bir insanın kalbiyle Allah arasındaki bağlantıdan başka bir şey değildir. Yani İslam sadece kalpte kalmalı ve sosyal hayata dair herhangi bir söylemi olmamalıdır. Böyle bir İslâm’ı (ılımlı İslam’ı) Reagan da alkışlamaktadır, Bush da alkışlamaktadır, Gorbaçov da, Izak Şamir de!...”³⁹³

Eski Cumhurbaşkanı Kenan Evren’in ifadesiyle de İslâm’ı sadece ferdî olarak yaşayıp sosyal veya kamusal alanda İslami bir hayat sürmeyen bir kişi sabahlara kadar zikretse de, bütün bir gece namaz kılsa da ona hiçbir zaman dokunulmayacaktır ve hatta ona saygı duyulacaktır. Fakat bu insan üniversitede okumakta olan başörtülü bir kız öğrenciyse, vay onun haline ki, o en başta gerici, yobaz ve mürteci olmuştur. Çünkü bu kişi inancı kamusal alanda yaşamaya çalışmıştır. Bu da kabul edilemez olarak görülmektedir³⁹⁴ Milli Görüş Hareketi mensupları Türkiye’deki bu laiklik anlayışının hep karşısında olduklarını ifade etmekten çekinmemişlerdir.

Erbakan, 27 Haziran 1993 tarihinde halkın Refah Partisi’ne olan teveccühünü “Hak gelince Batıl zail olur” mealindeki ayetten hareketle izah eder. Kendi “hak” anlayışlarını isteyen istediği inanca sahip olacağı, herkesin inancını öğrenme hakkına, aynı dine inananların örgütlenme hürriyetlerine ve inancını yaşama hakkına

³⁹⁰ Necmettin Erbakan, **Türkiye’nin Temel Meseleleri**, s. 149.

³⁹¹ Hatiboğlu, agg.

³⁹² Erbakan, age, s. 143.

³⁹³ Erbakan, **TBMM Genel Kurul Konuşması**, s. 574.

³⁹⁴ Erbakan, **Türkiye’nin Temel Meseleleri**, s. 146 -147.

sahip olması şeklinde ifade eder.³⁹⁵

27 Mart 1994 seçim sonuçları açıklandıktan sonra RP, İstanbul, Ankara ve Diyarbakır başta olmak üzere birçok büyükşehir belediyesini kazanmıştır. RP'nin yerel seçimlerdeki bu başarısı 1995 yılında yapılan genel seçimlere de yansımıştır.

1995 seçimleri için RP'nin yayınladığı beyannamede “hakkı üstün tutma”yı öncelikledikleri belirtilmiştir. Bu dönemde parti yöneticileri halkın inancını (ülkenin çoğunluğu Müslüman olması göz önünde bulundurulmalı) ve tarihini temsil ettiklerini söylerler. Ülkenin inançlı kadrolar tarafından yönetileceğini dile getirirler.³⁹⁶ Terörün, “İslâm kardeşliği”nin benimsenmesiyle son bulacağını deklare ederler. Zenginlik yolunun “Allah’ın verdiği nimetleri” servete çevirmekten geçer.³⁹⁷ Devletin laik olması halkın dininin yok saymada ve halkın dini ile mücadelede bir gerekçe kabul edilemez. Burada parti, İsviçre’yi örnek verir. İsviçre Anayasası’na göre devlet, vatandaşlarını eğitirken halkın inançlarına aykırı davranamaz. Parti insan haklarının en önemli ikinci maddesi olarak “inanma hakkı”nı görür. İnanma hakkının vazgeçilmez beş unsuru olarak şunları sayar: (i) İfade etme, (ii) Öğrenim, (iii) Örgütlenme, (iv) İbadet ve (v) İnanıldığı gibi yaşama. Bu anlamda parti, “inanç hürriyetini koruma kanunu”nu yürürlüğe koyacağını belirtir. Müslümanlara yönelik yapılan “başörtü zulumu, Cuma namazı zulumu, imam hatip okullarının engellenmesi, hac ibadetiyle ilgili bütün engellemeler, kurban derisiyle ilgili engellemeler, İslâm’ın aslının konuşulması ve öğrenimi önündeki engeller”in tümünü kaldırmayı vaat etmiştir.³⁹⁸

24 Aralık 1995 seçimleri sonucunda RP %21,4 (158 milletvekili), ANAP %19,7 (132 milletvekili), DYP %19,2 (135 milletvekili), DSP %14,6 (78 milletvekili) ve CHP %10,7 (49 milletvekili) oy almıştır.³⁹⁹ 1995 genel seçimleri sonucunda Milli Görüş Hareketi ilk defa seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştır.

RP'nin birinci parti olarak seçimlerden çıkmasını sağlayan ve oylarını aldığı, ülkenin

³⁹⁵ Erbakan Külliyyatı, **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı – 2**, s. 348.

³⁹⁶ 24 Aralık 1995 Refah Partisi Seçim Beyannamesi (Özet), **25 Aralık Sabahı Türkiye Yeniden Doğacak!**, y.y., 1995, s. 4-5.

³⁹⁷ 24 Aralık 1995 Refah Partisi Seçim Beyannamesi (Özet), s. 14.

³⁹⁸ 24 Aralık 1995 Refah Partisi Seçim Beyannamesi (Özet), s. 19-22.

³⁹⁹ Yeni Şafak, **1995 Genel Seçimi Sonuçları**, (Çevrimiçi) <https://www.yenisafak.com/secim-1995/secim-sonuclari>, 17 Mayıs 2019.

“öteki” konumundaki dört kesim şu şekilde kategorize edilebilir: (i) Devletin dayatmacı laiklik kapsamındaki uygulamalarından rahatsız olan Müslüman kesim. (ii) Devletin dışladığı Kürtler. (iii) Köyden kente göçüp gecekondualarda hayatını sürdüren yoksul kesim. (iv) Yıllardır yok sayılan veya önü kesilen Anadolu kökenli tüccar ve sanayiciler.⁴⁰⁰ RP’nin bu kesimlerin oylarını kazanmak için “Adil Düzen Projesi, kimlik krizlerini aşma, İslam kardeşliği ve Kürt sorununu çözme, ahlaki dürüstlük ve şahsiyetli dış politika” vaat etmiştir.⁴⁰¹

Dönemin Cumhurbaşkanı Demirel, hükümeti kurma görevini ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz’a vermiştir. Yılmaz, DYP ile koalisyon kurar. Söz konusu koalisyon DSP tarafından dışarıdan desteklenir. Böylece II. Yılmaz Hükümeti (ANAP-DSP Koalisyonu) ANAP’ın çoğunluğu oluşturmadığından bir azınlık hükümeti olarak kurulur. Hükümet, 257 kabul, 207 ret ve 80 çekimsel oyla kurulur. Ancak RP Genel Başkanı Erbakan, oylama sonucunda hükümetin salt çoğunluğu sağlamadığından (273 oy) oylamanın iptali için Anayasa Mahkemesi’ne başvurur. Anayasa Kürsü Hocası Prof. Dr. Mustafa Kamalak’ın RP’nin avukatı sıfatıyla yaptığı savunma haklı görülerek Anayasa Mahkemesi 14 Mayıs 1996 tarihinde söz konusu oylamanın iptaline karar vermiştir. Mesut Yılmaz ve DYP Genel Başkanı Tansu Çiller arasında çıkan sorunlarda eklenince Yılmaz istifa eder. Bunun üzerine Demirel, hükümeti kurma görevini Erbakan’a verir. Erbakan yaptığı görüşmeler sonucunda Çiller ile mutabakata varır. Söz konusu mutabakat sonucunda 54. Hükümet (Erbakan Hükümeti – REFAHYOL Koalisyonu) kurulur.

3.3.1. Erbakan Hükümeti (REFAHYOL Koalisyonu)

RP ve DYP arasında imzalanan protokole göre Türkiye’nin İslam Ülkeleri ile olan ilişkilerinin geliştirilmesi planlanmıştır. Protokolde din hizmetleri ile ilgili şu iki maddeye yer verilmiştir: (i) Bütün siyasi görüş ve düşüncelerin üstünde tutarak, milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek din hizmetlerine önem verilecektir. (ii) Din hizmeti sunan görevlilerin her türlü siyasi düşünce ve tesirlerin dışında tutulması konusundaki hassasiyet korunacaktır. Din ve vicdan hürriyetinin

⁴⁰⁰ Bulaç, *Göçün ve Kentin Siyaseti (MNP’den SP’ye Milli Görüş Partileri)*, s. 198-199.

⁴⁰¹ Bulaç, age, s. 263-264.

kökleşmesi için gereken tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır.⁴⁰²

Erbakan, hükümet programını mecliste okurken din hizmetlerine gereken önemin verileceğini söyler.⁴⁰³ Din ve vicdan hürriyeti ile ifade ve fikir hürriyetinin daha fazla kökleşmesi için gereken önlemlerin alınacağı dile getirir.⁴⁰⁴ İslam Konferansı Teşkilatı üyesi ülkelerle ilişkilerin geliştirileceğini belirtir.⁴⁰⁵

Erbakan'ın 11 Ocak 1997 tarihinde Başbakanlıkta tarikat ve cemaat liderlerine verdiği iftar Türkiye'de laiklik tartışmalarının şiddetli bir şekilde artmasına neden olmuştur. Laik bir ülkede başbakanın böyle bir iftarı verip veremeyeceği tartışmaların ana gündemi haline gelmiştir.

28 Şubat 1997 tarihinde yapılan Milli Güvenlik Kurulu (MGK), hükümete tavsiye niteliğinde bazı kararlar alınmıştır. Söz konusu bu kararlar şunlardır:

- (i) Ülkemizde Şeriat hukukuna dayalı bir İslam Cumhuriyeti kurmayı hedefleyen grupların, Anayasanın tanımadığı demokratik laik ve sosyal devletimize karşı çok yönlü bir tehdit oluşturduğu,
- (ii) Cumhuriyet ve rejim aleyhtarı aşırı dinci grupların laik ve anti laik ayrımı ile demokratik, laik ve sosyal hukuk devletini güçsüzleştirmeye yeltendikleri,
- (iii) Türkiye'de laikliğin sadece rejimin değil, aynı zamanda demokrasinin ve toplum huzurunun da teminatı ve bir yaşam tarzı olduğu,
- (iv) Devletin yapısal özünü oluşturan sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleri anlayışından vazgeçilemeyeceği, yasalar göz ardı edilerek yapılan çağ dışı uygulamaların takipsiz kalmasının hukukun üstünlüğü ilkesiyle bağdaşmayacağı hususlarında görüş birliğine varılmıştır.

MGK kararları bir tavsiye niteliği taşıyıp MGK toplantısında "Türkiye'de Şeriat hukukuna dayalı bir İslam Cumhuriyeti kurmayı amaçlayan aşırı dinci grupların

⁴⁰² ESAM, **Erbakan Hükümeti Koalisyon Protokolü (RP-DYP)**, (Çevrimiçi) http://www.esam.org.tr/pdf/ler/siyasi_dokumanlar/MG%20H%C3%BCK%C3%BCmetleri/Refah-Yol%20H%C3%BCK%C3%BCmeti%20Koalisyon%20Protokol%C3%BC.pdf, 16 Mayıs 2019.

⁴⁰³ TBMM, **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri – 3**, Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Ankara, TBMM Basımevi, 2015, s. 2376.

⁴⁰⁴ TBMM, age, s. 2377.

⁴⁰⁵ TBMM, age, s. 2371.

Demokratik laik ve sosyal hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyetimize karşı oluşturdıkları çok yönlü tehdidin önlenmesi amacıyla” bazı tedbirlerin kısa, orta ve uzun vade içerisinde alınmasının Bakanlar kuruluna bildirilmesine kararlaştırılmıştır.

Erbakan, Başbakan olduktan sonra “Yeni Bir Dünya” projesi kapsamında bazı adımlar atmaya başlamıştır. “Yeni Bir Dünya” projesinin üç temel sacayağı bulunmaktaydı. Bunlar:

“(i) D-8 çekirdeğinin kurulması. (ii) D-60’lar ve D-160’ların katılmasıyla ve yeni dünyanın 10 küresel kuruluşu ile 5 milyar ezilen insanın ırkçı emperyalizmin sömürsünden kurtulup adil bir dünya kurmak için bir araya toplanışları. (iii) II. Yalta Konferansı ile G-8’lerle D-160’ların bir araya gelerek yeni adil dünyanın kuruluşunu sağlamaları. Bu yeni dünyanın bir saadet dünyası olması için temel şart kuruluşun doğru hak anlayışı temeline dayanan adil bir düzen içinde yaşayan, ezen, ezilen olmayan, herkese hakkını veren barışçı bir dünya olmasıdır. Bundan dolayı bu dünyanın çekirdeği olarak D-8’ler düşünülmüş ve D-8 armasında yer alan 6 tane yıldızla sembolize edilen temel ilkeler esas alınmıştır.”⁴⁰⁶

Erbakan, 22 Ekim 1996 tarihinde Türkiye’nin daveti üzerine İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır ve Nijerya’nın katılımıyla İstanbul’da gerçekleşen “Kalkınmada İşbirliği Konferansı” toplantısından sonra bir dizi girişimlerde bulunmuştur.⁴⁰⁷ Söz konusu girişimlerden sonra 15 Haziran 1997 tarihinde İstanbul Çırağan Sarayı’nda yapılan Devlet ve Hükümet Başkanları zirvesinden sonra “Developing Eight” (D-8)’in⁴⁰⁸ kuruluşu resmen ilan edilmiştir. Erbakan, D-8’i 20. yüzyılın en önemli olaylarından biri ve 20. yüzyılın 21. yüzyıla en kıymetli hediyesi olarak görür. D-8’in bayrağında yer alan yıldızlar şu altı temel ilkeyi temsil ederler: (i) Savaş değil, barış. (ii) Çatışma değil, diyalog. (iii) Çifte

⁴⁰⁶ D-8’in genel özellikleri: “(i) D-8’ler en yüksek seviyede küresel bir kuruluştur. (ii) D-8’ler G-8’lerle çatışmak için değil, tam tersine yeni dünyayı birlikte kurmak için teşekkül etmiştir. (iii) D-8’ler gelişmekte olan bütün ülkeleri ve ezilmekte olan bütün halkları (ABD halkı dâhil) kucaklamak ve aynı zamanda süratle karar alabilen dinamik bir yapıya sahip olmak üzere kurulmuştur. (iv) D-8’ler, üye ülkelerin iç işlerine karışmamak ve her birinin bölgesel anlaşmalarındaki taahhüt ve haklarına hâlel getirmemek temel prensibi ile kurulmuştur. (v) D-8’ler gelişmekte olan bütün ülkelerin birlikte ve hızlı kalkınmalarını, uluslararası münasebetleri tanzim eden mekanizmalara katılım güçlerinin artırılması ve dünya ekonomisindeki etkinliklerinin güçlendirilmesi ve halklarının daha iyi bir yaşam standardına sahip olmasını sağlamak amacıyla kurulmuştur. (vi) D-8’ler kurulur kurulmaz bütün üye ülkelerin dinamiklerini harekete geçirerek faydalı projeleri süratle gerçekleştirmek üzere kurulmuştur” ESAM, **D-8 [Developng 8]**, (Çevrimiçi) http://www.esam.org.tr/d-8_k28.html, 25 Mayıs 2019.

⁴⁰⁷ ESAM, **D-8 İşbirliği**, s.1, (Çevrimiçi) <http://www.esam.org.tr/pdfler/D-8/k%C3%BCt%C3%BCphane/D-8%20%C4%B0%C5%9Fbirl%C4%9Fi-D%C4%B1%C5%9Fi%C5%9Fleri%20Bakan%C4%B1%C4%9F%C4%B1.pdf>, 25 Mayıs 2019.

⁴⁰⁸ Prof. Harb Muhammed Harb, 11 Aralık 1998 tarihinde Milli Gazete’ye verdiği mülakatta Erbakan’ın kurulan birliğe İslâm-8 (İ-8) ismini vermek istediğini ancak Mısır tarafının “İ-8 dersek Batı’nın tepkisiyle karşılaşabiliriz” demesi üzerine Mısır’ın isteği doğrultusunda D-8 olarak değiştirildiğini belirtir. Bülent Alan, **D-8: Yeni Bir Dünya**, İstanbul, Yörünge Yayınları, t.y. , s. 387.

standart değil, adalet. (iv) Üstünlük değil, eşitlik. (v) Sömürü değil, işbirliği. (vi) Baskı ve tahakküm değil, insan hakları, hürriyet ve demokrasi.⁴⁰⁹ D-8, ilk dönemlerde “İslâm Ortak Pazarı”nın başlangıç modeli olarak görülmüştür.⁴¹⁰ D-8 ile yeni bir dünya düzeni kurma hedefinin ilk adımı atılmıştır.⁴¹¹

Refah Partisi’nin Milli Selamet Partisi ile arasındaki en önemli fark RP’nin daha az dini terminoloji kullanması ve daha demokrat, daha sivil toplumcu bir söyleme sahip olmasıdır. Hareket, parti programının dinselliğine değil, kadroların “inançlı” olmasına vurgu yapmaya başlamıştır. RP, farklı kesimleri bir arada tutmak amacıyla İslâmî söylemleri kullanmaya devam ederken ekonomik olarak da “dışlanmış” kesimlerin partisi olduğunu belirtmiştir. Dünya görüşünü “Milli Görüş” olarak tanımlayan RP hem muhafazakâr hem milliyetçi hem de İslâmcı bir görüntü sunmaktaydı. Muhafazakâr-milliyetçi yönü devletçiliğe yaptığı vurguyken İslam dünyasına önderlik edecek bir Türkiye fikri dış politikadaki, Müslümanların haklarını savunması ve kendilerine yapılan baskılara karşı önlemler almaya çalışması iç politikadaki İslâmcı yönünü göstermektedir. Erbakan’ın tarikat liderlerine verdiği yemek, Libya gezisi sırasında yaşanan hadise, Taksim’deki cami tartışması, başörtü eylemlerine RP’li milletvekillerinin destek vermesi, Şevki Yılmaz ve Hasan Hüseyin Ceylan gibi bazı RP milletvekillerinin radikal konuşmaları, Sincan’da düzenlenen Kudüs gecesinde yaşanan olaylardan dolayı militan bir laiklik anlayışına sahip olan dönemin Anayasa Mahkemesi partiyi kapatma kararı almıştır.⁴¹²

3.3.2. RP’nin Kapatılması

Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı RP’nin laikliğe aykırı eylemlerin odak noktası haline geldiğini belirttikten sonra “odak” kelimesini ve “laiklik” kavramını tanımlar. Başsavcı, Niyazi Berkes’in Teokrasi ve Laiklik kitabından

⁴⁰⁹ Necmettin Erbakan, “Önsöz”, **D-8: Yeni Bir Dünya**, Bülent Alan, İstanbul, Yörünge Yayınları, t.y. , s.15.

⁴¹⁰ Bkz.: Berdal Aral, “An Inquiry Into The D-8 Experiment: An Incipient Model of An Islamic Common Market?”, **Alternatives: Turkish Journal of International Relations**, S. 1-2, Bahar-Yaz 2005, s. 89-107.

⁴¹¹ Recep Taha Engin, **Türk Siyasi Hayatında Milli Görüş Hareketi; Temel Esasları ve Söylevleri**, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

⁴¹² M. Hakan Yavuz, “Millî Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, C. 6, Der. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 591-601.

“Aslında lâiklik dini değil, hukuki bir kavramdır. Hukuki açıdan lâiklik, kısaca ve genel olarak din işleri ile dünya işlerini ayıran bir rejimdir. Bu ifade ile anlatılmak istenen, sadece devlet içinde din ve dünya işleriyle, ilgili otoritelerin birbirinden ayrılması değil, aynı zamanda sosyal hayatın eğitim, aile, ekonomi, hukuk, görgü kuralları, kıyafet vb. gibi cephelerinin din kurallarından ayrılarak, zamana ve yaşamın zorunluluklarına, gereklerine göre saptanmasıdır. Aksi düşünüldüğünde, din işleri ile dünya işlerini birleştiren bir rejim anlaşılır”⁴¹³

şeklindeki alıntılarını yaparak laikliği tanımlar. ⁴¹⁴ Akabinde Anayasa Mahkemesi’nin 21.10.1971 gün ve 53/76 sayılı kararından hareketle laiklik ilkesinin şu unsurları kapsadığını belirtir:

"(i) Dinin devlet işlerinde egemen ve etkili olmaması esasını benimseme, (ii) Dinin, bireylerin manevi hayatına ilişkin olan dini inanç bölümünde aralarında ayırım gözetilmeksizin, sınırsız bir hürriyet tanımak suretiyle dini Anayasa inancası altına alma, (iii) Dinin, bireyin manevi hayatını aşarak, toplumsal hayatı etkileyen eylem ve davranışlara ilişkin bölümlerinde, kamu düzenini, güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla, sınırlamalar kabul etme ve dinin kötüye kullanılmasını ve sömürülmesini yasaklama, (iv) Devlete, kamu düzenini ve haklarının koruyucusu sıfatıyla dini hak ve hürriyetler üzerinde denetim yetkisi tanıma niteliklerinden oluşmuş bir ilkedir.”⁴¹⁵

3.3.2.1. RP’nin Kapatılma Davasında Gösterilen Deliller⁴¹⁶

1- Genel Başkan Necmettin Erbakan’ın

- Okullarda ve devlet dairelerinde başörtüsünü serbest bırakacaklarına dair yaptıkları konuşma
- “Benim inandığım şekilde sen yaşayacaksın” tahakkümünün ortadan kalkmasını istiyoruz. Çok hukuklu bir sistem olmalı, vatandaş genel prensiplerin içerisinde kendi istediği hukuku kendisi seçmeli, bu bizim tarihimizde de olagelmıştır. Bizim tarihimizde çeşitli mezhepler olmuştur. Herkes kendi mezhebine göre bir hukuk içinde yaşamıştır ve de herkes huzur

⁴¹³ Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, s.25.

⁴¹⁴ Resmî Gazete, **Anayasa Mahkemesi Kararları**, 22 Şubat 1998, S. 23266, s. 34. Başsavcı bu noktada “sekülerizm” ile sekülerleştirme” arasındaki ayrımı göz önünde bulundurmaz. Başsavcı bu tanıma göre hareket etmesiyle toplumu “sekülerleştirme” amacı taşıyan sosyal mühendislik projesini “sekülerizm” olarak gördüğü anlaşılmaktadır. “Sekülerleştirme”, dinin halk üzerindeki rolünü tahrif etme hedefi üstlenen bir sosyal süreçtir. Hâlbuki sekülerizm (laiklik), devlet ile din arasındaki politik sınırları belirten anayasal bir kavramdır. Seküler devlet, toplumun sekülerleştirilmesine karşı menfi ya da müspet bir pozisyon almaz. Bundan dolayı sosyal hayatta dini söylem ve sembollerin varlığı ya da yokluğunu seküler devlet sorun etmez. Eğer bir devlet toplumu sekülerleştirme amacına sahipse o devlet tarafsızlığını kaybetmiştir, Ahmet T. Kuru, “Secularism in Turkey: “Myths and Relaties”, **Insight Turkey**, S.3, C.10, 2008, s.103.

⁴¹⁵ Resmî Gazete, **Anayasa Mahkemesi Kararları**, S. 23266, 22 Şubat 1998, s. 35.

⁴¹⁶ Resmî Gazete, agk, s. 35-184.

içinde yaşamıştır. Niçin ben başkasının kalıbına göre yaşamaya mecbur olayım?... Hukuku seçme hakkı inanç hürriyetinin ayrılmaz bir parçasıdır”

- “...sen Refah Partisi'ne hizmet etmezsen hiçbir ibadetin kabul olmaz... Çünkü başka türlü müslümanlık olmaz. Başka türlü kurtuluş yok. Refah bu ordudur. Bütün gücünle bu ordunun büyümesi için çalışacaksın. Çalışmaz isen patates dinindensin... Bu parti islami cihad ordusudur. Kendi kendine CİHAD ediyorum diye faaliyette bulunamazsın. Karargaha bağlı olmak zorundasın. Her faaliyette karargaha bağlı olmak zorundayız. Karargaha danışılmadan yapılan faaliyetler tefrikadır. Çalışacaksan, burada çalışacaksın. Müslüman mısın? Bu orduda asker olmaya mecbursun... Cihada para vermeden müslüman olunmaz. Kişinin müslümanlığı, cihada verdiği para ile ölçülür. Bir müslüman, zekatını götürüp fakire veremez. Zekatını beytülmale, cihad ordusunun karargahına, ilçe teşkilatının başkanlığına verecektir. Biz müslümanız. Biz Kur'anı hakim kılmak isteyene gideceğiz. Hepimiz Refahçı olmaya mecburuz, çünkü cihad ediyoruz... Şuurla Refaha çalışan cennete gidiyor Neden? Çünkü Refah demek Kur'an nizamını hakim kılmak için çalışmak demektir” şeklinde konuşması
- Tarikat liderlerine iftar vermesi ve bu liderlerin Devrin Yasalarına aykırı kıyafet giymeleri

2- RP Milletvekili Şevki Yılmaz'ın;

- İslam Devleti kurmak için çalıştıklarını söylemesi
- “Bu ülkede en büyük terör, en büyük isyan Allah'a ve Resulüne yapılıyor” açıklaması

3- RP Ankara Milletvekili Hasan Hüseyin Ceylan'ın;

- “Bu vatan bizimdir, rejim bizim değildir” sözleri

4- RP Ankara Milletvekili Ahmet Tekdal'ın;

- Kendilerinin hak nizamı tesis etmek istediklerine dair ifadeleri delil olarak sunulmuştur.

3.3.2.2. RP'nin Parti Kapatma Davasında Yaptığı Savunma

- 1- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesi "Her şahıs düşünme, vicdan ve din hürriyetine sahiptir. Bu hak, din veya kanaat değiştirme hürriyetini ve alenen veya hususi tarzda ibadet ve ayin veya öğretimini yapmak suretiyle tek başına veya toplu olarak dinini veya kanaatini izhar eylemek hürriyetini tazammun" edeceğini belirtir.
- 2- "Uluslararası standartlara göre lâiklik; din, vicdan ve ifade hürriyetinin teminatı olduğu gibi; dine karşı olma da değildir. İnanç hürriyetini tahdit veya ortadan kaldırmanın vasıtası olarak" kullanılamayacağı
- 3- Din ve vicdan hürriyetinin "olmazsa olmaz" şartları: (i) İfade hürriyeti; İncancı açıklama ve inancına uygun konuşma hürriyeti. (ii). Öğrenim hürriyeti; Dinini öğrenme ve öğretme hürriyeti. (iii) Örgütlenme hürriyeti; İnanan insanların dini hizmetleri gerçekleştirmek için örgütlü olarak çalışma hürriyeti. (iv). İbadet hürriyeti; Dininin emirlerini yerine getirebilme ve inancına uygun olarak yaşama hürriyeti.
- 4- Partinin "laik eylemlerin odak noktası" haline gelmediği
- 5- RP, yaptığı savunmada Batı'da ve Türkiye'de laikliğin siyasi gelişimini belirttikten sonra "laikliğin hukuki" olarak şu şekilde anlamlandırılacağını savunur: "(i) İlk tezahürü itibariyle lâiklik, dine karşı değil, kiliseyle feodal yapının işbirliğine karşı bir hareketin adıdır. (ii) "Türkiye'de devletini temel bir niteliği olan lâiklik, sadece din ile devletini ayrılığını ifade eden bir nitelik değil, aynı zamanda vicdan hürriyetine imkân veren akılcılığı sağlayan bir temel kuraldır; devletin sadece dinler karşısında değil, felsefi ve Siyasî görüşler karşısında da tarafsızlığını ifade eder." (iii) Çağımızda mutlak egemen devlet anlayışı zayıflamış, kişiler ve sınıflar arasındaki dengesizlikler ve eşitsizlikler giderilmeye çalışılmış ve insan hakları Anayasalarla güvence altına alınmıştır. (iv) Artık herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din ve inanç değiştirme özgürlüğü ile açık veya özel biçimde ibadet, öğretim, uygulama ve tören yapmak suretiyle tek başına veya toplu olarak dinini ve inancını açıklama özgürlüğünü de içerir. (v) Lâiklik kavramı, Anayasadaki tabirle, hiçbir zaman "dinsizlik" olarak yorumlanamaz. Lâiklik,

her ferdin istediği inanca, mezhebe sahip olabilmesi, ibadetini yapabilmesi ve dini inançlarından dolayı diğer vatandaşlardan farklı bir muameleye tabi kılınmaması anlamına gelir. (vi) Dolayısıyla lâiklik toplum huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde insan haklarına saygıyı temin için bir araçtır. (vii) Lâiklik konusunda yasak olan, istismar etme ve kötüye kullanma eylemidir. Böyle bir eylemsel tehlike niteliği taşımayan düşünceleri sırf lâikliğe aykırı oluştardan ötürü cezalandırma yoluna gitmekten kaçınmak lazımdır. (viii) Lâiklik, ortaçağ dogmatizmini yıkarak aklın öncülüğünü, bilimin aydınlığı ile gelişen özgürlük ve demokrasi anlayışını (...) ulusal egemenliğin ve insanlık idealinin temeli olan bir uygar yaşam biçimidir. (ix) Lâiklik, bir düşünce modeli olmayıp, din ve vicdan hürriyetini güvence altına almaya matuf olarak devlete izafe edilen bir niteliktir, bir davranış biçimidir. (x) Din hürriyeti ve lâiklik, din ile devleti aynı bir ülkede yan yarıya ve barışık bir halde yaşatmak üzere modern devlet hukukunun ortaya koyduğu prensiplerdir. (xi) Din hürriyetinin yalnız bir düşmanı vardır; o da taassuptur. Taassup, bir kimsenin, kendi inancından ve kendince hakikat kabul ettiği görüş ve kanaatten başka olan inanç, görüş ve kanaatlere ve bunları taşıyanlara düşmanlık beslemesidir. Taassup, dini olduğu gibi, Siyasî ve felsefî de olabilir. Din hürriyetini ve bundan doğan hakları taassuba karşı koruyacak tek kelime lâikliktir. (xii) Lâik rejimde, devlet dine karışmaz demek, devlet, dini teşkilata ve (ülkede) halkın dini ihtiyaçlarını temine yardım etmez, demek değildir. (xiii) Temel hak ve hürriyetlerin özüne dokunulamaz. Din ve vicdan hürriyeti bu çerçevede yer alan bir hürriyettir. (xiv) Temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması son derece katı kurallara bağlanırken aksine temel hak ve hürriyetlere konulan engellerin kaldırılması Devlete Anayasal bir görev olarak tahmil edilmiştir. (xv) Siyasî partiler demokratik hayatın vazgeçilmez unsurları olup, çalışmaları ve açık propagandalarıyla milli iradenin oluşmasını sağlarlar. (xvi) Siyasî partilerin her konuda olduğu gibi lâiklik konusunda da gerek Anayasa'nın devlete yüklediği gerekse halkın dini hizmetlerinin görülmesi veya layıkı veçhile yürütülüp yürütülmediğinin takibi hususunda Anayasa açısından farklı görüş ve düşüncelere sahip olması doğaldır. (xvii) Klasik demokrasi anlayışı sağ ya

da sol bütün düşüncelerin serbestliğine ve bu serbestlik sonunda ortaya çıkacak sonucun en iyi sonuç olacağına inanır.”

6- Başsavcının laikliği tek taraflı ve yanlış yorumladığı

7- RP’nin laiklik anlayışı hukuka uygun olduğu ifade edilmiştir. Savunmanın bu kısmında Genel Başkan Erbakan’ın laiklik ile ilgili bazı demeçlerine yer verilmiştir. Bunlar:

- "...Lâikliğe aykırı olarak hareket etmek demek, skolastik zihniyetle hareket etmek, körü körüne hareket etmek demektir. Cahil bir insanın ortaya çıkıp 'dinimiz öyle emrediyor, hepiniz buna uyacaksınız' diye dayatması, cahilane bir şekilde baskı yapması, dogmatik, skolastik bir zihniyetle hareket etme üslubudur. Biz, ülkede böyle bir üslup olmasın istiyoruz..."
- "Lâiklik demek, ilim ve akıl yoluyla hareket etmek demektir"
- "... Şimdi bir toplum düşünün. Bu toplumda çeşitli düşüncede insanlar var. Bu insanlar birarada yaşacaklar. Birinci şart nedir?... Bu insanların birbirlerinin düşüncelerine hoşgörü, saygı göstermeleridir. Lâikliğin bir yüzü budur. Peki ülke nasıl yönetilecek? Oturacak, millet temsilcisini seçecek, ilim ve akıl yoluyla TBM M kanunları yapacak. Demokrasi ve milletin iradesi var. Öyleyse, TBM M ne karar aldıysa bu karar yürüyecek, Öbür yüzü budur"
- "...Deminden beri ben neyin savunmasını yapıyorum? Demokrasinin ve lâikliğin. İşte gerçek, işte gerçek. Böyle düşünmeyenleri nereye davet ediyorum. Demokrasiye ve lâikliğe"
- "Bugün lâiklik demek; herkesin din hürriyeti demektir. Bunun teminatıdır. Bakınız şu çok önemlidir. Bir ülkede trafik kuralları vardır. Arabaların trafiğe çıkmasına müsaade edersiniz, herkes arabasına biner. İsteddiği gibi dolaşır. Ama bir şartınız vardır nedir o? Arabanızda fren olacak, arabanızın freni olmazsa, trafiğe çıkmamanız gerekir. Neden? Çünkü gider başkasına çarparsınız. İşte fikir hürriyeti, arabaların serbestçe dolaşabilmesi demektir. Lâiklik ise, arabada fren olması demektir. Araba başka, Fren başka yani Lâiklik, dinin karşısı değil"

- "... Fikrinizi, 'Dinimiz böyle emrediyor, siz de buna uyacaksınız' diye kaba lafla softa ekinde, körü körüne ortaya koymaya kalkmayacaksınız. Her türlü fikrinizi söyleyebilirsiniz, hiçbir fikri yasaklamıyoruz. Ama bunu söylerken lâikliğe aylan davranmayacaksınız. Yani lâikliğe aykırılık ve bir üslup, bir muhteva değil, bir davranış şekli..."
- ". . Türkiye'mizin demokratik, lâik bir hukuk devleti olarak, insan haklarına saygılı hürriyeti parlamenter sisteme sahip bir ülke olarak kısa zamanda beklenen kalkınmasını yapması hususunda tam bir görüş birliği içindeyiz."
- "... Çünkü Refah Partimiz, lâikliğin bekçisidir. Gerçek lâikliğin gerçek teminatıdır. Türkiye'mizin en büyük partisidir."
- "Bakınız, lâiklik demek, ilim ve akıl yoluyla çalışılacak demektir. Dogmatik bir şekilde, dinimiz böyle emrediyor, öyleyse kanunlar böyle olacak diye dayatamazsınız. Lâiklik demek kanunları TBM M yapar demektir."
- "Refah Partimiz lâikliğin bekçisidir. Gerçek lâikliğin gerçek teminatıdır."
- "Türkiye'de gerçek demokrasinin teminatı Refah Partisi'dir. Gerçek lâikliğin teminatı Refah Partisi'dir. Lâiklik adı altında lâikliğe aykırı davranışların yapılmamasının teminatı Refah Partisi'dir."
- "Şayet lâiklik; inanç ve din özgürlüğü, herkesin inandığı gibi yaşayabilmesi, hiç kimseye dininden ve inancından dolayı baskı yapılmaması ve devletin bu hususları teminat altına alması şeklinde anlaşılacaksa, Refah Partisi göstermelik değil, samimiyetle, herkesin inanç özgürlüğüne, hiçbir kimsenin diğerlerine, inancından dolayı baskı yapmaması şartına herkesten daha fazla bağlıdır."
- "Dünya'nın hiçbir yerinde, lâiklik, din düşmanlığı değildir. Bilakis her türlü inanç hakkının teminat altında alınması demektir"
- "Lâiklik demek herkesin inancına saygı demektir. Lâiklik demek, din düşmanlığı demek değildir. Halkın inancına saygı göstermek, hizmet etmek demektir."

8- Başörtü savunmasının Kılık Kıyafet Yasasına aykırı olmadığı

- 9- “Refah partisinin (imam hatip okullarının, orta kasımlarının kapatılmasına dair) milli güvenlik kurulu kararına karşı çıkması iddiasının lâiklik ve lâikliğe aykırılıkla hiçbir alakası olmadığı gibi, siyasî parti yasakları içinde milli güvenlik kurulu kararlarına uymamak gibi bir yasak da” olmadığını dile getirilir.
- 10- Erbakan’ın yaptığı konuşmaların hukuka aykırı olmadığı ve milletvekillerinin sorumsuzluk ilkesine sahip olduğundan söz konusu konuşmaların hiçbir davaya mesnet yapılamayacağı belirtilmiştir.
- 11- Şevki Yılmaz’ın yukarıda bahsedilen konuşmaları yaptığı ileri sürülen tarihte Refah Partisi ile herhangi bir organik bağı mevcut olmadığı ifade edilmiştir. Bir başka ifadeyle bu tarihlerde, adı geçen kişi Refah Partisinin üyesi olmadığı vurgulanmıştır. Ayrıca Yılmaz’ın partiyi temsil yetkisi bulunmadığı, partinin kurul ve organlarında görevi olmadığı söylenmiştir.
- 12- Hasan Hüseyin Ceylan’ın söz konusu konuşmaları ne zaman yapıldığına dair bir delilin bulunmadığı ve kendisinin partiyi temsil etme yetkisinin olmadığı dile getirilmiştir. Ceylan’ın 20 Haziran 1997 tarihinde partiden ihraç edildiği de dosyaya eklenmiştir.

Anayasa Mahkemesi, Refah Partisi’ni 16 Ocak 1998 tarihinde Haşim Kılıç ve Sacit Adalı’nın karşı oylarından dolayı oyçokluğuyla kapatma kararı vermiştir.

Refah Partisi Genel Başkanı Erbakan, kapatma kararını

“Bu alınmış olan karar, tarihin akışı içerisinde basit bir noktadır. Böyle bir kararın yürürlüğe girmesiyle Türkiye’de halkımızın muazzam bir bölümünün partisi olan Refah Partisi ve onun davası bu kararlardan zerre kadar etkilenmez. Daha önce de ifade etmiştim. Bu kabil kararlardan bir tek sonuç çıkar. O da Refah inancının tek başına iktidarı. Bu olayın arkasından, Refah Partisi davasının, camiasının çok daha büyük gelişeceği kesinlikle açıktır. Milletimize saadetler diliyorum ve inşallah milletimiz bu saadete, Refah Partisi’nin içerisinde bugüne kadar inançla çalışan insanların gayretleriyle ulaşacaktır. Bunda da kimsenin şüphesi olmasın”⁴¹⁷

şeklinde değerlendirmiştir.

Refah Partisi yöneticileri Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne (AİHM) kapatma kararı hakkında itirazda bulunmuşlardır. Ancak AİHM, partinin kapatılmasını

⁴¹⁷ Necmettin Erbakan, **Refah Partisi kapatıldığında Erbakan’ın Tarihi Konuşması**, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=lqCGnSxB0yM>, 20 Mayıs 2019.

yerinde bulmuştur. AİHM'in başlıca gerekçeleri:⁴¹⁸

- 1- Parti yöneticilerinin laikliğe aykırı yaptıkları eylemlerden parti sorumludur
- 2- Parti üyelerinin Şeriat'a dayalı bir sistem kurmayı amaçlamaktadırlar.
- 3- Parti yöneticilerin "cihat" kavramını kullanmaları partinin kapatılması geçerli bir gerekçedir. Bu kavramı hangi anlamda kullanırlarsa kullansınlar bu kelimenin birincil anlamı "kutsal savaş ve bir toplumda bütünüyle İslam'ın egemen olmasına değin mücadeledir."
- 4- RP, "laiklik ilkesine farklı bir anlam vermek bahanesiyle" dini inanç farklılıklarına dayanan "çok hukuklu" bir sistem kurmayı amaçlıyordu. "Çok hukuklu" sistemden de kast edilen Şeriat'tır.

AİHM, RP ile ilgili kararı üçe karşı dört oyla almıştır. AİHM, verdiği kararla azınlık haklarına son derece duyarlı olan Avrupalıların konu Müslümanlara geldiğinde farklı bir tavır takınabileceğini göstermiştir.⁴¹⁹ AİHM'in beklenmeyen bu kararıyla birlikte mahkemenin Avrupa ülkeleriyle Türkiye'yi ayrı liglerde gördüğüne dair tartışmaların fitilini ateşlemiştir. Mahkemenin söz konusu kararı hukuken zayıf olduğu aşikârdır. RP'nin yöneticilerin uzun yıllar Türk siyasal hayatında aktif rol almalarına rağmen herhangi bir şiddet yoluna başvurmamışken mahkemenin partinin şiddet yoluna başvurma ihtimalini yüksek oranda kabul etmesi tartışmaya açıktır. Özellikle Erbakan'ın "herkes mecburen Refah'lı olacak" sözünü "herkes kamu zoruyla aynı partili yapılacak" şeklinde anlamak hayal gücünün zorlanmasıdır.⁴²⁰ Mahkeme, RP ile ilgili başvuruyu incelerken sadece partinin şiddete başvurup başvurmadığına bakmamış bunların yanında partinin ideolojisini de göz önünde bulundurmuştur. Türkiye'de cari laiklik uygulamalarını sadece İslâmcı cenah değil, liberallerde eleştirmektedir. Bu anlamda AİHM'e göre liberallerin cari laiklik uygulamalarını eleştirmeleri yanlıştır.⁴²¹ Erbakan'ın bir konuşmasında bahsettiği "çok hukukluluk" hem Anayasa Mahkemesi hem de AİHM tarafından çok

⁴¹⁸ AİHM, **Refah Partisi ve Diğerleri / Türkiye Davası**, (Çevrimiçi)

<https://www.kararara.com/aihm/turkce3/aihm11860.htm>, 22 Mayıs 2019.

⁴¹⁹ Hasan T. Kösebalaban, "AİHM Kararı ve Avrupa-Merkezcilik", **Liberal Düşünce**, S. 23, Yaz 2001, s. 81.

⁴²⁰ Atilla Yayla, "AİHM'nin RP Kararı Üzerine", **Liberal Düşünce**, S. 23, Yaz 2001, s. 76-77.

⁴²¹ Mustafa Erdoğan, "AİHM'nin RP Kararının Düşündürdükleri", **Liberal Düşünce**, S. 23, Yaz 2001, s. 42.

hukukluluğun dini ayrımcılığa sebep olacağı şeklinde değerlendirilmiştir.⁴²² Anayasa Mahkemesi çok hukukluluğun temelini “Medine Sözleşmesi”nden hareketle değerlendirmesi Mustafa Erdoğan tarafından eleştirilmiştir. Erdoğan, çok hukukluluk önerisini hem Osmanlı Devleti’nden hem de güncel çoğulculuk tartışmalarından hareketle yapıldığını belirtir.⁴²³ Bu anlamda kendisi AİHM’in çok hukukluluk önerisini “hukuk birliği” ve “eşitlik” bağlamından hareketle sözleşmeye aykırı bulmasını eleştirir. Erdoğan’a göre

“[N]e Sözleşme’nin sistemi ne de Mahkeme’nin sıkça atıfta bulunduğu ‘demokratik toplum düzeni’ -özellikle de bu ikincisi- hukuk birliğini zorunlu kılmaz. Hukuk birliğini demokrasiye aykırı görmek için, -siyaset felsefesindeki anlamında- demokrasi idealini değil de ulus devleti yegane toplumsal-siyasal örgütlenme modeli olarak gören cari statükoyu referans almak gerekir [...] [Ç]ok hukukluluk arayışı ‘demokrasi’ye değil, merkeziyetçi milli devlet anlayışına aykırıdır.”⁴²⁴

3.4. Fazilet Partisi (FP)

Refah Partisi kapatılmadan kısa bir süre önce 17 Aralık 1997 tarihinde Fazilet Partisi (FP) kurulmuştur. Parti, İsmail Alptekin başkanlığında kurulmuştur. Ancak Refah Partisi’nin kapatılması ve Erbakan’ın siyasi yasaklı olması üzerine parti genel başkanlığına 14 Mayıs 1998 tarihinde Recai Kutan getirilmiştir. Kutan, Anayasanın 131. maddesine göre kurulmuş olan Yüksek Öğretim Kurulu’nun (YÖK) üniversiteli bayan öğrencilere “başınızı açacaksınız, bu devletin emridir” ifadelerinin aynı Anayasanın 136. Maddesine göre kurulmuş olan Diyanet İşleri Başkanlığı ise “başınızı örteceksiniz, bu Allah’ın emridir” ifadeleriyle çeliştiğini söyler. Buradan hareketle Kutan, laikliğin din ve devlet işlerinin birbirine ayrışması olarak değerlendirilmesi gerekirken, Türkiye’de ise devletin dine tahakkümü olarak uygulandığını dile getirir. Gestapo zihniyet ve yöntemleriyle insanların ülkede fişlendiğini, eşini evlilik cüzdanındaki fotoğrafın başörtülü olup olmadığını, kendisinin ve ailesinin dini yayınların takip edip etmediğini araştırıldığı dile getirir.⁴²⁵ Kutan, okullarda din eğitimi verilmesi gerektiğini belirtir.⁴²⁶

⁴²² Ergun Özbudun, “Laiklik ve Din Hürriyeti”, **Demokratik Anayasa**, Ed. Ece Göztepe, Aykut Çelebi, İstanbul, Metis Yayınları, 2012, s. 194-195.

⁴²³ Mustafa Erdoğan, **Anayasa ve Özgürlük**, Ankara, Yetkin yayıncılık, 2002, s. 136.

⁴²⁴ Erdoğan, age, s. 169.

⁴²⁵ Fazilet Partisi, **Fazilet Partisi Genel Başkanı Recai Kutan’ın Basın Toplantısı**, Ankara, y.y., 1998, s. 9.

⁴²⁶ Fazilet partisi, age, s. 14.

Kutan “devlet merkezli bir siyaset anlayışı” yerine “millet merkezli bir siyaset anlayışı” benimsediğini dile getirir.⁴²⁷ Kutan Anayasa’da “irtica” diye bir kavramın olmadığını ifade eder.⁴²⁸ Kendilerinin Batılı anlamda “demokratik bir laiklik” tatbik edilmesi gerektiğini söyler.⁴²⁹ Din ve vicdan özgürlüğünü savunurken aynı zamanda dini yaşama özgürlüğünü de kastetmişlerdir. Kimse herhangi bir dine zorlanamaz ama dinin öğretilerine göre yaşamak da özgür olması gerektiğini vurgular. Kutan, konuşmasının devamında dinin sadece vicdanlara hapsedilebilen bir inanç manzumesinin ötesinde bir yaşam tarzı olduğunu belirtir. Kendilerinin dini yaşam tarzının toplumda görünür olmasından rahatsız olanlara karşı olduğunu dile getirir. Özellikle üniversitelerde başörtünün yasak olmasını sert bir şekilde eleştirir. Başörtünün dini bir emir olduğundan, siyasi bir gerekçe ile yasaklanmasının yanlış olduğunu ifade eder.⁴³⁰ Kutan, laiklik ile laikçilik arasındaki farka değinir. Laikliği, devletin bütün inanç gruplarına karşı tarafsız olmasını sağlayan ve inanç temelindeki farklılaşmaları bir arada barış içerisinde tutabilmek için önerilen bir hakem anlayışı olarak tanımlar. Laikçiliği ise demokratik laiklikten farklı olarak siyasete alet olmuş laiklik olarak açıklar. Bu anlamda laikçilik, otoriter- jakoben laiklik olarak ifade eder. Kendilerinin demokratik laikliği bir gereklilik olarak görmektedirler.⁴³¹

Recai Kutan’ın 1 Eylül 1998 tarihinde partinin Kızılıhamam’da yapılan toplantısında yapılan yolsuzluk ve soygunlukların “Laik Cumhuriyeti” çürüttüğü dile getirmiştir.⁴³² Kutan, “daha çok demokrasi, daha fazla özgürlük” temelinde, ülkeyi yeniden inşa ederek Batı ülkeleriyle demokrasi konusunda yarışan bir demokratik cumhuriyet talep eder. Bunların yanında cumhuriyet, laiklik, din, asker ve bunlara benzer konuları siyasete alet edilmelerine karşı olduklarını belirtir. Bu kavramların bir çatışma unsuru olarak değil, bir uzlaşma unsuru olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade eder. Parti olarak kendilerinin her zaman demokratik laiklikten yana olduklarını söyler. Buna karşı jakoben laiklik uygulamalarına karşı olduklarını ve laikliği

⁴²⁷ Fazilet Partisi, **İlk Adım Toplantısı**, Ankara, y.y., 1998, s. 7.

⁴²⁸ Fazilet Partisi, age, s. 11.

⁴²⁹ Fazilet Partisi, age, s. 17.

⁴³⁰ Fazilet Partisi, age, s. 20-22.

⁴³¹ Fazilet Partisi, age, s. 23.

⁴³² Fazilet Partisi Kızılıhamam Toplantıları, **Genel Başkan Recai Kutan’ın Açış Konuşması, FP Meclis Grubu Sonuç Bildirisi, FP Danışma Meclisi Sonuç Bildirisi**, Ankara, Semih Ofset Matbaacılık, t.y., s. 3.

demokratik bir anlayışla ele almayan herkese karşı çıktıklarını dile getirir.⁴³³ Kutan konuşmasının devamında dinin siyasete alet edilmemesi gerektiğini, din üzerinden siyaset yapılmasına, dince kutsal sayılan kavramların siyaset adına kullanılmasına, laikliğin ve cumhuriyetin siyasete alet edilmesine karşı olduklarını vurgular.⁴³⁴ Laiklik ve irtica gibi kavramların toplumu kamplara ayırma, insanları karalama ve belli zümrelerin iktidarın elinde tutma garantisi olarak kullanmamaları gerektiğini belirtir.⁴³⁵

Kutan, laikliğin din karşıtı haline getirilmesini eleştirir. İnsanlar bir dine inanıyorlarsa o dinin emirlerini rahatlıkla yerine getirmelidirler. Laikliğin din ve vicdan özgürlüğünü kısıtlayacak ve dinin her türlü tezahürünün toplum hayatı dışına çıkaracak bir baskı aracı haline getirilmemelidir. Laiklik ilkesi en temel olarak herkesin dini vecibelerini yerine getirilmesini şart koşar. Laiklik farklı din ve mezhep mensuplarının birbirine karşı haklarını korumalarını sağlar. Bu anlamda laiklik, devletin din ve mezhepler karşısında tarafsız olması, dinin şiddet yoluyla dayatılmasını engelleyen ve fertlerin din ve vicdan hürriyetlerini garanti altına alan bir ilkedir. Kutan, İslâm dininde bu hoşgörü ortamını emrettiğini hatırlatır ve kişilerin bir dini kabul etmesinde yapılan baskıyı reddettiğini belirtir. Bu anlamda yukarıda da bahsedildiği gibi kendilerinin hem laiklik karşıtı bir kefedeyi yer almadıklarını hem de laikçiliğin taraftar kefesine kendilerinin konulamayacağını vurgular.⁴³⁶

FP, önerdiği anayasanın 15. maddesiyle ilgili değişiklikte kimsenin dinini açıklamaya zorlanamayacağı ve bundan dolayı suçlanamayacağı kısmının eklenmesini talep eder.⁴³⁷ Ayrıca parti, anayasada yer alan dinin “istismarı” ve “kötüye kullanımı”⁴³⁸ ile ne kastedildiğini açıklanması gerektiğini talep eder.⁴³⁹

18 Nisan 1999 tarihinde hem genel hem de yerel seçim yapılmıştır. Genel seçim sonuçlarına göre DSP %22,2 (136 milletvekili), MHP %18 (129 milletvekili), FP

⁴³³ Fazilet Partisi Kızılcahamam Toplantıları, s. 8-9.

⁴³⁴ Fazilet Partisi Kızılcahamam Toplantıları, s. 10.

⁴³⁵ Fazilet Partisi Kızılcahamam Toplantıları, s. 36.

⁴³⁶ Fazilet Partisi, **Türkiye'nin Öncelikleri ve Temel Görüşümüz**, Ankara, y.y., 1998, s. 20-22.

⁴³⁷ Fazilet Partisi, **Fazilet Partisi'nin Anayasa Değişikliğine Dair Uzlaşma Metni**, Ankara, y.y., 1999, s. 8.

⁴³⁸ Burada 24. maddeye atıf yapılmaktadır.

⁴³⁹ Fazilet Partisi, age, s. 15.

%15,4 (111 milletvekili), ANAP %13,2 (86 milletvekili) ve DYP %12 (85 milletvekili) oranında oy almıştır.⁴⁴⁰ Seçim sonucunda V. Ecevit Hükümeti (ANASOL-M: DSP-MHP-ANAP Koalisyonu) kurulmuştur.

Üniversitelerde uygulanan başörtüsü yasağını Kutan,

“Bazı kimseler çıkmışlar, hatta bunların içinde rektör unvanı olanlar, profesör unvanı olanlar da var. Diyorlar ki, bu rektörler, bu profesörler “efendim, biz başörtülü kızların üniversiteye girmemesini, cumhuriyeti korumak için istiyoruz” diyorlar. Buna olsa olsa kargalar güler, bu iddiaya. Sevgili kardeşlerim bu ne biçim Cumhuriyet anlayışı ki milletin inancına, milletin kültürüne, örfüne, adetine düşmanca bir tavır içerisinde. Sizin bu Cumhuriyet anlayışınıza olsa olsa “muz cumhuriyeti” derler”⁴⁴¹

şeklinde eleştirir. Başka bir konuşmasında ise

“Bunlar başörtüsüne el uzattılar. Bunlar, kimlerin başını örtmesine izin veriyor? Bir kardeşimiz tarlada ot yoluyorsa, ya da zengin birinin evinde hizmetkârlık yapıyorsa sorun yok, örtebilir. Ama bir hanımı evladımız “Ben bu ülkenin en iyi doktoru olacağım” derse, başını örtmesine “razı olmayız, izin vermeyiz” diyorlar. Bu zulümlerin hepsi Allah’ın izniyle Fazilet Partisi iktidarında ortadan kaldırılacaktır, söz veriyorum”⁴⁴²

ifadelerini kullanır.

1999 seçim sonucuna göre iki başörtülü kadın milletvekili seçilmiştir. Bunlardan biri MHP’den seçilen Nesrin Ünal diğeri ise FP’den seçilen Merve Kavakçı’dır. Ünal, Genel Kurul çalışmalarında başörtüsünü çıkararak katılacağını beyan ederken Kavakçı, başörtüsüyle yemin edeceğini belirtmiştir. FP Genel Başkanı Recai Kutan, Kavakçı için “nasıl isterse öyle hareket edecektir” diyerek kendisine destek vermiştir. Ayrıca seçimlerden önce Kutan,

“Elbette başörtülü bir hanımefendi kardeşimiz Parlamente’ya girmeli. Bileğinin hakkıyla olabiliyorsa bakan da olmalı. Bakanlar Kuruluna girmeli. Millet karar verirse, bizden aday olmaması için bir sebep yok. Bir hanımımız inancı gereği başını örtülüyor, eğitimini yapıyor, siyaset sahnesinde de ülkeye hizmet etmek istiyorsa, elbette önü sonuna kadar açık olmalı”⁴⁴³

şeklinde açıklamalar yapmıştır. 3 Mayıs 1999 tarihinde TBMM’de yapılan yemin töreninde Kavakçı’nın başörtülü bir şekilde salona girmesi sonucunda DSP’li vekiller ellerini sıra kapaklarına vurarak Kavakçı’yı protesto etmişlerdir. MHP, ANAP ve

⁴⁴⁰ Yeni Şafak, **1999 Genel Seçimi Sonuçları**, (Çevrimiçi) <https://www.yenisafak.com/secim-1999/secim-sonuclari>, 21 Mayıs 2019.

⁴⁴¹ Resmi Gazete, **Anayasa Mahkemesi Kararı**, S. 24631 (Mükerrer), 5 Ocak 2002, s. 180.

⁴⁴² Resmi Gazete, **Anayasa Mahkemesi Kararı**, S. 24631 (Mükerrer), 5 Ocak 2002, s. 180.

⁴⁴³ Milliyet, 12 Ekim 1998.

DYP milletvekilleri olaya sessiz kalırken FP milletvekilleri Kavakçı'ya destek vermiştir. DSP Genel Başkanı ve dönemin Başbakanı Bülent Ecevit, Milli Eğitim Bakanı Metin Bostancıoğlu ve Devlet Bakanı Sami Türk oturumu yöneten geçici başkan Ali Rıza Septioğlu'ndan Kavakçı'yı dışarı çıkarmasını talep ettiler. Bakan Türk'ün "laik cumhuriyete yakışmıyor" uyarısına Septioğlu, "laik cumhuriyetle ne alakası var" diyerek Kavakçı'yı dışarı çıkarmama eğiliminde hareket etmiştir.⁴⁴⁴ Bunun üzerine Ecevit, Meclis Başkanından "usul konuşması" talep eder. Ecevit kürsüye geldiğinde şu ifadeleri dile getirmiştir:

"Türkiye'de hanımların giyim-kuşamına başörtüsüne özel yaşamlarında kimse karışmıyor. Ancak burası hiç kimsenin özel yaşam alanı değildir. Burası devletin en yüce kurumudur. Burada görev yapanlar devletin gelenek ve kurallarına uymak zorundadır. Burası devlete meydan okunacak yer değildir. Lütfen bu hanıma haddini bildiriniz"⁴⁴⁵

Ecevit'in bu konuşmasından sonra DSP'li bayan milletvekilleri el ele tutuşarak kürsüyü çevrelemişlerdir. Yaşanan tüm bu hadiseler nedeniyle Kavakçı yemin edemeden meclisten ayrılmak zorunda kalmıştır.⁴⁴⁶ Kavakçı'nın 5 Mart 1999 tarihinde yemin ederek ABD vatandaşı olduğu, vatandaşlık konusundaki bu yeni durumundan dolayı Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) Cumhuriyet Başsavcısı Nuh Mete Yüksel, Kavakçı'nın dokunulmazlığının kaldırılması için hazırladığı fezlekeyi meclise gönderilir. Fezleke sonucunda Kavakçı'nın dokunulmazlığı kalkar ve Bakanlar Kuruluyla vatandaşlıktan çıkarılır. Böylece resmen milletvekilliği de düşmüş olur. Merve Kavakçı ile aynı anda meclise giren FP Milletvekili Nazlı Ilıcak, Kavakçı'nın vatandaşlıktan çıkarılma sebebinin başörtülü şekilde meclis girmesini olduğunu söyler. ABD vatandaşlığı konusunu bir bahane olduğunu ifade eder. Ayrıca Ilıcak, Kavakçı ile aynı durumda olan birçok kişi diğer ülke vatandaşlığını bildirmesi için İçişleri Bakanlığı tarafından uyarılırken ve kendilerine zaman tanırken Kavakçı'ya "çifte standart" uygulanarak haksızlık yapıldığını vurgular.⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ Star, **O Gün Neler Yaşanmıştı? İşte Merve Kavakçı Olayı!**, (Çevrimiçi) <https://www.star.com.tr/politika/o-gun-neler-yasamisti-iste-merve-kavakci-olayi-haber-802075/>, 21 Mayıs 2019.

⁴⁴⁵ Bülent Ecevit, **Sayın Bülent Ecevit - Bu Hanıma Haddini Bildiriniz**, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=zhQGIDyBIhU>, 21 Mayıs 2019.

⁴⁴⁶ Dünya Bülteni, **Merve Kavakçı Olayında Neler Olmuştu?**, (Çevrimiçi) <https://www.dunyabulteni.net/genel/merve-kavakci-olayinda-neler-olmustu-h278840.html>, 21 Mayıs 2019.

⁴⁴⁷ Nazlı Ilıcak, **Merve Kavakçı Olayı**, Yeni Şafak, 23 Eylül 1999.

3.4.1. FP'nin Kapatılma Davası

Yargıtay başsavcısı Vural Savaş FP'ye yönelik açtığı kapatma davasında FP ve yöneticileri hakkında “kandan başka bir şeyle beslenemeyen vampirler”⁴⁴⁸, (Merve Kavakçı için) “bir ajan provokatörü”⁴⁴⁹, “olgun kişiliğiyle tanınan Başbakan Ecevit'i bile çileden çıkaranlar”⁴⁵⁰, “terör çetesi”⁴⁵¹, “sabotaj planı hazırlayıcılar” (planın sahibi Necmettin Erbakan, planın uygulayıcıları Merve Kavakçı ve Nazlı Ilıcak)⁴⁵², (Kavakçı için) “militan bir ruh sahibi”⁴⁵³, “Hülle Partisi”⁴⁵⁴ gibi ifadeler kullanmıştır.

3.4.1.1. FP'nin Kapatılma Davasında Gösterilen Deliller⁴⁵⁵

- 1- Resmi dairelerde başörtü hürriyetini savunmaları
- 2- FP yöneticilerinin açıklamalarından etkilenen bir kısım insanın başörtü eylemleri yapması
- 3- Merve Kavakçı'nın başörtülü bir şekilde meclise girmesi ve parti tarafından desteklenmesi
- 4- FP'nin laikliğe aykırı eylemlerin odak noktası haline gelmesi
- 5- FP'nin kapatılmış olan RP'nin devamı olması
- 6- İmam Hatip okulların kapatılmasını eleştirmeleri

3.4.1.2. FP'nin Parti Kapatma Davasında Yaptığı Savunma⁴⁵⁶

- 1- Parti, laikliği din ve vicdan özgürlüğünün güvence altında olduğu bir sistem içinde siyasi iktidar meşruluğunu dinden almaması, hukuki düzenin doğrudan dine dayandırılmaması ve devletin farklı din ve mezhepler karşısında tarafsız olması olarak tanımlar.
- 2- Laiklik, tarafsızlığı ve çoğulculuğu önceler.
- 3- FP, kapatılmış olan RP'nin devamı değildir.
- 4- FP, “Hülle Partisi” değildir.

⁴⁴⁸ Resmi Gazete, **Anayasa Mahkemesi Kararı**, S. 24631 (Mükerrer), 5 Ocak 2002, s. 175.

⁴⁴⁹ Resmi Gazete, agk, s. 176.

⁴⁵⁰ Resmi Gazete, agk, s. 176.

⁴⁵¹ Resmi Gazete, agk, s. 175.

⁴⁵² Resmi Gazete, agk, s. 177.

⁴⁵³ Resmi Gazete, agk, s. 177.

⁴⁵⁴ Resmi Gazete, agk, s. 178.

⁴⁵⁵ Resmi Gazete, agk, s. 173-197.

⁴⁵⁶ Resmi Gazete, agk, s. 197-257.

- 5- FP listelerinde bir başörtülü milletvekilinin seçilmesi parti organlarınca işlenmiş bir yasak değildir.
- 6- Merve Kavakçı'nın desteklenmesi partinin laikliğe aykırı eylemlerin odak noktası olduğu anlamına gelmez.
- 7- Başörtü uygulamalarına karşı yapılmış olan toplantılardaki konuşmalar doğrudan partiyi bağlamaz.

Anayasa Mahkemesi, 22 Haziran 2001 tarihinde Fazilet Partisi hakkında Haşım Kılıç, Samia Akbulut ve Sacit Adalı'nın karşı oylarından dolayı oyçokluğuyla kapatma kararı vermiştir.

Kılıç karşı oy yazısında FP'nin kapatılmasının hukuka aykırı olmasını gerekçesini

“Meclis kürsüsünde konuşularak ‘sorumsuzluk’ alanına girmeseydi bile, herhangi bir inanç grubunun hak ve özgürlüğünün önünde bulunan engellerin kaldırılması için bir siyasal partinin ya da üyesinin düşüncesini açıklaması, çözüm önermesi dinsel bir inancı istismar anlamında yorumlanamaz. (...) Siyasal, sosyal, hukuksal ve ekonomik sorunlar özgür bir ortamda tartışılmadığı sürece insanların iç dünyalarında devletleriyle sürekli kavga ettiği bir toplum yaratılmış olur”⁴⁵⁷

şeklinde açıklamıştır. FP Genel Başkanı Recai Kutan, partinin kapatılmasını “yanlış ve haksız bir karar” olarak değerlendirmiştir. Akabinde

“Demokrasinin yerleşip kök saldığı, hukukun üstünlüğünün esas olduğu, insan hakları ve özgürlüklerin tam ve kâmil manada yaşandığı, mazlumların haklarının korunduğu, işkencenin, kötü muamelenin yapılamadığı, kalkınmış, halkı refah içinde aydınlık ve yaşanabilir bir Türkiye için yola devam ediyoruz”⁴⁵⁸

der. Mustafa Erdoğan da FP'nin kapatılmasını hem hukuken yanlış hem de siyaseten isabetsiz olduğunu belirtir.⁴⁵⁹ Kendisi, partinin “laiklik karşıtı eylemlerin odağı” haline geldiği gerekçesiyle kapatılmasını açıkça hukuka aykırı olduğunu ifade eder. FP yöneticilerinin başörtüsüyle ilgili özgürlük talebi barışçı yollardan dile getirilmesi pozitif hukuk açısından laikliğe aykırı bir eylem olamaz. Erdoğan, ayrıca Türkiye’de uygulanan başörtüsü yasağının yürürlükteki hukuk düzeninin bir gereği olmayıp tamamıyla cari güç ilişkilerinin bir sonucu olduğundan söz konusu yasağın varlığı de

⁴⁵⁷ Anayasa Mahkemesi, 22 Haziran 2001, no. 2001/2.

⁴⁵⁸ Recai Kutan, **Kutan’ın Konuşması**, (Çevrimiçi)

<http://www.esam.org.tr/pdfler/M.%20Recai%20Kutan/FP%202002%20Kapatma%20Karar%C4%B1ndan%20Sonraki%20Konu%C5%9Fmas%C4%B1-Recai%20Kutan.pdf>, 21 Mayıs 2019.

⁴⁵⁹ Mustafa Erdoğan, “Fazilet Partisi’ni Kapatma Kararı Işığında Türkiye’nin Anayasa Mahkemesi Sorunu”, **Liberal Düşünce**, S. 23, Yaz 2001, s. 36.

jure değil, *de facto* bir durum olduğunu ifade eder.⁴⁶⁰ Atilla Yayla, FP'nin kapatılması sonucunda Türkiye'nin en temel problemi olan hukukun hâkimiyetini gerçekleştirememesi durumu tekrar gün yüzüne çıktığını söyler.⁴⁶¹ Türkiye'de halen kişiden kişiye, partiden partiye, bölgeden bölgeye ayrı hukuk kuralları işletilmektedir. Bunun sebebi ise hukuki normlardan değil, yargıçların zihniyetinden kaynaklanmaktadır.⁴⁶² FP'nin laiklik karşıtı eylemlerin ⁴⁶³odağı gelmesi nedeniyle kapatılması Anayasa Mahkemesi üyelerinin laiklik ve demokrasi konusunda sahip oldukları bilginin eksik ve yanlış olduğunu göstermektedir. Ergun Özbudun, bir partinin demokratik değerlere ve insan haklarına aykırı taleplerde bulunması gerekçesiyle kapatılmasını normal olduğunu fakat söz konusu durumlara aykırı olmayan taleplerden dolayı kapatılması ise hem hukuka hem de akla uygun olmadığını belirtir. Bir partinin hürriyet alanının genişlemesini talep etmesi özellikle de üniversiteli öğrencilere uygulanan başörtüsü gibi bir yasağın temel insan haklarına ve evrensel demokratik standartlara uygunluğunu savunmak imkânsızdır.⁴⁶⁴ Merve Kavakçı'nın meclise başörtülü bir şekilde girmesi ve parti yöneticilerinin bu durumu desteklemesi partinin kapatılma gerekçelerinde yer almıştır. Ancak TBMM İçtüzüğünde bir milletvekilinin başörtülü bir şekilde meclise girişini yasaklayan herhangi bir hüküm bulunmaması parti kapatılmasında gösterilen gerekçelerin hukuksuzluğunu ve laiklik ile ilgili kurulan bağın zayıflığını gösterir.⁴⁶⁵

3.5. Saadet Partisi (SAADET)

Erbakan, 1994 yılında Bingöl'de yaptığı bir konuşmasında

“Bu ülkenin evlatları asırlar boyu mektebe başlarken besmele ile başlar. Siz geldiniz bu besmeleyi kaldırdınız. Ne koydunuz yerine? Türküm, doğrudum, çalışkanım. Sen bunu söylersen öbür tarafta da Kürt kökenli bir Müslüman evladı “Ya, öyle mi? Ben de Kürdüm daha doğrudum, daha çalışkanım” deme hakkını kazandı ve böylece bu ülkenin insanlarını birbirine yabancılaştırdınız. O meclis yarın inanların eline geçecek”⁴⁶⁶

⁴⁶⁰ Erdoğan, age, s. 37.

⁴⁶¹ Atilla Yayla, “FP'nin Kapatılması ve Türkiye'nin Cari sisteminin Çıkmazları”, **Liberal Düşünce**, S. 23, Yaz 2001, s. 61.

⁴⁶² Yayla, age, s. 62.

⁴⁶³ Yayla, age, s. 66.

⁴⁶⁴ Özbudun, age, s. 197.

⁴⁶⁵ Mustafa Erdoğan, **Anayasa ve Özgürlük**, s. 123.

⁴⁶⁶ Hürriyet, **Hoca'yı Yakan Sözler**, (Çevrimiçi) <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/hocayi-yakan-sozler-39139244>, 22 Mayıs 2019.

ifadelerini kullanması üzerine Diyarbakır 1 No'lu DGM'de kendisine dava açıldı. TCK'nın 312. maddesine göre "halkı kin ve düşmanlığa" tahrik ettiği gerekçesiyle 1 yıl hapis cezası verilmiştir.⁴⁶⁷ Yargıtay 8. Ceza Dairesi de Erbakan'ın cezasını onamıştır. Erbakan'ın bu konuşmasında görüldüğü gibi kendisi Türkiye'de insanları bir arada tutan organik bağın İslâm olduğunun vurgusunu yapmaktadır. Vatandaşlar bir ulustan ziyade bir dine aidiyet hissetmektedirler. Ulus merkezli bir ortak aklı oluşturma çabaları aynı zamanda bu ülkenin vatandaşları arasında nifak tohumları ekeceğinden daha büyük problemlerin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bunu fark eden Erbakan, insanları bir arada tutan bağın doğru bir şekilde tespit edilmesinin ve bu konuda dinin öneminden bahsetmesi sonucu ceza alması ülkede laiklik uygulamaların bir örneğidir.

20 Temmuz 2001 tarihinde Saadet Partisi (SAADET), Recai Kutan genel başkanlığında kurulur. Parti programında evrensel normlara uygun bir şekilde laiklik tanımı yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Herkesin dini vecibeleri ferdî veya toplumsal olarak yerine getirme hakkına sahiptir. Bu hak, din seçimi, dinini tek başına veya topluca yaşama, açık olarak veya özel surette öğretim, uygulama ve ibadetlerle açığa vurma ve örgütlenme özgürlüğünü muhtevasında barındırır. Hiç kimse dinini ve kanaatini açıklanmaya zorlanamaz, hiçbir kimse ve kurum din ve kanaatler konusunda bir başkasına zorlama yapamaz. Devlet, laikliğin uygulanışı gereği din, inanç ve kanaat konusunda taraf olmamalıdır. Devletin görevi kişilerin din ve inançlarını yaşamaları önündeki engelleri kaldırmaktır. Kişilerin din ve inançlarını yaşamalarını engelleyici bir görevi bulunmamaktadır. Bu anlamda programda laiklik, isteyen istediği inancı ve dini seçebilmesi, bunun gereklerini özgürce yerine getirebilmesi, devletin bu konularda kesinlikle taraf olmaması ve bu hakları koruması şeklinde tanımlanır.⁴⁶⁸

Parti 2002 seçimleri için hazırladığı beyannamede, ülkede laiklik çerçevesinde inançlara baskı yapıldığını ifade eder. Ayrıca parti olarak ülkenin din ve laiklik tartışmalarını aşması⁴⁶⁹ ve ülkede yaşayan herkesin din ve vicdan özgürlüğü; din,

⁴⁶⁷ Hürriyet, agh.

⁴⁶⁸ ESAM, **Saadet Partisi Programı 2001**, (Çevrimiçi)

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/5%20SP/sp_2001_program.pdf, 21 Mayıs 2019.

⁴⁶⁹ Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, **Acil Onarım ve Atılım Programı**, Ankara, y.y., t.y., s. 6.

vicdan ve kanaat hürriyetine, bireysel ya da toplumsal olarak ibadet ve dini vecibelerin yerine getirilmesi; herkesin istediği dini seçme, öğrenme, öğretme, eğitime, eğitilme, yayma ve inancına göre yaşama haklarına sahip olması hedeflemiştir.⁴⁷⁰

3 Kasım 2002 tarihinde yapılan seçimler sonucunda Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) %34,4 (365 milletvekili), CHP %19,4 (177 milletvekili) oy oranı alarak meclise giren iki parti olmuştur.⁴⁷¹ Saadet Partisi ise bu seçimlerde %2,49 oy oranı almasından dolayı %10'luk barajı geçememiştir.

11 Mayıs 2003 tarihinde yapılan Saadet Partisi Birinci Olağan Kongresi'nde Genel Başkan seçilen Necmettin Erbakan, Milli Görüş'ün ne olduğunu açıkladıktan sonra hareketin 8 temel özelliğini sayar. Bunlar: (i) Hareket, kaba kuvveti değil, hakkı ve adaleti üstün tutar. (ii) Şefkat ve sevgi ile hareket eder. (iii) Türkiye'yi muasır medeniyetler seviyesine yükseltmeyi hedefler. (iv) Milli Görüş, Sultan Alpaslan'ın görüşüdür. (v) Türkiye ve dünyadaki tüm insanların saadetini ister. (vi) Milli Görüş Hareketi'nin kimyasında "kaba kuvveti değil, hakkı üstü tutak; materyalist değil, maneviyatçı olmak; nefse esir olmayı değil, nefis terbiyesini esas alma" olmak üzere üç unsur bulunmaktadır. (vii) Hareketin fiziği "hidayet, feraset ve dirayet" unsurlarını içerisinde barındırır. (viii) Söz konusu yedi esastan dolayı Milli Görüş "önce ahlak ve maneviyat, oyalama değil, köklü icraat, laf değil, hizmet, konuşan değil, inanan ve yapan, iç barış, kardeşlik, huzur, devlet ve millet kaynaşması, insan hakları ve adalet, milli, güçlü, süratli, yaygın kalkınma, Türkiye'nin bütünüyle kalkınması, herkese iş, herkese refah, köylüyü, işçiyi, memuru, esnafı, dar gelirliyi faize, vergiye ezdirmemeyi, uydu değil, lider ülke Türkiye'yi" hedeflemektedir. Erbakan, Milli Görüş'ün Türkiye'nin ülkesiyle ve milletiyle bütünlüğünün ve bölünmezliğinin teminatı olarak takdim eder. Milli Görüş; "Yaşanabilir Türkiye", "Yeniden Büyük Türkiye", "Yeni Bir Dünya" demektir.⁴⁷² Erbakan, kendilerinin her zaman "Müslüman Ülkeler Birleşmiş Milletler Teşkilatı, Müslüman Ülkeler Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, Müslüman Ülkeler Savunma İşbirliği Teşkilatı,

⁴⁷⁰ Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, s. 29.

⁴⁷¹ Yeni Şafak, **2002 Genel seçimi Sonuçları**, (Çevrimiçi) <https://www.yenisafak.com/secim-2002/secim-sonuclari>, 21 Mayıs 2001.

⁴⁷² Necmettin Erbakan, **SP 1. Olağan Büyük Kongre Konuşması**, s. 6-9.

Müslüman Ülkeler Kültür İşbirliği Teşkilatı”nı kurmayı ve “Müslüman Ülkeler Müşterek Para Birimi”ne geçmeyi planladıklarını ifade eder.⁴⁷³ Erbakan konuşmasının devamında

“Bir partinin zihniyeti; ülkesiyle milletiyle bölünmez bütünlüğünü, Türkiye’nin bağımsızlığını, Türkiye’nin dış borçlara bağımlı olması yerine, borç ve faiz batağında boğulmadan, kendi milli kaynaklarıyla kalkınmasını, devletin ve milletin imkânlarının dış mihraklarla paralel hareket eden 3-5 rantiyecinin eline geçmesi ve dışarıya gitmesi yeri-ne, kendi halkının refah seviyesinin artmasına ve ülkesinin kalkın-masına yönelmesini esas alıyorsa, kalkınmış, müreffeh, insan haklarının tam ve kamil manada uygulandığı "Yaşanabilir bir Türkiye"yi, "Uydu değil, lider ülke Türkiye"yi, "Yeniden Büyük Türkiye"yi "Sömürüye ve köleliğe dayanan bir dünya yerine, barışa, adalete ve insan haklarına dayanan, diğer bir ifadeyle D-8’ler bayrağındaki 6 temel esasa dayanan "Yeni Bir Dünya" gayesini güdüyorsa, o görüş Milli Görüş’tür. Bunların aksini yapıyorsa "Gayri Milli - İşbirlikçi Görüş"tür. Daha müşahhas konuşacak olursak: Kendi ekonomik politikasını kendisi bağımsız olarak çizen bir görüş Milli Görüş”⁴⁷⁴

olduğunu belirtir.

Recai Kutan aynı kongrede yaptığı konuşmada devletin her mezhep, inanç, kanaat ve inansızlığa eşit mesafede yaklaşılması gerektiğini belirtir. Devletin insanların din ve kanaatlerini belirlemede özgür bir ortam meydana getirmekle, bu ortam önündeki engelleri kaldırmakla ve bir din ya da inanç mensuplarının diğerine uygulayacakları baskıları ortadan kaldırmakla sorumludur. Kutan’a göre “Laiklik, isteyeninin istediği inancı seçebilmesi, bunun gereklerini özgürce yerine getirebilmesi ve devletin bu konularda kesinlikle taraf değil, ancak olsa olsa hakem olabilmesi” anlamına gelir.⁴⁷⁵

Erbakan. O dönemde AK Parti tarafından meclise getirilen Irak tezkeresi ile ilgili olarak da yaptığı açıklamada tezkereyi sert bir şekilde eleştirir. Erbakan,

“Amerika ve İsrail için Müslüman Türk askerinin Müslüman Irak halkıyla çatışması, milletimizin inancıyla bağdaşmamaktadır. Türkiye’nin bu hatası, Türkiye’yi bir kere daha İslam dünyasından koparır. Bu yanlış yoldan derhal vazgeçiniz. Milli menfaatlerimize bütünüyle aykırı olan ve milli onurumuzu ayaklar altına alan bu kararınızı derhal değiştiriniz. Alnınıza bu kara lekeyi sürmeyiniz. Her gün birkaç er cenazesi Türkiye’ye gelmeye başlarsa, halkın nefreti sebebiyle kaçacak yer aramak durumuna düşeceksiniz”⁴⁷⁶

şeklinde açıklama yaparak AK Parti’nin tezkereyi geri çekmesini ister. Erbakan,

⁴⁷³ Necmettin Erbakan, SP 1. Olağan Büyük Kongre Konuşması, s. 7.

⁴⁷⁴ Necmettin Erbakan, SP 1. Olağan Büyük Kongre Konuşması, s. 41.

⁴⁷⁵ Recai Kutan, SP 1. Olağan Büyük Kongre Konuşması, s. 29.

⁴⁷⁶ Hürriyet, Erbakan’dan Hükümet’e Irak Eleştirisi, (Çevrimiçi)

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erbakandan-hukumete-irak-elestirisi-176701>, 22 Mayıs 2019.

basın açıklamalarıyla yetinmeyip ayrıca meclisteki tüm milletvekillerine tezkere göndererek bir Müslüman ülkenin bir Müslüman ülkeye ABD'nin istemesi üzerine saldırmasını kabul edilemeyeceğini belirtir. Erbakan'ın Özel Kalem Müdürü Mehmet Karaman gönderilen mektupta “Türkiye'yi Amerika'ya üs yapar Irak'ın işgaline zemin hazırlarsanız, değil çocuklarınız yedi sülaleniz günde beş vakit değil sabahlara kadar namaz kılsa günahlarınızı affettiremez” ifadelerinin yer aldığını belirtir.⁴⁷⁷ Erbakan'ın Irak ile ilgili tezkere çıkmasının en önemli nedenlerinden biri, Müslüman bir ülkenin “emperyalist” güçlerin talebi doğrultusunda Müslüman bir ülkeye askeri saldırı düzenlemesidir. Böyle bir durum İslâm Birliği fikrine de ters düşmekteydi ve “emperyalist” güçlerin bölgedeki etkinliğini artırmasına neden olacaktı. Bu anlamda Erbakan, dış politikadaki gelişmeleri değerlendirirken İslâm değerlerini göz önünde bulundurmıştır.

Erbakan, kayıp trilyon davasından da mahkûmiyet alması üzerine Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı cezası kesinleşen Erbakan dâhil 6 kişinin partideki görevlerine son verilmesini istemiştir. Bunun üzerine 30 Ocak 2004 tarihinde Erbakan, parti genel başkanlığından istifa etmiştir. Erbakan'da sonra genel başkanlık koltuğuna Recai Kutan oturmuştur.

2006 yılında Papa 16. Benediktus'un Almanya'ya düzenlediği bir seyahat sırasında kendisinin daha önce teoloji profesörlüğü yaptığı Regensburg Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada 14. yüzyılda yaşamış Bizans İmparatoru II. Manuel'in “Muhammed, hangi yeniliği getirmiştir, onun getirdikleri arasında inancı kılıçla yayma emri gibi sadece kötülükleri ve insani olmayanları bulursun. Tanrı kan dökülmesini sevmez” şeklinde sözlerini alıntılamıştır. Bu ifadelerden hareketle kendisi İslâm dininde Tanrı ile akıl arasında ayrılmaz bir bağ bulunmadığı yorumunda bulunmuştur. İslâm'da bahsedilen cihadın akla ve Tanrı'ya aykırı olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁸ Papa'nın bu konuşmalarından sonra Türkiye'ye ziyaret yapma kararı alması üzerine Saadet Partisi o dönem Çağlayan Meydanı'nda “Papa

⁴⁷⁷ Haberler, **Karaman: Tezkereyi Erbakan'ın Mektubu Engelledi**, (Çevrimiçi) <https://www.haberler.com/karaman-tezkereyi-erbakan-in-mektubu-engelledi-4421156-haberi/>, 22 Mayıs 2019.

⁴⁷⁸ Deutsche Welle, **Müslümanların Papa'ya Tepkisi Büyüyor**, (Çevrimiçi) <https://www.dw.com/tr/m%C3%BCsl%C3%BCmanlar%C4%B1n-papaya-tepkisi-b%C3%BCy%C3%BCyor/a-2520535>, 22 Mayıs 2019.

Gelmesin / Haçlı İttifakına Hayır” mitingi yapmıştır. Mitingde Türkçe ve İngilizce “Haçlı ittifakına hayır, İslam ve Peygamberimize dil uzatanlara dur demek için Papa gelmesin” pankartları açılmıştır. Mitingin açılış konuşmasını yapan Kutan,

“Papa'nın yaptığı bu edep dışı saldırı, İslam'a ve Müslümanlara karşı ilk haçlı seferinden beri beslenen kin ve nefretin bir uzantısıdır. Bu bir insanlık ayıbıdır. Bu çirkin saldırıyı telin etmek için bu mitingi düzenledik. (...) Papa'nın konuşması bir tahriktir. Münferit bir olay olarak değerlendirilemez. İslam'a yönelişi engellemeye yönelik şeytani planların bir uzantısıdır. Müslümanlar bu oyuna gelmemelidir. (...) Barış, sevgi, şefkat, nezaket ve merhamet elçisi Hazreti Muhammed'e “terörist” diyebilecek kadar cahil ve müfteri olan Papa'ya, o mübarek elçinin ümmeti olmanın gereği olarak “seni burada görmek istemiyoruz” demek için buradayız. Altı asır boyunca İslam'ın bayraktarlığını yapmış olan şerefli bir milletin çocukları olarak, 'önce Müslümanlardan özür dile, sonra bu mübarek topraklara gel' demek için burada toplandık. Haçlı seferi adı altında asırlarca din savaşı yapan, ülkeleri işgal eden, kan dökmekten vahşice zevk alan bir düşüncenin temsilcisinin İslam'ı ve Hazreti Muhammed'i saldırgan olarak nitelemesinin sadece cahillik değil, aynı zamanda edepsizlik olduğunu haykırmak için buradayız. Küresel emperyalizmin temsilcisi olarak ülkemizin birlik ve beraberliğine kasteden mihrakların projelerini hayata geçirmek için geldiğini bildiğimiz için seni burada görmek istemiyoruz. Patrikhane'ye ekümenlik verilmesini sağlamak, Bizans hayallerini gerçekleştirmek için şer ittifaklarını desteklediğini bildiğimiz için seni burada görmek istemiyoruz”⁴⁷⁹

açıklamasını yapmıştır. Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ile ilişkisine değinen Kutan,

“Türkiye'nin AB üyesi olarak batı ile birlikte yaşayamayacağı her geçen gün daha da belirgin hale geldi. AB'nin peşine takılıp gitmektense, İslam dünyasının başına geçip yeniden doğmak, yeni adil bir düzene sahip dünyanın kurucusu olmak bizim için daha onurlu bir davranış olacaktır”⁴⁸⁰

şeklindeki ifadeleri kullanmıştır. Aynı mitinge telekonferans ile bağlanan Erbakan, Müslümanlar olarak Hz. Peygamber'e hakaret eden, İslâm inancına karşı olan Papa'nın gelmemesi için söz konusu mitingın tertip edildiğini vurgular. İslâm'ın yeryüzüne iyiyi, güzeli, adetli yaymak için Allah tarafından gönderilen bir din olduğunu Papa tarafından bilinmesi gerektiğini belirtir. Papa'nın Türkiye halkını yok sayarak, asıl maksadı olan Türkiye'deki Ortodoks Hristiyanların Patrik'ini ziyaret edip onun ekümenliğini pekiştirmeye, Bizans'ı tekrar diriltmeye, ırkçı emperyalistlerin İslam inancına karşı yürüttükleri Büyük Ortadoğu Projesi'ni (BOP) dini temsilcisi olarak geldiğini ifade eder.⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Hürriyet, **Papa Gelmesin Mitingi**, (Çevrimiçi) <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/papa-gelmesin-mitingi-5507678>, 22 Mayıs 2019.

⁴⁸⁰ Hürriyet, agh.

⁴⁸¹ Necmettin Erbakan, **Erbakan Papa Gelmesin Mitingi Konuşması**, (Çevrimiçi) <https://vimeo.com/2645152>, 22 Mayıs 2019.

Kutan 2008 yılında genel başkanlığı Numan Kurtulmuş'a devreder. 2010 yılındaki olaylı kongreden⁴⁸² sonra Kurtulmuş, Saadet Partisi'nden ayrılarak kendi partisini kurar. 17 Ekim 2010 tarihinde Saadet Partisi Genel Başkanı olan Erbakan, İslam dini açısından "Dinler Bahçesi" diye bir şey olmayacağını bu açıdan AK Parti'nin bu konuda attığı adımları eleştirir. Söz konusu bahçede yer alan camide "Lâ ilahe illallah" yazarken "Muhammedü'r-Resûlullah" ifadesinin yer almamasının İslâm inancı açısından kabul edilir bir yanı olmadığını belirtir.⁴⁸³ Buradan amaçlananın İslâm dinini ortadan kaldırmak olduğunu açıkça dile getirir.⁴⁸⁴

Saadet Partisi de önceki Milli Görüş partileri gibi "Önce Ahlak ve Maneviyat" sloganını merkeze almıştır. Milli Görüş, kendisi için istediğini kardeşi için de istemeyi⁴⁸⁵ ve komşusu aç iken kendisi tok yatmamayı⁴⁸⁶ kendine şiar edindiğini belirtir.⁴⁸⁷

2001 yılının ilk günlerinde "malıyla, canıyla cihad eden bir Müslüman olarak anılmak isterim" demecini veren Erbakan, 27 Şubat 2011 tarihinde vefat etmiştir. Erbakan'ın vefatından sonra Saadet Partisi Genel Başkanı Mustafa Kamalak, Yüksek İstişare Kurulu Başkanı Oğuzhan Asiltürk olmuştur.

30 Ekim 2016 tarihinde gerçekleştirilen Saadet Partisi 6. Olağan Kongresi'nde genel başkan olarak Temel Karamollaoğlu seçilmiştir. Karamollaoğlu, 5 Nisan 2018 tarihinde The Guardian'a verdiği mülakatta parti olarak İngiliz sekülerizmi savunduklarını ifade eder.⁴⁸⁸ Devlet ve din bir arada barış içinde varlıklarını devam

⁴⁸² Bkz.: Batuhan Ustabulut, **Türkiye'de Parti Disiplini ve Parti İçi Demokrasi İlişkisi**, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 2017, s. 99-100.

⁴⁸³ Erbakan, burada Gülen Hareketi'nin başlattığı "Dinlerarası Diyalog" çalışmalarının İslâm inancı açısından bir yeri olmadığını da belirtmektedir. Söz konusu çalışmanın İslâm inancını ortadan kaldırmayı hedeflendiğini de belirtmiş olmaktadır.

⁴⁸⁴ Necmettin Erbakan, **Zekâmı Ölçmeye Makine Dayanmaz**, Söy. Ezgi Başaran, Radikal, 2 Ocak 2011.

⁴⁸⁵ Burada şu Hadis-i Şerif'e atıf yapılmaktadır: "Sizden biriniz kendisi için sevip arzu ettiği şeyi din kardeşi için de sevip arzu etmedikçe gerçek anlamda iman etmiş olmaz."

⁴⁸⁶ Burada şu Hadis-i Şerif'e atıf yapılmaktadır: "Yanı başındaki komşusu açken tok olarak geceleyen kişi (olgun) mü'min değildir."

⁴⁸⁷ Saadet Partisi, **Yerel Yönetimlerde Niçin Saadet Partisi?**, s. 16-17, (Çevrimiçi)

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/5%20SP/sp_2003_yerel_yonetimlerde_nicin_milli_gorus_saadet_partisi.pdf, 21 Mayıs 2019.

⁴⁸⁸ İngiliz sekülerizminin önemli özellikleri şunlardır: (i) İngiltere'de resmi bir kilise bulunmaktadır. (ii) Avama Kamarası, Oxford, Cambridge ve Durham gibi önemli üniversiteler dâhil olmak üzere birçok kurum bünyesinde kilise açılabilir. (ii) Lordlar Kamarasında piskoposlar için belli bir

ettirebilirler. Müslüman ülkelerle ekonomik bağın artırılması, diyalog ve diplomasiye dayalı bir dış politika savunması yapmıştır.⁴⁸⁹

Karamollaoğlu, İslâm Birliği'ni hayata geçirmeden adil bir dünyanın kurulmasının mümkün olmadığını ve Müslümanların birlik ve beraberliğini sağlamadan insanlığa huzur getirilemeyeceğini ifade eder. İslam Birliğinin kurulmasına karşı çıkanlar emperyalizmin esaretinden kurtulamayanlardır. Karamollaoğlu, Erbakan'ın 1991 tarihinde TBMM'de

“Hiç kimse İslam âleminin bugünkü dağınıklığından dolayı İslam Birliği kurulmayacak zannetmesin. Huzurlarınızda inanarak söylüyorum, Allah'ın izniyle İslam Birliği bir gün mutlaka kurulacaktır. Dünyanın bu gidişatı karşısında İslam Birliği kaçınılmaz bir zarurettir. Biz burada söylüyor ve tüm dünyaya ilan ediyoruz”⁴⁹⁰

şeklindeki konuşmasıyla aynı temennilerde bulunduğunu belirtir. D-8'in aktif bir birliktelik haline gelmesi gerektiğini belirten Karamollaoğlu, İslam Ülkeleri Birleşmiş Milletler Teşkilatı, İslam Ülkeleri Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, İslam Ülkeleri Savunma Birliği Teşkilatı ve İslam Ülkeleri Bilim ve Kültür İşbirliği Teşkilatı'nın da kurulması gerektiğini dile getirir.⁴⁹¹ Müslümanların görevlerinden biri de dünyaya huzur, barış ve saadeti getirmektir.⁴⁹² Bu anlamda Müslüman ülkeler kendi birliklerinin kurmanın yanında ekonomik ilişkiler için ortak bir Pazar da kurmalıdırlar.⁴⁹³ Müslümanların, hakkın ve adaletin hâkim olması için mücadele etmeleri gerekmektedir.⁴⁹⁴ Bu anlamda kendileri Kudüs'ü İslam Birliğine giden yolda mihenk taşı olarak görürler.⁴⁹⁵ Karamollaoğlu, İslam ülkelerinin ortak para

oranda sandalye ayrılmaktadır. (iv) Kral ya da Kraliçe tahta çıktığında tacını Başpiskopos'tan alır. (v) Kral ya da Kraliçe ayinlere katılabilir. (vi) Hastane, okul, hapishane ve orduda görevli din adamları vardır. (vii) Devlet, dini okulları finanse eder. (viii) Bütün okullarda din eğitimi zorunludur. Bkz.: Grace Davie, Rebecca Catto, “İngiltere”, **Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi**, Ed. Ali Köse, Talip Küçükcan, Ankara, İSAM Yayınları, 2016, s. 187-215; Bernard D'Hellencourt, “Birleşik Krallık'ta “Hristiyan Sekülerleşmesi”nin Değişkenlikleri”, **Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik**, Haz. Jean Bauberot, Çev. Fazlı Arabacı, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2003, s.167-180.

⁴⁸⁹ The Guardian, **Turkey's Islamists and Secularist Join Forces in Bid to Unseat Erdoğan**, (Çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/world/2018/jun/18/turkey-islamists-and-secularists-join-forces-in-bid-to-unseat-erdogan>, 22 Mayıs 2019.

⁴⁹⁰ Temel Karamollaoğlu, **Dış Politika – 1**, s. 13-14.

⁴⁹¹ Karamollaoğlu, age, s. 21.

⁴⁹² Karamollaoğlu, age, s. 27.

⁴⁹³ Karamollaoğlu, age, s. 35.

⁴⁹⁴ Karamollaoğlu, age, s. 43.

⁴⁹⁵ Karamollaoğlu, age, s. 48.

birimine geçmeleri gerektiğini söyler.⁴⁹⁶ Karamollaoğlu'nun söz konusu söylemleri göz önünde bulundurulduğunda hareket ortaya çıktığı tarihten günümüze kadar İslâm Birliği söylemini sürekli gündemde tutmuştur. Bu da hareketin dış politika konusundaki sürekliliğini gösterir.

Mustafa Kamalak, Milli Görüş Hareketi'ne göre laiklik herkesin kendi inanç ve düşünce yapısı çerçevesinde yaşaması demek olduğunu açıklar. Bu tanımlamayı da İslam'dan hareketle yaptıklarını belirtir. Çünkü bir Müslüman bir konu hakkında fikrini beyan ederken kendi inancını ve değerlerini bir kenara koyamaz. Bu anlamda Milli Görüşçüler olarak İslam inancından referansla hareket etmektedirler. Milli Görüş Hareketi, bu dünyada herkese yetecek kadar yer ve yiyecek olduğunu bildiğinden herkesin kendi inancı çerçevesinde yaşamasını bir problem olarak görmez. Adil düzen fikrini amaçlarından biri budur yani kimsenin inancından dolayı tahkir edilmemesidir. Şu unutulmamalıdır ki her birey dünyada insanca yaşama hakkına sahiptir. Bir devletin vatandaşlarının kendi inançları kapsamında yaşamalarını sağlaması için laik olmak zorunda değildir. Osmanlı ve diğer birçok tarihteki devletlerde görüldüğü gibi şer'i hükümlerle idare edilen devletler de insanların kendi dinlerini rahatça yaşamalarını sağlamıştır. Saadet Partisi, Hz. Peygamber'in veda hutbesinde Müslümanlara bıraktığı iki emanete (Kur'an-ı Kerim ve Sünnet-i Seniyye) sahip çıkan bir siyasi harekettir. Bu yüzden Müslümanların yaşadığı sıkıntılara kayıtsız kalmaz. D-8'i de bu durumdan dolayı kurmuştur. Milli Görüş Hareketi, herhangi bir kimsenin bir kimseye kendi inancını baskı yoluyla dayatmasına karşı çıkar. Milli Görüşçüler, Kâfirûn Suresi'nin 6. ayetinde "Sizin dininiz size, benim dinim bana", Bakara Suresi'nin 256. ayetinde "Dinde zorlama yoktur" ve Nahl Suresi'nin 82. ayetinde "(...) sana düşen apaçık bir tebliğdir" geçen buyrukları dünya görüşü olarak kabul ettiklerinden kimsenin inancına müdahale etmez. Ancak kendi inançlarını güzel yolla tebliğ ederler. Kamalak, hareket olarak

"bir şey benim faydama ancak ailemin aleyhine ise o işe lanet olsun. Bir şey benim ve ailemin lehine ancak milletimin aleyhine ise o işe lanet olsun. Bir iş benim, ailemin ve milletimin faydasına ancak insanlığın zararına ise o işe de lanet olsun"⁴⁹⁷

anlayışıyla hareket ettikleri için Saadet Partisi'nin Türkiye için rehber, İslam âlemi

⁴⁹⁶ Karamollaoğlu, age, s. 65.

⁴⁹⁷ Mustafa Kamalak, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 10 Mayıs 2019.

için pusula ve tüm insanlık için kurtuluş reçetesi olduğunu belirtir.⁴⁹⁸

Recai Kutan, Türkiye’de uygulanan laiklik anlayışı aslında İslam karşıtı bir uygulamayı içerisinde barındırdığını anlatır. Bu tarz uygulamalardan dolayı bir Müslüman yaptığı herhangi bir konuşmada veya uygulamada dini atıflar yaparsa hemen laikliğe aykırı hareket ettiği kabul edilirdi. Bu anlamda laiklik din ve devlet arasındaki ilişkiler yerine din ile dünya işleri arasındaki ilişkiye indirgenmiş durumdadır. Yani Müslümanların dinlerini laiklik uygulaması altında yasaklanacak düzeye getirilmiş durumdaydı. O kadar ileriye gidildi ki bir dönem Kur’an öğrenilmesi dahi yasaklanmıştı. Kısacası Türkiye’de laiklik adı altında toplum kendi değer ve inancından uzaklaştırılmaya çalışılmış ve devlet laiklik ilkesinden hareketle dini kendi egemenliği altına almaya çalışmıştır. Türkiye ve Fransa dışında laikliği benimseyen ülkeler Fransızlar tarafından sömürülmüşlerdir. Bu ülkelerde laiklik kapsamında başörtü dahi yasaklanmıştır. Her Müslüman şer’i hükümlerle yönetilmek ister. Ancak Türkiye’de yaşayan bir kısım Müslümanlar şiddet yoluna başvurmadan bu tür isteklerde bulunmaları veya salt bu tarz düşünceleri zihinlerinde barındırdıklarından yargılanmışlardır. Bu nedenle Müslümanın laikliğe ihtiyacı olamaz. Çünkü İslam inancının kendisi diğer inançlara sahip insanlara, inançlarını özgürce yaşama hakkı tanımaktadır. İslam dini, emirlerinin herhangi bir kimseye dini baskı yoluyla dayatılmasına ve zorla Müslüman yapılmasına karşı çıkar. İslam dini farklılıklar içinde bütünü koruyan bir toplum öngörür. Bu anlamda Milli Görüş Hareketi’nin laiklik anlayışından değil, “hak” anlayışından bahsedilebilir. Bu hak anlayışının önde gelen temel prensiplerinden biri de herkesin istediği inancı yaşama hakkıdır. İnançsız insanların özgür biçimde kendi değerleriyle hayatlarını idame ettirmelerini sağlar.⁴⁹⁹

Temel Karamollaoğlu, kendilerinin Milli Görüş Hareketi’nin içinde şahsi çıkarlardan dolayı değil, Allah’ın rızasını kazanmak için bulunduklarını ifade eder. Bu anlamda yeryüzünde huzuru, barışı ve adaleti kendi inançlarının tesis edebileceğini belirtir. Çünkü Müslüman biri ahiret inancına sahiptir ve bu inanç kişiye yeryüzünde kendisine çeki düzen vermesini sağlar. Milli Görüş Hareketi, inançlı kadrolardan

⁴⁹⁸ Mustafa Kamalak, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 10 Mayıs 2019.

⁴⁹⁹ Recai Kutan, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 9 Mayıs 2019.

oluştugu için ahlaki değerlerin, diğerkâmlığın, dürüstlüğün, şeffaflığın ve adaletin hâkim olması için çabalarlar. Ayrıca sebepler âleminde yaşadıklarını bildiklerinden hem toplumsal ve siyasal hem de bireysel olarak kendi geçimlerini sağlamak için ortaya emek koyarlar. Bu anlamda hareket manevi değerlerin ihya edilmesi ve maddi kalkınmanın sağlanması için uğraşmanın yanında küresel anlamda huzur, saadet ve adaleti hâkim kılmak için de ezilmiş tüm insanlarla birlikte İslam Birliği'nin kurulması gerektiğine inanır. Karamollaoğlu, Türkiye'de laiklik uygulamaları için Fransa referans alındığını belirtir. Hâlbuki Batı'da laiklik incelendiğinde birçok farklı uygulaması görülebilmektedir. Fransa'nın laiklik anlayışında din toplumsal hayattan tamamen tecrit edilirken İngiltere'de ise dini uygulamalar yumuşatılmıştır. İngiltere, Katolik Kilisesi ile mücadele edemeyeceğini anlayınca kendi kilisesini kurmuştur ve resmi olarak bu kiliseyi tanımıştır. Böylece Kral ya da Kraliçe hem devletin hem de kilisenin başı kabul edilir. Bu anlamda İngiliz sekülerizmi dini tamamen ortadan kaldırmaktansa dinin etkisini azaltmıştır. Karamollaoğlu, bu konuyla ilgili olarak kendilerinin de dinin bütünüyle hayattan dışlanmasına karşı olduklarını ve böyle bir uygulamayı yanlış bulduklarını vurgular. Kendileri laikliği insanlar inandıkları gibi düşünme ve amel etme hakkı olarak tanımlarlar. Bu konuda insanların özgürlüklerine müdahale edilmemelidir. Milli Görüş Hareketi, geçmişte inananların bazı ibadetleri şekilsel dahi yapmaları konusunda problem yaşadıkları için hep şekli konular üzerinde durmuşlardır. Ama günümüzde şekilden kaynaklı problemler ortadan kalktığından artık işin “mefhumuyla/muhtevasıyla” ilgilenmektedirler. Çünkü İslâm namaz kılmaya, zekât vermeye, dini öğrenmeye önem verdiği gibi adalete, liyakate, istişareye de önem vermektedir. Yalana, iftiraya, hakarete ve fayda sağlamayan yani doğrudan doğruya üretime katılmayan şeylerin tümü olan israfa karşı çıkar. İslam inancı tüm bunlarla bir bütünü oluşturur ve o zaman ibadetler de anlam kazanır. Milli Görüş Hareketi, bir hadiste ifade edildiği gibi Müslümanın ister Müslim ister gayrimüslim olsun komşusu aç iken tok yatamayacağına inanır. Bu anlamda sömürüye de karşı çıkar. Karamollaoğlu, bu noktada 1980 darbesinden sonra kullandıkları kavramlarda yaşadıkları hukuki problemlerden dolayı zorunlu bir değişime gittiklerini kabul etmekle birlikte seküler bir dile evrildikleri tezini reddeder. Çünkü kendileri savundukları her şeyde İslâm inancının özünü temel aldıklarını ifade eder. Ama kimseye kendi referans noktalarını

zorla kabul ettirme, diğer insanların inançlarını ve düşüncelerini yok sayma teşebbüslerinde bulunmamaktadırlar. Bunun en güzel örneği de geçmişte kendileri gerek sağ partiler olsun gerek sol partiler olsun her kesimden siyasi oluşumlarla koalisyon ve ittifak kurmalarını gösterir. Ama tüm bu koalisyon ve ittifaklarda inançların temel prensiplerine göre hareket etmişlerdir. Kendilerinin İslam inancını yaşarken ve güzel ahlak prensibiyle hareket ederken bir hadiste ifade edildiği gibi “Müslüman, Müslümanın elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir” düsturuyla hareket etmektedirler. Karamollaoğlu’na göre İslâm Devleti eğer insanlar İslâm’ı yaşıyorlarsa vardır aksi takdirde devletin resmi adı İslâm Devleti, yöneticinin adı da halife olmuş olmamış hiçbir önemi olmadığını ve önemli olanın kişilerin İslâm’ı yaşayıp yaşamadıklarıdır.⁵⁰⁰

Oğuzhan Asiltürk, İslâm’ın öngördüğü ahlaki ve manevi değerlere bağlı olduklarını ifade eder. Kendilerinin toplumun söz konusu değerlere bağlı hale gelmesi için anayasa ve siyasi partiler kanunu çerçevesinde çalışan bir parti olduklarını belirtir. Konuşmasının bu kısmında Milli Görüş Hareketi’nin siyasi kısmı ile Milli Görüş Hareketi mensupları arasında bir ayrıma gider. Bu ayrım devlet ile vatandaş arasındaki ayırmadan hareketle yapılır. Hareket, mensuplarından soyutlanarak mensupların yasalara aykırı hareket etmeleri durumunda harekete zarar gelmesine engelleme amacına matuftur.⁵⁰¹

Asiltürk’e göre Milli Görüşçüler İslâm inancını benimsedikleri için bu dünyanın geçici olduğuna, kendilerinin muhakkak bir gün öleceklerine ve ahiret yurduna gideceklerine inanırlar. Bu anlamda ahiret hayatında ebedi saadeti kazanmak için çalışma yaparlar. Diğer insanların da ebedi saadeti kazanmaları için onlara İslâm inancını tebliğ ederler. Fakat bu tebliğ sırasında kimseye baskı yapmazlar ve kimseye zorla İslam dinini benimsetmeye çalışmazlar. Bu anlamda laiklik dinlerle ilgilenmezken inançlı insanlar kendi dinlerinin kaidelerini yerine getirirler ama bu kaideleri benimsemeyen hiç kimseye inançlarını baskı yoluyla dayatmazlar. İnançlı insanların ülke yönetiminde söz hakkı olmaları durumunda inançlarına aykırı kanunları parlamento aracılığıyla düzeltmeye çalışırlar. Asiltürk, hem inançlarına

⁵⁰⁰ Temel Karamollaoğlu, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 9 Mayıs 2019.

⁵⁰¹ Oğuzhan Asiltürk, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 9 Mayıs 2019.

aykırı olan hem de insanların sömürülmesine ve haklarının gasp edilmesine neden olan faiz gibi uygulamaları meclis yoluyla kaldırarak hem inananların hem de inanmayanların haklarını korumayı taahhüt ettiklerini belirtir.⁵⁰² Bu durum hareketin birçok konuda inanç değerlerini öncelediğini gösterir.

3.6. Milli Görüş Hareketi ve Laiklik

Bu başlığa kadar Milli Görüş Hareketi'nin laiklik anlayışı dönemsel olarak incelenmiştir. Söz konusu dönemlendirme partiler merkeze alınarak yapılmıştır. Böylece hareketin laiklik anlayışında bir değişiklik olup olmadığı anlaşıldığı gibi tarihsel süreç içerisinde laiklik ile ilgili geliştirdiği söylemlerin incelenmiştir. Parti programları, seçim beyannameleri, parti kapatma davalarında yaptıkları savunmalar, hareketin üst düzey yönetici kadrosunun o dönemlerde yaptıkları açıklamalar ve söylemleriyle birlikte hareketin mevcut üst düzey yöneticileriyle yapılan mülakatlar göz önünde bulundurularak tezin bu kısmında hareketin laiklik ile söylemleri belli başlıklar altında sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda ilk olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi laiklik anlayışı nasıl değerlendirilip kavramsallaştırıldığı incelenecektir. Akabinde hareketin bu anlayışa karşı geliştirdiği refleksler ve tepkiler analiz edilecektir.

3.6.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Resmi Laiklik Anlayışı

Laiklik, Türkiye'de 1937 yılında Anayasa'ya dâhil edilmiştir. Bu tarihten önce laiklik *de facto* uygulanmakta iken bu tarihten sonra *de jure* yürürlüğe girmiştir. Nurullah Ardic'a göre Türkiye'de din-devlet ilişkisini bazı tarihçiler tarafından “çatışma paradigması” kapsamında ele alınırken diğer bazı tarihçiler ise “intibak paradigması” çerçevesinde değerlendirmelerde bulunurlar. Ardic, 1924 yılına kadar ki durumu “intibak paradigması” çerçevesinde açıklar. 1924 sonrası dönemi için “denetim/tahakküm paradigması” kapsamında bir okuma önerir.⁵⁰³

Atatürk, okuduğu metinler sonucunda dinin, bilim önündeki gelişime engel olduğu kanaatine sahipti. Bu nedenle onun “Hayatta en hakiki mürşit ilimdir” sözü, insan hayatı boyunca başvuracağı en önemli merciinin bilim olduğuna olan inancını

⁵⁰² Oğuzhan Asiltürk, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 9 Mayıs 2019.

⁵⁰³ Bkz.: Ardic, age, s. 587-624.

yansıtır. Başka bir sözünde ise “İlim ve fennin dışında yol gösterici aramak gaflettir, cahilliktir, doğru yoldan sapmak” olduğunu ifade ederek dine yönelik üstü kapalı bir eleştiri yapar. Kendisi “Musa, Yahudilerin Mısırların eziyetleri altındaki inleyişlerine son vermek için uğraşan biriydi” ve “İsa, yaşadığı çağın sonsuz yoksulluğunu anlayan ve çağın acılarına, bir sevgi dini içinde reaksiyon veren biriydi” sözleriyle de peygamberlerin vahiy ile olan irtibatlarını yok sayar.⁵⁰⁴

Atatürk’ün vefatından sonra İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı döneminde hükümette görev alan ve Milli Mücadele döneminde ön planda olmayan birçok bürokrat ve bakan ülkede *dayatmacı/faşist/aktif/katı/dışlayıcı laiklik* olarak adlandırılan bir laiklik uygulamaya çalışmışlardır. Dışlayıcı laiklik devletin kamusal alanda dine ve dini sembollere karşı dışlayıcı bir politika yürütmesi sonucu ortaya çıkar.⁵⁰⁵

Niyazi Öktem, insanların tarikatlara mensup olmalarından dolayı övünmelerini, tekkelerde yapılan ayinleri, kadınların çarşaf giymesini ve Cuma Namazından sonra yapılan gösterileri laiklik karşıtı olarak değerlendirir.⁵⁰⁶ Öktem, dinin vicdanlara sığdırılması gerektiğini savunur. Bunun yanında dini kılık kıyafete laiklik gereğinin bir tezahürü olarak karşı çıkar. 10. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, 2004 yılında yapılan Din Şûrası’nda laiklik ile ilgili bir konuşma yapar. Sezer bu konuşmasında

“İnanç ve ibadet özgürlüğü toplumsal barışın en önemli güvencesini oluşturur. Laiklik ise dinin siyasallaşmasını engeller. Laiklik bir yaşam biçimidir. Bu nedendir ki laiklik bireyin içinde olması gereken bir kavramdır. Laik birey, dinsel inançlarıyla bir yurttaş olarak yaşamına ilişkin alanı birbirinden ayıran bireydir. Dinsel inanca ilişkin uygulamalar kişinin iç dünyasındaki kutsal yerinde kalmalıdır. Yurttaş olarak yaşamı ise bireyin tüm dış dünyasıyla ilgilidir. Laik birey, dinsel inancının bu dünyayı etkilemesine kesinlikle izin vermez”⁵⁰⁷

ifadelerini kullanır.⁵⁰⁸ Görüldüğü gibi Sezer dini sadece vicdani bir görev olarak

⁵⁰⁴ M. Şükrü Hanioglu, “Kemalizm’in Tarihi Kökenleri”, **Türkiye’de Demokrasi, İslâm ve Laiklik**, Der. Ahmet T. Kuru, Alfred Stepan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 40-41.

⁵⁰⁵ Ahmet T. Kuru, Alfred Stepan, “Bir ‘İdeal Tip’ ve Skala Olarak Laiklik: Türkiye, Fransa ve Senegal Karşılaştırması”, **Türkiye’de Demokrasi, İslâm ve Laiklik**, Der. Ahmet T. Kuru, Alfred Stepan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 92.

⁵⁰⁶ Niyazi Öktem, “Dinler ve Laiklik”, **Cogito**, S. 1, Yaz 1994, s. 49.

⁵⁰⁷ Radikal, **Zirvede Laiklik Atışması**, 21 Eylül 2004.

⁵⁰⁸ Başka bir konuşmasında Sezer “Laiklikle Türk toplumunun uygar bir toplum durumuna gelmesini, akılcı ve insancıl düşünce sistemini benimseyerek, geleceğini yönlendirmesini amaçlayan Atatürk, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşılabilmesinin, öncelikle devletin toplumsal ve hukuksal yapısının dinsel kurallardan arındırılmasına bağlı olduğuna inanmıştır. Laiklik, Türkiye’nin ümmetçilikten ulusçuluğa,

yorumlar. Bu anlamda dinin toplumsal işlevlerini yok sayar. Anayasa Mahkemesi de Sezer ile aynı görüşleri paylaşmıştır. 22 Haziran 2001 tarihinde verdiği bir kararda laik düzende dinin siyasallaşması engellemekle birlikte onun asli yeri olan kişilerin vicdanlarına bırakıldığını ifade eder.⁵⁰⁹ Refah Partisi kapatılması davasında Anayasa Mahkemesi, laikliği din ile devletlerin işlerinin ayrılması olarak değil, “din işleri ile dünya işlerini ayıran bir rejim” olarak tanımlar. Mahkeme laiklik gereği toplumdan istenenin

“sadece devlet içinde din ve dünya işleri ile ilgili otoritelerinin birbirinden ayrılması değil, aynı zamanda sosyal hayatın, eğitim, aile, ekonomi, hukuk, görgü kuralları, kıyafet gibi cephelerinin din kurallarından ayrılarak, zamana ve yaşamın zorluklarına, gereklerine göre saptanmasıdır.”⁵¹⁰

Mahkemenin verdiği kararlar incelendiğinde Türkiye’de uygulanması öngörülen laikliğin temel özellikleri şunlardır: (i) Din, devlet işlerinde egemen ve faal olamaz; hukuki normlar dinden hareketle düzenlenemez. (ii) Dini inançlar ancak manevi hayat ile ilgili olduklarında dokunulamaz özelliklere sahiptirler. (iii) Dini amelleri bireysel uygulamadan çıkarak toplumun hayatını etkileyecek, şekillendirecek duruma gelmeleri laikliğe aykırı olduğundan söz konusu dinlere yönelik sınırlandırmalar getirilebilir. (iv) Bu nedenle devletin din üzerinde her zaman bir denetim yetkisi bulunur.⁵¹¹ Görüldüğü gibi Türkiye’de laiklik din-devlet işlerinin ayrılması anlamına gelmekten ve dinin devletin merkezîyetçi müdahalelerinden korunmasından daha fazla dinin modern yaşamda bir yerinin olmaması gerektiği şeklinde

kulluktan yurttaşlığa, bağınazlıktan çağdaşlığa yönelişini simgeler. (...) Laiklik, din ve vicdan özgürlüğü değildir. Laiklik, tüm özgürlüklerin, bu bağlamda din ve vicdan özgürlüğünün de güvencesidir. Laiklik, dinin devlet işlerine, politikaya ve toplumsal yaşama kesinlikle karıştırılamayacağı, devletin sosyal, ekonomik, siyasal ve hukuksal temel düzeninin kısmen de olsa din kurallarına dayandırılmayacağı düzenin adıdır. Anayasa’da ve Anayasa Mahkemesi kararlarında, laikliğin açıkça tanımı yapılmışken, madde gerekçesinden yola çıkılarak laikliği tanımlamaya çalışmanın ya da ‘gerekçedeki tanımı benimsemenin’ hiç bir geçerliliği olamaz ve bu yaklaşımlar Anayasa ile bağdaşmaz” ifadelerini kullanır, Yeni Şafak, **Mahkeme Varken Meclis’e Ne Gerek!**, (Çevrimiçi) <https://www.yenisafak.com/politika/mahkeme-varken-meclise-ne-gerek-28333>, 30 Haziran 2019. Sezer bu konuşmasında fark edildiği gibi ümmetçilik, kulluk ve bağınazlığı eş değer olarak nitelendirmektedir. Bu anlamda konuşmasında din ile devletin birbirinde ayrılmasından ziyade ümmetçilik ve kulluktan hareketle dini küçümsemekte ve çağdışı görmektedir. Dini menfi bir yere konumlandırarak çağdaşlığın karşıtı olarak değerlendirmektedir.

⁵⁰⁹ Anayasa Mahkemesi, 22 Haziran 2001, no. 2001/2.

⁵¹⁰ Anayasa Mahkemesi, 16 Ocak 1998, no. 1998/1.

⁵¹¹ Atilla Nalbant, “Türk Anayasalarında Laiklik İlkesi ve Din İşlerinin Düzenlenmesi”, **Tartışılan Laiklik: Fransa ve Türkiye’de İlkeler ve Algılamalar**, Der. Samim Akgönül, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 72.

yorumlanmıştır.⁵¹² Bu anlamda gerek Türk Silahlı Kuvvetleri gerekse de üst düzey yöneticiler laiklik kapsamında “pozitivist felsefeyi” topluma inanç olarak dayatmışlardır.⁵¹³ Cumhuriyet Türkiye’sinde, bir “kontrol rejimi” olarak laiklik ile bir “ayrışma doktrini” olarak laikliğin sürekli aynı şeyi anlattığı düşünülmüştür. İlkinde laiklik, dini yapı ve süreçleri kontrol etmek isterken ikincisinde siyasî yolla dini kurum ve argümanlar arasında mutlak anlamda set çekmeyi hedefler. Türkiye’deki elitler, “kontrol rejimi” olarak laiklik anlayışının hâkim olmasıyla din ve devlet işlerinin ayrışacağını düşündüler. Bu anlamda ayrışma kontrol mekanizmasıyla sağlanması hedeflenmiştir.⁵¹⁴

3.6.2. Milli Görüş Hareketi’nin Konumlandırılması

Her hareket ve ideoloji gibi Milli Görüş hareketi de kendine tarih anlayışı için bir referans noktası seçmiştir. Böylece yaslandığı geleneğin içinde kendini daha kolay bir şekilde konumlandırmıştır. Türkiye’nin çoğunluğunun Müslüman olması ve Müslüman vatandaşların dine karşı uygulanan söz konusu tahakküme karşı haklarını savunmak amacıyla hareket, 1969 yılında Necmettin Erbakan liderliğinde “Bağımsızlar Hareketi” siyasi hayata dâhil olmuştur. Hareket, kendini İslâm tarihi içerisinde konumlandırırken kullandığı kavramların İslâm inancına atıf yapmasına dikkat etmiştir.

Hareket, kendini tarihsel olarak konumlandırırken başlangıç noktası olarak Hz. Âdem’i seçer. Hz. Âdem’in çocukları arasında yaşanan Hak-Batıl mücadelesinin bir örneğini kendilerinin yaptıklarını iddia eder. Ona göre Hak safında peygamberler ve onların öğretilerini insanlara tebliğ eden kişiler yer alırken Batıl safında söz konusu öğretilerin yayılmasını engelleyen ve inanlara karşı sürekli mücadele edenler oluşturmaktadır. Erbakan, tüm insanlık tarihinin bu mücadeleden ibaret olduğunu ifade etmekle birlikte Milli Görüş Hareketi’nin insanları tevhid ve adalete davet ederek Hak safında yer aldığını belirtir.⁵¹⁵ Bu durum hareketin hayatı bir mücadele merkezli tanımlamasını sağlamaktadır. İyi ve kötü, güzel ve çirkin, doğru ve yanlış,

⁵¹² Kalın, age, s. 44.

⁵¹³ Mümtaz’er Türkönü, “Laiklik: Felsefi İnançlarda da Tarafsızlık”, *Anlayış*, S.42, Kasım 2006, s. 50.

⁵¹⁴ Ahmet Okumuş, “Laiklik ve Yorgunluk”, *Anlayış*, S. 42, Kasım 2006, s. 52.

⁵¹⁵ Lütfi Sunar, Abdülkadir Macit, “Necmettin Erbakan”, *İslam Düşünce Atlası*, (Çevrimiçi) <https://www.islamdusunceatlası.org>, 12 Haziran 2019.

adalet ve zulüm arasında sürekli bir mücadele söz konusudur. Bunlardan her biri egemen olmak ve diğerini tahakküm altına almak ister. İki zıt kutbun da dünyayı şekillendirme çabası vardır. Erbakan da yazdığı “Gençliğe Hitabe”nin başlangıcında hayatın doğru ile yanlışın, güzel ile çirkinin, faydalı ile zararlının, adaletle zulmün mücadelesinden ibaret olduğunu belirtir.⁵¹⁶ Hareket, insanlık tarihi açısından iyinin, güzelin, doğrunun ve adaletin hâkim olması vazifesini üstlenir. Söz konusu mücadeleyi gençlerin ve gelecek neslin zihinlerine nakşedilmesi hareket mensuplarının hem canlı (heyecanlı) olmaları hem de kendilerini konumlandıracakları tarihi gelenek ile irtibatları sağlanacaktır. Bu anlamda Milli Görüş Hareketi, dünya ve kendi tarihinin başlangıç noktası olarak İslâm tarihinin başlangıç noktasını seçer. Çünkü İslâm tarihi için de insanlık tarihi Hz. Âdem ve Hz. Havva ile birlikte başlar. Bu da hareketin kendisini konumlandırmasını kolaylaştırır.

Hareket, Osmanlı Devleti sultanlarına ve mücadelelerine sürekli atıflar yaparak yerel tarih anlayışıyla da irtibat kurar. Hareket için Osmanlı Tarihi, ülke için merkezi bir konuma sahiptir. Çünkü gelenekle irtibat koparıldığında sudan çıkmış balık misali bir durumun tezahürü söz konusudur. Hareketin ülkeyi, Osmanlı’nın devamı ve varisi olarak görmesi onun diğer ülkelerle kurmayı düşündüğü ilişkinin şeklini de belirlemektedir. Hareket, genelde Alpaslan, Ulubatlı Hasan, Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman ve II. Abdülhamid’e vurgu yaparak kendisini tarihin içerisinde yerini belirlemiştir. Ancak Erbakan, 2008 yılında Çelebi Mehmet ve Fatih Sultan Mehmet vurgusunu ön plana çıkarır.⁵¹⁷

Resmi tarih anlayışının ülkenin İslâm tarihi açısındaki yerini ve tevarüs ettiği geleneği görmezlikten gelen tutumu karşısında hareket söz konusu tevarüsü ve tarih anlayışını canlı tutmaya çalışmıştır.

Erbakan, sağ ve sol partileri aynı kefeye koyarak aslında aynı paranın farklı yüzleri olarak onları konumlandırır. Hareketin ilk dönemlerinde Erbakan, kendilerini sağcı olarak takdim eder. Mardin, buradan hareketle MNP’yi, AP’nin sola kayması sonucunda “sağ”da oluşan boşluğu tamamlamak üzere ortaya çıktığını ifade eder.⁵¹⁸

⁵¹⁶ Necmettin Erbakan, “Prof. Dr. Necmettin Erbakan’ın Gençliğe Hitabı”, **Anadolu Gençlik Dergisi**, S. 100, Mayıs 2008, s. 4-5.

⁵¹⁷ Erbakan, age, s. 4.

⁵¹⁸ Mardin, age, s. 104.

Hâlbuki Erbakan'ın "sağ"da kastı dini anlamda ahirette kitabı "sağ elinden" alacaklar yani Müslümanlardır. O dönemde Müslümanlar kendilerini "sağcı" olarak tanımlarlarken dine referans verirlerdi.⁵¹⁹ 1970'li yıllarda Erbakan'ın ortaya attığı "Millî Görüş" kavramıyla birlikte hareket kendi için yeni bir isim bulmuş oldu. Erbakan'ın 1975 yılında Dergâh Yayınları'ndan neşredilen "Millî Görüş" isimli kitabı incelendiğinde kendisinin eğitimden sanayiye, ekonomiden aile ve kadın politikalarına kadar birçok alanda İslâm'ın esaslarını referans aldığı görülmektedir. "Millî Görüş Kavramı" kısmında da anlatıldığı gibi bu kavramın ulus yerine dine atıf yapmaktadır. Hareketin "millilik"ten anladığı "aynı inanç etrafında bir araya gelen topluluk"tur.⁵²⁰ Buradan hareketle Sarıbay'ın dediği gibi "Millî Görüş"ten "milliyetçi görüş" anlaşılamaz. Hareketin "Yeniden Büyük Türkiye" hedefindeki ana motif ulus değil, dindir.⁵²¹ Hareket, ülkenin sömürülmesine ve Batı'nın ülkeye uygulandığı çifte standardı her zaman eleştirmiştir. Bu anlamda Batı'nın teknoloji ve bilimine karşı çıkmamakla birlikte hareket, makûs talihi tam tersine çevirmeyi hedeflemiştir. Nuray Mert'in belirttiği gibi

"Millî Görüş milliliği salt adında kalmış bir söylem değildir, tam tersine, genel hatları itibariyle, tıpkı meşrutiyet yıllarındaki benzerleri gibi, bir kurtuluş ideolojisidir. Temel meselesi, yüzyıl öncesindeki gibi, Batı karşısındaki yenilginin üstesinde gelmek, makûs talihimizi tersine çevirmektir."⁵²²

Sanayileşmeyi ve bilimi savunan Erbakan, toplumun bazı kesimleri tarafından Batı'dan ithal edilen kültüre karşı çıkarak İslâm ve Osmanlı tarihinden hareketle değerlere bağlı değişiklikleri ön plana çıkarmaktaydı.⁵²³ Kısacası hareket kendini İslâm inancından hareketle bir yere konumlandırmaktadır.

3.6.3. Millî Görüş Hareketi'nin Laiklik Söylemlerinin Değerlendirilmesi

Millî Görüş Hareketi, söylemlerini kendini konumlandığı merkezden hareketle

⁵¹⁹ Oğuzhan Asiltürk, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 9 Mayıs 2019; bkz.: Sezai Karakoç, **İslâmın Dirilişi**, İstanbul, Diriliş Yayınları, 2018.

⁵²⁰ Ali Yaşar Sarıbay, "Millî Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, C. 6, Der. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 581.

⁵²¹ Sarıbay, **Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olay**, s. 114.

⁵²² Nuray Mert, "Türkiye İslamcılığına Tarihsel Bir Bakış", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, C. 6, Der. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 414.

⁵²³ Yavuz, **Erbakan'dan Erdoğan'a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam**, s. 69.

geliştirmesi üzerine sürekli laiklik ile karşı karşıya kalmıştır. Bunun üzerine hareket laiklik söylemi geliştirmiştir. Din ve vicdan hürriyeti vurgusuyla hareket ilk olarak ülkenin resmi laiklik anlayışını aşındırmaya çalışmıştır. Böylece hareket, kendine manevra alanı açmaya almıştır.

3.6.3.1. Milli Görüş Hareketi’nin Resmi Laiklik Anlayışını Aşındırma Çabaları

Milli Görüş Hareketi, resmi laiklik anlayışını aşındırmak için birçok yola başvurmuştur. Hareketin sürekli “Müslüman” ve “cihad” vurgusu yapması, bir Müslümanın değerlerini kamusal alanda yok saymasının mümkün olmadığını ifade etmesi, İslâm dininin vicdanlara sığdırılamayacağını beyan etmesi, İslâm Birliğini dile getirmesi, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kadrosunun artırılmasına yönelik talepleri bu yoldan bazılarıdır.

3.6.3.1.1. Milli Görüş Hareketi’nin “Müslüman” ve “Cihad” Vurgusu

İslamcılığın harekete dönüşmeye başladığı bir dönemde ortaya çıkan ve hem doktriner hem de pratik olarak İslamcılığı benimseyen ilk bağımsız hareket olan Milli Görüş,⁵²⁴ ilk dönemlerinde kendi inancını ön plana çıkarmıştır. Müslümanların haklarıyla ilgili bir dizi talepte bulunmuştur. Erbakan ve arkadaşlarının mitinglerdeki konuşmalarına “Es-selamünaleyküm Müslüman Kardeşlerim” şeklinde başlamaları partinin kapatılma davasına delil olarak sunulmasını ve bu durumu ülkede dine uygulanan tahakkümün yansıması olarak gören hareket her platformda eleştirmiştir. Hareket, kendini hak davanın savunucusu olarak görür ve parti yöneticileri “cihad” ettiklerini söylerler. Bu anlamda hareket, cihadı silahlı bir mücadeleden ziyade bir tebliğ şekli olarak görür. Cihad, şiddet ve baskı yoluna tevessül etmeden insanları iyi, güzel ve adalete davet etme şeklidir. Yani, karşısındaki kişiyi “güzel söz” ile doğru yola çağırmaktır. Bu yüzden hareket, kendi değer anlayışını demokratik düzlemde başka bir yola dile getirme yöntemini seçmemiştir.

Hareket, ülkede laiklik adı altında adeta bir din düşmanlığı yapıldığını dile getirir.

⁵²⁴ Nurettin Nebati, *Milli Görüşten Muhafazakâr Demokrasiye*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2014, s. 138-139.

Anayasa resmi dil olarak Türkçeyi kabul etmesine rağmen yabancı kökenli bir kelime olarak laikliğin tanımını yapmamıştır. Bu nedenle hareket sürekli laiklik kavramının tanımının yapılması gerektiğini belirtir.

3.6.3.1.2. Milli Görüş Hareketi'nin Müslüman Değerlere Sahip Çıkması

Hareket özellikle Anayasa'nın 163. maddesinin Müslümanların "Müslüman" gibi yaşamalarını engellediği dile getirir. Bir Müslüman gerek milletvekili olsun gerekse de Başbakan veya bakan olsun o kişinin Müslüman değerlerinin gözetmesini onun en doğal hakkı olarak görür. Herhangi bir kimse hiçbir din mensubunun kendi inanç ve değerlerini bir kenara bırakmasını beklememelidir. Harekete göre bir insanın ortama göre değerlerinden kendi soyutlaması çok zordur. Bu nedenle hareket tüm parti programlarında ve seçim beyannamelerinde herkesin dinini rahatça yaşayacağı bir ortamın varlığını savunduğunu dile getirir.

3.6.3.1.3. Milli Görüş Hareketi'nin İslâm Dininin Vicdanlara Sığdırma Teşebbüslerine Karşı Çıkması

Hareket, İslâm'ın sadece bir vicdan dini olmadığını savunur. İslâm'ın hem ferdi hem de toplumsal birçok kaidesi bulunmaktadır. Bu nedenle İslam dinini vicdanlara hapsetmeye yönelik tüm uygulamaları eleştirilir. Onlara göre din sadece vicdanlara hapsedilebilen bir inanç manzumesi değil, bir yaşam tarzıdır. Hareket, dini yaşam tarzının toplumda görünür olmasından rahatsız olanlara karşı olduğunu dile getirir. Özellikle üniversitelerde başörtünün yasak olmasını sert bir şekilde eleştirir. Başörtünün dini bir emir olduğundan siyasi bir gerekçeden dolayı yasaklanmasının yanlış olduğunu ifade eder. Harekete göre laiklik gereği her din mensubunun örgütlenme hakkı vardır. Devletin bu hakkı görmezlikten gelme gibi bir lüksü söz konusu olamaz. Bir din kendini gelecek nesillere örgütlenme yoluyla aktarır ve her an canlılığını korur. Ancak Türkiye'de laiklik din düşmanlığı şeklinde anlaşıldığından dinin örgütlenme hakkı elinden alınmasının yanında onu vicdanlara hapsetmeye yönelik birçok hüküm ve uygulamaya da yer verilmiştir. Bu anlamda ülkede laiklik din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak değil, devletin din üzerinde tahakkümünü kurması olarak anlaşılmıştır. Bu anlayış doğrultusunda da

anayasadaki maddeleri keyfi bir şekilde yorumlanmış ve hükümler verilmiştir.

3.6.3.1.4. Milli Görüş Hareketi'nin İslâm Birliğini Savunması

Türkiye, uzun yıllar İslam ülkeleriyle ekonomik ve siyasî herhangi bir işbirliği yapmaktan kaçınmıştır. Erbakan ve arkadaşları ise ülkenin nüfusun büyük çoğunluğun Müslüman olması ve ülkenin tarihte üstlendiği misyonu göz önünde bulundurarak İslam ülkeleriyle olan işbirliğinin artırılması için çabalamıştır. Özellikle Batılı ülkeler tarafından sömürülen İslam ülkeleri için çıkışı İslâm Birliği'nde görür. Bu maksatla kendi hükümeti döneminde D-8 birliğini kurar. Milli Görüş Hareketi'nin en önemli özelliklerinden biri Türkiye'de İslâmî şuurunun artmasında önemli bir rolü olmasıdır.⁵²⁵ Hareket, D-8'i kurarak İslâm Birliği için ilk adımı atmıştır. Bundan sonra daha fazla İslâm ülkesinin dâhil olacağı D-60 hedeflenmiştir.

3.6.3.1.5. Milli Görüş Hareketi'nin Dini Kıyafetlere ve İmam Hatip Okullarına Özgürlük Talebi

Milli Görüş Hareketi, din mensuplarına başörtü ve imam hatip okulları konusunda uygulanan çifte standartları sürekli eleştirmiştir. Bir kişinin dini kıyafetlerini kamusal alanda yasaklanmasını laikliğe aykırı olarak değerlendirmiştir. Din ve vicdan hürriyeti, kişilere dinini kamusal veya özel alanda devlet garantisinde yaşama hakkı sağlamalıdır. Hareket, imam hatip okulların toplum açısından öneminden her dem bahseder. Bu nedenle gerek iktidar ortağı gerekse de muhalif olduğunda bu okulların sayısının artırılması ile ilgili maddelere hükümet protokollerinde yer verir. Bu anlamda hareket, dini kıyafetlerin siyasî sembol olarak değerlendirmesine karşı çıkmıştır. Hareket, dinin öngördüğü kıyafetin kamusal alanda giyilmesini savunmasının yanında bazı kılık kıyafetin yasaklanması gerektiğini dillendirmiştir. Özellikle plajlarda ve bazı resmi bayramlarda giyilen “açık” kıyafetlerin diğer insanların mahrem alanına yapılan bir müdahale olarak görür.

⁵²⁵ Sabahattin Zaim Kitabı, **Hayatım ve Türkiye**, Söy. İbrahim Uslu, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 82.

3.6.3.1.6. Milli Görüş Hareketi'nin DİB'in Kadrosunun Artırılmasına Yönelik Talepleri

Hareket, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın güçlendirilmesi gerektiğini savunur. Koalisyon ortağı oldukları dönemlerde vekil imamların asıl kadroya geçmelerini sağlarlar. Hareket, CHP ile yaptığı koalisyon döneminde imam maaşlarının devlet tarafından ödenmesini sağlamıştır. Hareket mensupları DİB'e ayrılan kadroların artırılması gerektiğini düşünürler. DİB'in laik bir devlette kurulmasını amacı dini sınırlandırmak ve resmi ideoloji çerçevesinde dinin esnekliğini artırmak iken hareket, “her şerde vardır bir hayır” düsturuyla hareket edip dini ihtiyaçların karşılanmasının bir aracı olarak düşünmüştür.

Hareket, ülkedeki laiklik uygulamalarını sürekli eleştirerek, Batı ülkeleri arasındaki farklı din-devlet ilişkilerini sürekli gündemde tutarak, DİB'in kadrosunu ve imam hatip okullarını sayılarını artırmaya yönelik teşebbüslerde bulunarak, İslâm Birliği söylemini canlı tutarak ülkedeki laiklik anlayışını aşındırmaya çalışmıştır.

3.6.3.2. Milli Görüş Hareketi'nin Yaptığı Laiklik Ayrımları

Milli Görüş partilerinin üç tanesi laikliğe aykırı davrandığı ve laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiği gerekçesiyle kapatılmıştır. Bu nedenle başta Erbakan olmak üzere Milli Görüş Hareketi'nin önde gelenleri sürekli laiklik tartışmasının odağında yer almışlardır. Erbakan ve arkadaşlarının söylemleri incelendiğinde laikliğin kendisine karşı bir söylem geliştirmedikleri fark edilmektedir. Ancak Türkiye'deki laiklik uygulamasına ve resmi laiklik anlayışına karşı çıktıklarını her platformda dile getirmişlerdir. Hareketin resmi laiklik anlayışı karşısında bir söylem geliştirdiği fark edilmektedir. Kendilerinin laiklik anlayışı ile *status quo*'nun laiklik anlayışı arasındaki farkı belirlemek için hareket mensupları “gerçek laiklik” veya “demokratik laiklik” tamlamalarını kullanırlar. Kutun, kendi anlayışlarını “laiklik”, *status quo*'nun anlayışını ise “laikçilik” olarak adlandırır. Laikliği, devletin bütün inanç gruplarına karşı tarafsız olmasını sağlayan ve inanç temelindeki farklılaşmaları, bir arada barış içerisinde tutabilmek için önerilen bir hakem anlayışı olarak tanımlar. Laikçiliği ise demokratik laiklikten farklı olarak siyasete alet olmuş laiklik olarak açıklar. Bu anlamda laikçilik, otoriter veya jakoben laiklik olarak ifade

eder. Hareket, kendilerinin miting alanlarında “Es-Selamünaleyküm Müslüman Kardeşlerim” deyişlerini ve bazı öğretmenlerin okuldaki öğrencilere “çocuklar hepiniz Ramazan orucunu bozacaksınız” demesini laikçilik anlayışının bir yansıması olarak görür. Jakoben laiklikçiliğin bir tezahürü olarak 1982 Anayasası’nda “din istismarı” adı altında dini faaliyetler suç sayılmıştır. Anayasa neyin din istismarı olup olmadığını belirtmemekle kalmamış aynı zamanda din ile ilgili herhangi bir talebin din istismarı olarak değerlendirilebileceği şeklinde yoruma açık bırakmıştır. Bundan dolayı hareket sürekli din istismarı gerekçesiyle yargı önünde kendini bulmuş ve savunmuştur. Hareket, bu belirsizliğin dini kontrol altına almak isteyenlere malzeme verdiğini savunur. Hiçbir hukuk devletinde din istismarı olarak bir suç ortaya konulamaz. Çünkü birilerin dinini yaşaması, din ve vicdan hürriyetinden kaynaklı dini taleplerde bulunması diğer bazı kişiler için keyfi olarak din istismarı şeklinde algılanabilir. Bu nedenler yasalar mümkün mertebe açık ve anlaşılır olmak zorundalar. Hareket ise yasaların keyfi yorumlara izin veren kısmının hukuki olmadığını ve bazı insani taleplerin üzerini gölgelendirdiğini düşünür. Dini taleplerin engellenmesi konusunda bu kadar keyfi yorumlara açık yasaların varlığı harekete göre jakoben laikliğin veya laikçiliğin bir yansımasıdır.

Hareketin söz konusu ayrımları yapmasının nedeni kendisinin ileriye süreceği argümanların daha tutarlı olmasını sağlamaktır. Hareketin amacı kendisinin ve evrensel laiklik anlayışıyla ülkedeki resmi ideolojinin laiklik anlayışı arasındaki farklıları ortaya koyarak ülkedeki keyfi ve dine yönelik tahakküm etme niyetinin makul düzeyde eleştirmektir.

3.6.3.3. Milli Görüş Hareketi’nin Dini Kamusallaştırması

Türkiye Cumhuriyeti’nin yargı, yasama ve yürütme ile askeri gücü elinde bulunduran birçok kesim dini kamusal alandan soyutlamaya yönelik teşebbüslerde bulunmuşlardır. Refah Partisi’ni kapatma davasında Niyazi Berkes’ten hareketle laiklik, din ve dünya işlerini birbirinden ayıran rejim olarak kabul edilmiştir. Bu durum bir otorite merkezli ayrımın ötesinde “sosyal hayatın eğitim, aile, ekonomi, hukuk, görgü kuralları, kıyafet vb. gibi cephelerinin din kurallarından” ayrılması kast edilmiştir. Milli Görüş Hareketi ise kamusal alandan uzaklaştırılmasına yönelik yapılan çalışmaların karşısında yer almıştır. Hareket gerek iktidar veya iktidar ortağı

gerekse muhalif olduğu dönemlerde kamusal alanlarda dini taleplerde bulunmayı sürdürmüştür. Harekete göre bir insanın kendi değerlerinden soyutlanarak kamusal alanda görünüm sağlayamaz. Bundan dolayı bir milletvekili, yasama faaliyetleri sırasında kendi inancını bir kenara bırakamaz ve ondan kendi inancına aykırı bir durumu desteklenmesi beklenemez. Çünkü insan kendi değeriyle bir bütünü oluşturur. Söz konusu durum hukuktan siyasete, ekonomiden aile politikalarına kadar her mevzuda geçerlidir. Bu manada hareket, faize düzenine karşı çıkış nedeni olarak “sömürü düzenini” gösterse de asıl gerekçe faizin İslâm dini tarafından haram kılınması ve faiz alanın da verenin de Allah’a savaş açtığı kabul edilmesidir. Bu yüzden hangi şartlar altında olursa olsun hareketten faiz konusunda farklı bir düşünceye sahip olması beklenemez. Hareket bu görüşünü de kamusallaştırmaya çalışır.

Hareket, MNP’den Saadet Partisi’ne kadar parti programlarında “Din ve Vicdan Hürriyeti” şeklinde bir alt başlığa yer vermiştir. Bu durumda hareketin kurulduğu günden itibaren din ve vicdan arasında bir ayrım yaptığını göstermektedir. Böyle yapmakla dinin vicdana sığdırılamayacak kadar geniş kaideler muhtevasında barındırdığı belirtilmektedir. Hareket, özellikle İslâm inancının dinin kendisi ile birey arasında bir ilişkiye indirgenemeyecek kadar hem toplumsal hem de siyasî kurallar ihtiva ettiğini belirtir. Bu yüzden harekete göre bir Müslümanın hususi hayatı ile kamusal hayatında farklı davranılması beklenemez. Çünkü Müslümana göre dünyevi hayat hem sınava tabii tutulduğu hem de ailesine, çevresine, diğer insanlara ve Allah’a karşı sorumlu olduğu yerdir. Bu anlayışa sahip olan hareketin mensupları dinlerini kamusal alanda daha özgürce yaşamak için bir dizi taleplerde bulundukları gibi dinin kamusallaştırılmasını da sağlamışlardır. Özellikle imam hatip okulları, din görevlileri, Manevi İlimler Üniversitesi, İslâm Birliği, faizin yasaklanması ve başörtüsünün özgürlüğü gibi talepleri yasama ve yürütme erkinde görev yaptıkları sıralarda alenen ifade etmeleri, parti program ve seçim beyannamelerine yer vermeleri dinin kamusallaştırılmasını kolaylaştırmıştır. AK Parti iktidarıyla birlikte imam hatip okullarının hem orta kısmı hem de lise kısmının sayısı ile birlikte ilahiyat fakültelerinin sayılarının artırılması ve başörtüsü sorununun çözülmesiyle birlikte hareket bazı söylemlerinden vazgeçti. Ancak faiz, zina gibi İslâm dininin yasakladığı

konuların anayasal olarak suç sayılmaması ve iktidarın İslâm Birliği konusunda gereken adımları atmamasından dolayı hareket bu mevzulardaki taleplerini halen gündemde tutmaktadır. Bunun dışında hareket, iktidar olduğu dönemde tarikat ve cemaat liderlerine başbakanlıkta iftar vermesi ve hareket mensuplarının sürekli tarikat, cemaat liderlerini ve İslâmcı sivil toplum kuruluşlarını ziyaret etmeleri dini kamusal alanda görünürlüğünü artırmaya matuf adımlardır.

3.6.4. Milli Görüş Hareketi'ne Göre Laikliğin Sınırları

Milli Görüş Hareketi, laikliğin “matematiksel tanımının” yapılması gerektiğini savunmuştur. Kendilerinin önerdikleri laiklik tanımında “(i)herkes dininde hür olacak” ve “(ii)hiç kimse kendi inancını başkasına kabul ettirmek için şiddet yoluna başvurmuyacak” ifadelerin yer alması gerektiği ve herkesin kanaatini bildirirken inancından referansla hareket etme özgürlüğüne sahip olması gerektiğini savunmuşlardır. Kendilerinin de her din ve inanç mensubuna istediği gibi yaşama hakkını sağlayacaklarını belirtmişlerdir. Milli Görüş Hareketi ve lideri Erbakan’a göre insanlar, kendileri dışındaki diğer insanlara bir “dünya görüşü” (Weltanschauung) dayatma gibi bir hakka sahip değildir. Böyle bir dayatmaya kendileri dâhil herkesin karşı çıkması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte bürokratların veya hükümet mensupların ellerinde bulundurdıkları resmi statüden hareketle keyfî laiklik tanımlamaları yapmalarının önüne geçilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Erbakan ve arkadaşları kendilerinin tabiriyle bu tarz dayatmacı laiklik uygulamalarına karşı çıkmışlardır. Kısacası Milli Görüş Hareketi, laikliğe karşı olmadığını, laikliği düşman olarak görmediğini belirtirken laikliğin “İslâm düşmanlığı” olarak algılanmasına ve söz konusu algılamaya göre hareket edenlere karşı çıktığını, çıkmaya da devam edeceğini vurgulamaktadır. Bu anlamda hareket laikliğin sınırı olarak şiddeti görür. Şiddet ve baskıya karşı çıkmak laikliğin olmazsa olmaz ilkesidir. Bu ilkenin ortadan kalkması aynı zamanda laikliğin ortadan kalkması anlamı taşır.

3.6.5. Milli Görüş Hareketi'nin Dini Taleplerinin ve Laiklik Anlayışı'nın Devamlılığı

Hareket, imam hatip, din görevlileri ve ilahiyat fakültelerinin açılmasının sorun teşkil

ettiği dönemlerde bu kurumların açılması için büyük çabalar göstermiştir. Ancak 3 Kasım 2002 tarihinden itibaren iktidarda “İslamcı” bir tabana sahip ama kendini muhafazakâr demokrat olarak takdim eden AK Parti’nin olması ve imam hatip okulları, ilahiyat fakülteleri, din görevlileri konusunda nicelik olarak önemli adımlar atması hareketin bu taleplerden vazgeçmesini sağlamıştır. Bu dönemden sonra hareket İslâm dinini referans noktası olarak adalet ve liyakat konusundaki taleplerini artırmıştır. Bunun nedeni ise dini talepler konusunda ülkede niceliksel (kemmiyet) anlamda gereğince atımlar atıldığı ancak niteliksel (keyfiyet) olarak bazı adımların atılmadığı gibi atılması gereken adımların görmezlikten gelindiği belirtilmiştir. Temel Karamollaoğlu’nun tabiriyle adalet ve liyakat ile ilgili adımların atılmaması hareketin dinin “mefhum ve muhteva”ya yönelik taleplerin kamusal alanda dile getirilmesini sağlamıştır. Bu anlamda hareket, hem kemiyet hem de keyfiyet yönde dini taleplerde bulunmayı sürdürmüştür.

Hareket, kuruluşundan günümüze faiz ve İslâm Birliği konularında ısrarcı olması taleplerindeki devamlılığı gösteren diğer önemli özelliklerdir. İslâm Birliği ve faiz konusundaki talepleri aynı zamanda hareketi sağ partilerden ayıran temel özelliklerdir.

Recai Kutan ile birebir yapılan mülakatta her ne kadar kendisi şer’i hukuk gibi bir taleplerinden bahsetse de şer’i hukuktan neyi kast ettiklerini ifade etmez. Şer’i hukukun gelmesiyle cari hukukta ne gibi değişiklikler meydana geleceği konusu belirsizdir. Bu nedenle hareketin şer’i hukukla ne gibi değişiklikler talep ettiği bir muammayı sürdürmektedir. Hareketin önde gelen yöneticileri, yasama ve yürütme faaliyetleri esnasında geliştirecekleri söylemlerde ve faaliyetlerinde İslâm inancını referans alacaklarını belirtirler. Bu anlamda hareket, her ne kadar şer’i hukuku genel olarak talep ettiğine yönelik bir vurgu yapmasa da İslâm dinini merkeze alma isteği konusunda bir devamlılığa sahiptir. Misal vermek gerekirse hareketin faiz ve zina konularına karşı çıkmasının sebebi olarak insanları sömürülmesi ve ahlaki değerlerin yozlaştırılması olarak gösterilse de bunlar ikincil konumunda olan nedenlerdir. Asıl karşı çıkış sebebi İslâm dininin bunları haram kılmasıdır.

1969 yılında günümüze kadar hareket laiklik anlayışının dört tane “olmazsa olmaz” şartını sayar. Bunlar: (i) İfade hürriyeti; İnancını açıklama ve inancına uygun

konuşma hürriyeti. (ii). Öğrenim hürriyeti; Dinini öğrenme ve öğretme hürriyeti. (iii) Örgütlenme hürriyeti; İnanan insanların dini hizmetleri gerçekleştirmek için örgütlü olarak çalışma hürriyeti. (iv). İbadet hürriyeti; Dininin emirlerini yerine getirebilme ve inancına uygun olarak yaşama hürriyeti. Hareketin sürekli bu dört şartı gündemde tutması ve bunların laiklik anlayışının şartı koşması hareketteki devamlılığı gösterir.

Milli Görüş Hareketi'nin laiklik ile ilgili söylemlerinin yanında “hak” veya “hoşgörü” anlayışına vurgu yaptığı fark edilmektedir. İslam inancının toplumsal kaideler içermesi, ülkenin çoğunluğunun Müslüman olması ve geçmişte üstlenen misyon nedeniyle İslam ülkelerinin Türkiye'ye bakışından dolayı devlet ile dini iki ayrı küme olarak düşünmenin imkansızlığına vurgu yaptığı anlaşılmaktadır. Özellikle son dönemlerde birçok Avrupa ülkesinde “aşırı sağ” partilerin, Hindistan gibi Asya ülkelerde dini taleplerin artması sonucunda modern devletin dine bakışı tekrar masaya yatırılmıştır. Özellikle Türkiye'nin Osmanlı Devleti'nin bir varisi konumunda olması, halkın büyük çoğunluğunun İslâm inancını beslemesi ve İslâm ülke halklarının Türkiye'den beklentileri ülkenin laik bir devlet gibi hareket etmesini engellemektedir. Bu durumu fark eden Milli Görüş Hareketi de Türkiye Cumhuriyeti'nin din ve inançlı bireyler karşısında yaşadığı problemlerden dolayı laiklik yerine “İngiliz sekülerizmi”ni savunmuştur. İngiliz sekülerizmiyle İngiltere'nin dini yok sayma ve ona tahakküm etme yerine dinle barışık şekilde hareket etmesi kast edilmektedir. Aslında hareketin İngiliz sekülerizmi talebi siyasal alanda büyük bir tepkiyle karşılaşmamak için ara geçiş formu olarak istediği fark edilmektedir. Laiklik, mutlak anlamda din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının öngörürken İngiliz sekülerizmi din ve devletin işbirliği içerisinde hareket etmesini öngörür. Hareketin isteği de İslâm dinini merkeze alarak yasama ve yürütme erkinde düzenlemelerin yapılmasıdır. Kısmen İngiliz sekülerizmi hareketin anlayışına uygun bir yapıya sahip olmasından dolayı hareket laikliğe göre İngiliz sekülerizmini incelemektedir.

Kutan'ın açıklamalarından hareketle Milli Görüş Hareketi, İslam dışındaki diğer dinlere de yaşam ve örgütlenme hakkı tanıyan bir “hak” ve Erbakan'ın ifadeleriyle bir “hoşgörü” anlayışına sahiptir. Bu anlamda hareketin hem iktidar ortağı hem de

muhalif olduğu döneme bakılırsa İslâm inancına karşı pozitif bir tarafsızlığı⁵²⁶ savunduğu rahatlıkla fark edilmektedir. Çünkü hareketin hoşgörü anlayışını İslâm’dan hareketle bir fikr-i müdire dayanır. Ancak söz konusu pozitif tarafsızlıktan hareketle diğere din ve dindarlara karşı şiddet uygulanmasına izin vermemiştir. Hareket, her din mensubuna kendi inancına yayma hürriyetini herkese tanınması gerektiğini belirtirken hiç kimseye kendi dinini zorla bir başkasına dayatılmasına müsaade edilmemesi gerektiğini vurgular. Şiddete başvurmadıktan sonra her din mensubunun “(i) istediğı dine inanma hürriyeti (ii) dinini yayma hürriyeti, (iii) aynı şekilde inanan insanlar beraber örgüt kurma hürriyeti ve (iv) öğretim, tedris hürriyeti”ne sahiptir. Bu manada Milli Görüş Hareketi için birinci öncelik devletin laik olup olmadığı değil, dine mensup insanların söz konusu bu dört hürriyete sahip olup olmadığıdır. Bundan dolayı hareket İslâm’dan referansla ve tarihî birikimden yararlanarak bir “hoşgörü” anlayışı geliştirmiştir. Böylece Milli Görüş Hareketi sahip olduğu hoşgörü anlayışını laiklik anlayışı olarak takdim etmiştir. Söz konusu anlayış doğal olarak İslam inancına karşı yapısında pozitif tarafsızlık barındırmakla birlikte İslâm’ın özü gereğı diğere inanç mensuplarına da kendi dinlerini rahatça yaşama hakkı verir. Hiç kimseye şiddet yoluyla dinini uygulatmaya çalışmaz.

Erbakan, her ne kadar kendisi ve kurmuş olduğu partiler “din istismarı” adı altında dini siyasete alet etmekle suçlansa dahi kendisini “Müslüman” veya “dindar” olarak nitelendiren kesimin temsilcisi olarak görmüştür. Türkiye’nin demokratikleşme sürecinde bu kesimin siyasî taleplerini ilk defa siyasî arenaya taşımıştır. Bunun sonucunda söz konusu kesimin dini kimliklerini koruyarak politik arenaya dâhil olmalarını ve bu durumun zamanla kalıcı hale gelmesini sağlayan bir hareket meydana getirmiştir.⁵²⁷ Bu manada Milli Görüş Hareketi, sağ partilerin İslâm’a sadece kültürel alanda bir hayat hakkı tanımalarına karşı siyasi alanda da İslâm’ın taleplerini dile getiren bir harekettir.

⁵²⁶ Pozitif tarafsızlık kavramıyla Milli Görüş Hareketi’nin tüm dinlere aynı mesafede davranmadığı, İslâm dinini diğere dinlerden farklı olarak merkezi bir konuma yerleştirdiğı bununla birlikte diğere dinlerin yaşam alanlarını ortadan kaldırmadığı ve bu dinlere mensup kişilerin din ve vicdan hürriyetini ortadan kaldırmayı hedeflememesi kast edilmektedir.

⁵²⁷ Nazım Maviş, “Necmettin Erbakan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/erbakan-necmettin>, 12 Haziran 2019.

SONUÇ

Türkiye Devleti 1921 Anayasasıyla birlikte resmi din olarak İslâm'ı benimsemiştir. Ancak ilerleyen zamanlara ilgili madde Anayasa'dan çıkartılmıştır. 1937 yılında laiklik ile ilgili madde anayasaya ekleninceye kadar ülkede *de facto* uygulanmaktaydı. Bu tarihten sonra laiklik *de jure* yürürlüğe girmiştir. Din ve devlet arasındaki ilişki ilk dönem intibak paradigması çerçevesinden ele alınırken 1924 yılından sonrası ise devletin din üzerinde tahakküm kurmayı amaçlamasından dolayı denetim/tahakkümcü paradigma çerçevesinden incelenmiştir. Devletin din üzerine tahakküm kurma çabaları hep sorgulanmıştır. Buradan hareketle birçok düşünür ve siyasetçi devletin izlediği dayatmacı laiklik anlayışını sert bir şekilde eleştirmiştir. Söz konusu eleştirilerden ve dine dair taleplerden dolayı birçok siyasi hareket laikliğe aykırı davrandığı ve laikliğe aykırı eylemlerin odak noktası haline geldiği gerekçesiyle kapatılma davalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Milli Görüş Hareketi'nin üç partisi (Milli Nizam Partisi, Refah Partisi ve Fazilet Partisi) bu gerekçeyle kapatılmıştır.

Siyasi arenaya Necmettin Erbakan liderliğinde bir grup insan “Bağımsızlar Hareketi” ismiyle 1969 yılındaki seçimlere girmiştir. Erbakan liderliğinde 1970 yılında hareketin ilk partisi Milli Nizam Partisi kurulmuştur. Hareket, ilk dönemlerde Müslümanların ahirette kitabı sağ ellerinden almalarından dolayı kendini “sağcı” olarak takdim etmiştir. Milli Selamet Partisi'nin kurulmasından sonra ise hareket, “Milli Görüş” ismini kullanmaya başlamıştır. Hareket, milli kavramıyla “national”a değil dine (İslâm'a) atıf yapmaktadır. Bu anlamda hareket kendini İslâm dininden hareketle konumlandırmaktadır.

Hareket ortaya çıktığın ilk günden itibaren laiklik kavramıyla karşı karşıya gelmiştir. Bu yüzden sürekli olarak resmi laiklik anlayışını aşındırmak için birçok girişimlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda Erbakan ve arkadaşları her platformda sözlerine “Es-Selamü Aleyküm” ve “Müslüman Kardeşlerim” şeklinde başlamışlardır. Böylece Müslüman vurgusunu kamusal alanda yankılanmasını sağladılar. Hareket, kendisini bir cihad hareketi olarak tanımlaması resmi laiklik anlayışını aşındırmada izlediği diğer bir yöntemdir. 1982 Anayasası ile birlikte “din istismarı” diye yeni bir suç ortaya konulması ve dini referanslardan hareketle yasama faaliyetleri sırasında bir

önerge verilmesini yasaklanması hareketin büyük tepkisini çekmiştir. Hareketin önde gelen yöneticileri herhangi bir insanın kendi değerlerinden bağımsız bir şekilde yasama faaliyetlerine katılmasının mümkün olmadığını her platformda dile getirmişlerdir. Bu nedenle hiç kimsenin kendilerinden Müslüman değerlerini bir kenara bırakmalarını beklememeleri gerektiğini vurgulamışlardır. Bunların dışında resmi laiklik anlayışından hareketle yürütme erkinde bulunan birçok kişi, bürokrat ve üst düzey askeri yönetici dinin vicdanlara hapsedilmesi gerektiğine dair görüşleri hareket tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Dinin ferde yönelik talepleri olduğu gibi içtimai emirlerinin de söz konusu olduğu hareket tarafından dile getirilmiştir. Bu anlamda harekete göre dini, vicdanlara sığdırmaya yönelik faaliyetler, din ve devlet işlerinin ayırımından ziyade dine müdahale etme anlayışından kaynaklanmaktadır. Hareket, resmi laiklik anlayışını aşındırmak için izlediği diğer bir yöntem ise sürekli olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin dâhil olduğu bir İslâm Birliği'ni ülkenin gündemine getirmesidir. Bu amaçla hareket iktidar olduğunda yaptığı ilk icraatlarından biri D-8'i kurmak olmuştur. Bunların dışında hareket, kılık kıyafet, imam hatip okulları ve Manevi İlimler Üniversitesi ile ilgili taleplerini her seçim döneminde belirtmiştir. Son olarak da hareket Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kadrosunu artırılmasına yönelik taleplerini hükümet ortağı olduğu koalisyonların protokollerine dâhil etmiştir. Böylece ülkedeki hem camilerin hem de müezzin ve imamların sayısının artırılmasını sağlamıştır.

Hareket, kendi laiklik anlayışıyla resmi laiklik anlayışı arasındaki farklılıkları dile getirir. Kendi laiklik anlayışını “gerçek laiklik” ve “demokratik laiklik” olarak sunarken statükonun anlayışını “jakoben laiklik” ve “laikçilik” olarak adlandırır. Statüko, kendi laiklik anlayışından hareketle birçok insanın (özellikle öğrenci ve memurların) dini görevlerini yerine getirme konusunda sınırlandırmalar getirmesi hareket tarafından eleştirir. Harekete göre “gerçek laiklik”, herhangi bir kimsenin veya kurumun, kişilerin dini amellerine ve inancına müdahale etmesini engeller ve yasaklar.

Hareketin faizin yasaklanması ve zinanın suç sayılmasına dair talepleri dini kamusalallaştırmaya yöneliktir. Bu anlamda hareketin dini özel alandan çıkarıp kamusal alanda kendisine söz hakkı tanınmasını sağlamıştır. Hareket mensupları

kendilerini Müslüman olarak tanımladıklarından kamusal alanda kendi değerlerinden bağımsız bir şekilde hareket edilemeyeceğini vurgularlar. Özellikle imam hatip okulları, din görevlileri, Manevi İlimler Üniversitesi, İslâm Birliği, faizin yasaklanması ve başörtüsünün özgürlüğü gibi talepleri yasama ve yürütme erkinde görev yaptıkları sıralarda alenen ifade etmeleri, parti program ve seçim beyannamelerine yer vermeleri dinin kamusallaştırılmasını kolaylaştırmıştır.

Hareket, laikliğin sınırlarını belirtmek amacıyla kavramın bir matematiksel tanımının yapılması gerektiğini dile getirir. Kendilerinin önerdikleri laiklik tanımında “(i)herkes dininde hür olacak” ve “(ii)hiç kimse kendi inancını başkasına kabul ettirmek için şiddet yoluna başvurmaz” ifadelerin yer alması gerektiği ve herkesin kanaatini bildirirken inancından referansla hareket etme özgürlüğüne sahip olması gerektiğini savunmuşlardır. Bu anlamda hareket, hiç kimsenin başkasının inancını yaşaması konusunda engel çıkaramayacağı ve başkasına kendi inancını şiddet yoluyla dayatmayacağı konularının laikliğin en temel sınırları olarak görür. Milli Görüş Hareketi ve lideri Erbakan’a göre insanlar kendileri dışındaki diğer insanlara bir “dünya görüşü (Weltanschauung)” dayatma gibi bir hakka sahip değildirler. Böyle bir dayatmaya kendileri dâhil herkesin karşı çıkması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Hareket, siyasi olarak hayatına başladığı günden bu yana İslâm dininden referansla birçok konuda taleplerde bulunmuştur. Kimi zaman imam hatip okulları, başörtüsü, Manevi İlimler Üniversitesi gibi şekli ve niceliksel taleplerde bulunurken kimi zaman ise İslâm dininden referansla adalet ve liyakat gibi niteliksel taleplerde bulunmuştur. Bu nedenle hareket, pozitif tarafsızlık anlayışına sahiptir. Diğer bir deyişle hareket, İslâm dinini merkezi bir konuma yerleştirirken diğer dinlerin yaşam alanına müdahale etmemeyi öngörür. Hareket, tüm dinlerin için ifade etme, öğrenme, öğretme, örgüt kurma ve ibadet hürriyetine sahip olmaları gerektiğini belirtir. Bu durum hareketin bir “hoşgörü” veya “hak” anlayışıyla hareket ettiğini gösterir. Bu konu hareketin devamlılık anlayışının bir yansımasıdır.

KAYNAKÇA

Abdullah Uçman, “Ali Suâvi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-suavi>, 30 Ekim 2018

Adalet Bakanlığı, **1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının İlk ve Son Hali (Karşılaştırma Tablosu)**, (Çevrimiçi)
<http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/1982ilkson.pdf>, 12 Mayıs 2019

Ahmet Akgül, **Dünyanın Değişimi ve Erbakan Devrimi**, İstanbul, Doğu Yayınları, 1995

Ahmet Davutoğlu, **Medeniyet Dönüşümü**, İstanbul, Küre Yayınları, 2018

Ahmet Okumuş, “Laiklik ve Yorgunluk”, **Anlayış**, S.42, Kasım 2006, s. 52-53

Ahmet Özel, “Cihad”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/cihad#1>, 22 Mayıs 2019

Ahmet T. Kuru, “Secularism in Turkey: “Myths and Relaties””, **Insight Turkey**, S.3, C.10, 2008, s.101-110

Ahmet T. Kuru, Alfred Stepan, “Bir ‘İdeal Tip’ ve Skala Olarak Laiklik: Türkiye, Fransa ve Senegal Karşılaştırması”, **Türkiye’de Demokrasi, İslâm ve Laiklik**, Der. Ahmet T. Kuru, Alfred Stepan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 91-114

Ahmet Yaşar Ocak, **Osmanlı Sufiliğine Bakışlar**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015

Ahmet Yaşar Ocak, **Selçuklular Osmanlılar ve İslam**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017

Ahmet Yaşar Ocak, **Türkiye Sosyal Tarihinde İslamın Macerası**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015

AİHM, **Refah Partisi ve Diğerleri / Türkiye Davası**, (Çevrimiçi)
<https://www.kararara.com/aihm/turkce3/aihm11860.htm>, 22 Mayıs 2019

Ali Akyıldız, “Tanzimat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/tanzimat>, 30 Ekim 2018

Ali Bulaç, **Göçün ve Kentin Siyaseti (MNP'den SP'ye Milli Görüş Partileri)**, İstanbul, Çıra Yayınları, 2009

Ali Bulaç, “Medine Vesikası Hakkında Genel Bilgiler”, **Birikim Dergisi**, S.38-39, Haziran/Temmuz 1992, s. 102-111

Ali Fuad Başgil, **Din ve Laiklik**, İstanbul, Yağmur Yayınevi, Mayıs 2012

Ali Fuad Başgil, **27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri**, İstanbul, Yağmur Yayınevi, 1996

Ali Yaşar Sarıbay, **Global Toplumda Din ve Türkiye**, İstanbul, Everest Yayınları, 2004

Ali Yaşar Sarıbay, **Kamusal Alan, Diyalojik Demokrasi, Sivil İtiraz**, İstanbul, Alfa Yayıncılık, 2000

Ali Yaşar Sarıbay, “Milli Nizam Partisi’nin Kuruluşu ve Programının İçeriği”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, C. 6, Der. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 576-590

Ali Yaşar Sarıbay, **Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995

Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye’de Modernleşme, Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olay**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1985

Aljazeera Turk, **Kronoloji: Öncesi ve sonrasıyla 12 Eylül**, (Çevrimiçi) <http://www.aljazeera.com.tr/kronoloji/kronoloji-oncesi-ve-sonrasiyla-12-eylul>, 9 Mayıs 2019

Amit Bein, **Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti**, Çev. Bülent Üçpınar, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013

Anayasa Mahkemesi, 16 Ocak 1998, no. 1998/1

Anayasa Mahkemesi, 22 Haziran 2001, no. 2001/2

Asım Cüneyd Köksal, **Fıkıh ve Siyaset**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2016

Atilla Nalbant, “Türk Anayasalarında Laiklik İlkesi ve Din İşlerinin Düzenlenmesi”, **Tartışılan Laiklik: Fransa ve Türkiye’de İlkeler ve Algılamalar**, Der. Samim Akgönül, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 65-73

Atilla Yayla, “AİHM’nin RP Kararı Üzerine”, **Liberal Düşünce**, S. 23, Yaz 2001, s. 76-80

Atilla Yayla, “FP’nin Kapatılması ve Türkiye’nin Cari sisteminin Çıkmazları”, **Liberal Düşünce**, S. 23, Yaz 2001, s. 61-75

Ayhan Yalçinkaya, “Orta Çağ ve Feodalite: Bitmeyen Tartışma ve Siyasal Düşünce”, **Sokrates’ten Jakopenlere Batı’da Siyasal Düşünceler**, Ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 237-262

Ayşe Hür, **Erbakan, Milli Görüş, 28 Şubat**, Radikal, 28 Mart 2014

Batuhan Ustabulut, **Türkiye’de Parti Disiplini ve Parti İçi Demokrasi İlişkisi**, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 2017

BBC New Türkçe, **BBC Arşivinde Türkiye**, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/bbcturkce/status/1055844321444933638?s=17>, 20 Mayıs 2019

BBC Türkçe, **1982 Referandumu: Mavi, Beyaz’a Karşı**, (Çevrimiçi) <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39450106>, 9 Mayıs 2019

Berdal Aral, “An Inquiry Into The D-8 Experiment: An Incipient Model of An Islamic Common Market?”, **Alternatives: Turkish Journal of International Relations**, S. 1-2, Bahar -Yaz 2005, s. 89-107

Berk İlke Dünder, “Editör’ün Notu: Laiklik-Sekülerleşme Tartışmaları”, **Laikliği Yeniden Düşünmek**, Ed. Carig Calhoun, Jonathan VanAntwerpen, Mark Juergensmeyer, Ankara, Nika Yayınevi, 2017, s. 7-10

Bernadette Andrea, ““Allah’ın Selamı Üzerlerine Olsun”: Osmanlı Ruhu, Erken Modern Dönemde Hoşgörü Modelleri ve Çok-kültürlülük Üzerine Çağdaş Tartışmalar”, Çev. Yeliz Usta, **Osmanlı Hoşgörüsü**, Ed. Kemal H. Karpat, Yetkin Yıldırım, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s. 73-102

Bernard D’Hellencourt, “Birleşik Krallık’ta “Hristiyan Sekülerleşmesi”nin Değişkenlikleri”, **Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik**, Haz. Jean Bauberot, Çev. Fazlı Arabacı, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2003, s.167-180

Binnaz Toprak, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, **Türk Siyasal Hayatın Gelişimi**, Ed. E. Kalycıoğlu, A. Y. Sarıbay, İstanbul, Beta Yayınları, 1986, s. 173-185

Buran Dağlı, Belma Aktürk, **Hükümet Programları 1920-1960**, Ankara, TBMM Basımevi, 1988

Bülent Alan, **D-8: Yeni Bir Dünya**, İstanbul, Yörünge Yayınları, t.y.

Bülent Ecevit, **Sayın Bülent Ecevit - Bu Hanıma Haddini Bildiriniz**, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=zhQGIDyBIhU>, 21 Mayıs 2019

Bülent Tanör, “İslam ve Demokrasi Üzerine”, **Saçak**, S. 18, Temmuz 1985

Bülent Tanör, **Kurtuluş Kurtuluş**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2000

Bülent Tanör, **Kuruluş**, y.y., Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1997

C. H. P. 5. Büyük Kurultay Zabıtları, Ulus Basımevi, Ankara, 1939

Cahit Tanyol, **Laiklik ve İrtica**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1989

Carter Vaughn Findley, **Turkey, Islam, Nationalism, and, Modernity: A History, 1789 – 2007**, London, Yale University Press, 2010

Cemil Koçak, **Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011

Charles Taylor, “Batı Sekülerliği”, Çev. Önder Özden, **Laikliği Yeniden Düşünmek**, Der. Craig Calhoun, Jonathan VanAntwerpen, Mark Juergensmeyer, İstanbul, Nika Yayınevi, 2017, s. 51-83

Chen Yang, Changgang Guo, “National Outlook Movement in Turkey: A Study on the Rise and Development of Islamic Political Parties”, **Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)**, C.9, S. 3, 2005, s. 1- 28

Craig Calhoun, Jonathan VanAntwerpen, Mark Juergensmeyer, “Giriş”, Çev. Menekşe Sözbilir, **Laikliği Yeniden Düşünmek**, Der. Craig Calhoun, Jonathan VanAntwerpen, Mark Juergensmeyer, Nika Yayınevi, Ankara: 2017, s. 11-50

Cumhuriyet, 9 Şubat 1970

D. Mehmet Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996

Davut Dursun, **Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, İstanbul, İşaret Yayınları, 1989

Davut Dursun, **Laiklik, Siyaset ve Değişim**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995

Davut Dursun, **Yol Ayrımındaki Milli Görüş Hareketi**, Yeni Şafak, 12 Temmuz 2001

Deutsche Welle, **Müslümanların Papa'ya Tepkisi Büyüyor**, (Çevrimiçi) <https://www.dw.com/tr/m%C3%BCsl%C3%BCmanlar%C4%B1n-papaya-tepkisi-b%C3%BCy%C3%BCyor/a-2520535>, 22 Mayıs 2019

Doğan Duman, **Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık**, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 1999

Douglas A. Howard, **The Modern of Turkey**, California, Greenwood 2001 Press, 2016

Dücan Cündioğlu, **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1999

Dücan Cündioğlu, “Ernest Renan ve “Reddiyeler” Bağlamında İslam – Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, **Dîvân**, İstanbul, 1996/2, s.1-94

Dücan Cündioğlu, **Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1998

Dünya Bülteni, **Merve Kavakçı Olayında Neler Olmuştu?**, (Çevrimiçi) <https://www.dunyabulteni.net/genel/merve-kavakci-olayinda-neler-olmustu-h278840.html>, 21 Mayıs 2019

Ebubekir Sifil, **“İki Günü Birbirine Eşit Olan...” Hadisi**, (Çevrimiçi) <https://ebubekirsifil.com/okuyucu-sorulari/okuyucu-sorulari-18-iki-gunu-birbirine-esit-olan-hadisi/>, 1 Mayıs 2019

Ekrem Kızıldaş, **Herkesin Hocası Erbakan**, İstanbul, Hayat Yayıncılık, 2011

Ekrem Şama, **Allah Dostu Erbakan**, İstanbul, Gonca Yayınevi, 2015

Erbakan Külliyyatı, **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-1**, Der. Mustafa Uzun, Ankara, MG V Yayınları, 2014

Erbakan Külliyyatı, **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-2**, Der. Mustafa Uzun, Ankara, MG V Yayınları, 2014

Erbakan Külliyyatı, **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-5**, Der. M. Mustafa Uzun, Ankara, MG V Yayınları, 2014

Ergun Özbudun, “Laiklik ve Din Hürriyeti”, **Demokratik Anayasa**, Ed. Ece Göztepe, Aykut Çelebi, İstanbul, Metis Yayınları, 2012

Ergun Özbudun, William Hale, **Türkiye’de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm**, İstanbul, Doğan Kitap, 2010

Erik Jan Zürcher, **Turkey, A Modern History**, London, I.B. Tauris, 2017

Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014

ESAM, **AP, MSP, CGP ve MHP Arasında Yapılan Koalisyon Protokolü**, (Çevrimiçi)

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/2%20MSP/1975_AP_MSP_CGP_ve_MHP_Kolalisyon_Protokolu.pdf, 5 Mayıs 2019

ESAM, **D-8 [Developng 8]**, (Çevrimiçi) http://www.esam.org.tr/d-8_k28.html, 25 Mayıs 2019

ESAM, **D-8 İşbirliği**, (Çevrimiçi) <http://www.esam.org.tr/pdfler/D-8/k%C3%BCt%C3%BCphane/D-8%20%C4%B0%C5%9Fbirli%C4%9Fi-D%C4%B1%C5%9Fi%C5%9Fleri%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1.pdf>, 25 Mayıs 2019

ESAM, **Erbakan Hükümeti Koalisyon Protokolü (RP-DYP)**, (Çevrimiçi) [http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/MG%20H%C3%BCk%C3%BCmetleri/Refah-](http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/MG%20H%C3%BCk%C3%BCmetleri/Refah-Yol%20H%C3%BCk%C3%BCmeti%20Koalisyon%20Protokol%C3%BC.pdf)

[Yol%20H%C3%BCk%C3%BCmeti%20Koalisyon%20Protokol%C3%BC.pdf](http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/MG%20H%C3%BCk%C3%BCmeti%20Koalisyon%20Protokol%C3%BC.pdf), 16 Mayıs 2019

ESAM, **I. Ecevit Hükümeti Koalisyon Protokolü (CHP-MSP)**, (Çevrimiçi) http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/MG%20H%C3%BCk%C3%BCmetleri/CHP-

MSP%20H%C3%BCK%C3%BCmeti%20Koalisyon%20Protokol%C3%BC.pdf, 1
Mayıs 2019

ESAM, **I. Ecevit Hükümet Programı – CHP-MSP**, (Çevrimiçi)
http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/MG%20H%C3%BCK%C3%BCmetleri/CHP-MSP%20H%C3%BCK%C3%BCmeti%20Program%C4%B1.pdf, 2
Mayıs 2019

ESAM, **Saadet Partisi Programı 2001**, (Çevrimiçi)
http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/5%20SP/sp_2001_program.pdf, 21
Mayıs 2019

ESAM, **3. Uluslararası Milli Görüş Sempozyumu**, (Çevrimiçi)
http://www.esam.org.tr/uluslararasi-milli-gorus-sempozyumu_d168.html, 25 Şubat
2019

Eşref Edip, **Kara Kitap**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2012

Eşref Edip, “Müslüman Türk Milleti Din Hürriyetine Tamamen Sahip midir”,
Sebilürreşad, C. VI, S. 132

Fahrettin Gün, **Din-Siyaset ve Laiklik**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2001

Falih Rıfkı Atay, **Atatürkçülük Nedir?**, İstanbul, Ak Yayınları, 1969

Fazilet Partisi, **Fazilet Partisi Genel Başkanı Recai Kutan’ın Basın Toplantısı**,
Ankara, y.y., 1998

Fazilet Partisi, **Fazilet Partisi’nin Anayasa Değişikliğine Dair Uzlaşma Metni**,
Ankara, y.y., 1999

Fazilet Partisi, **İlk Adım Toplantısı**, Ankara, y.y., 1998

Fazilet Partisi, **Türkiye’nin Öncelikleri ve Temel Görüşümüz**, Ankara, y.y., 1998

Fazilet Partisi Kızılcihamam Toplantıları, **Genel Başkan Recai Kutan’ın Açış
Konuşması, FP Meclis Grubu Sonuç Bildirisi, FP Danışma Meclisi Sonuç
Bildirisi**, Ankara, Semih Ofset Matbaacılık, t.y.

Fehmi Cumaloğlu, “Dinsizlik de Bir Dindir”, **Yankı**, S. 236, 22-28 Eylül 1975

Fehmi Çalmuk, “Necmettin Erbakan”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce:**

İslamcılık, C. 6, Der. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 550-575

Fedai Dergisi, **Olaylardan İlhamlar**, S. 52, Aralık 1969

Feridun Emecen, “Selim I”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/selim-i>, 30 Ekim 2018

Feroz Ahmad, **The Making of Modern Turkey**, London, Routledge, 1993

Gökhan Tuncel, Bekir Gündoğmuş, “Türkiye Siyasetinde Merkez-Çevrenin Dönüşümü ve Geleneksel Merkezin Konumlanma Sorunu”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C. 3, S.14, 2012, s. 137-158

Grace Davie, Rebecca Catto, “İngiltere”, **Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi**, Ed. Ali Köse, Talip Küçükcan, Ankara, İSAM Yayınları, 2016, s. 187-215

H. Bayram Kaçmazoğlu, **Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları**, İstanbul, Birey Yayıncılık, 1988

Haberler, **Karaman: Tezkereyi Erbakan’ın Mektubu Engelledi**, (Çevrimiçi) <https://www.haberler.com/karaman-tezkereyi-erbakan-in-mektubu-engelledi-4421156-haberi/>, 22 Mayıs 2019

Hakan Uzun, “İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1947 Olağan Kurultayı”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S. 25, s. 101 – 139

Halil İnalçık, “Osman I”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/osman-i>, 5 Şubat 2018

Halil İnalçık, **Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016

Hasan Aksay, **Milli Davamız**, İzmir, Karınca Matbaası, 1971

Hasan Gümüšoğlu, “Modernizmin Din Politikaları Üzerinde Etkisi ve İtikad Açısından Sonuçları (Cumhuriyet’in İlk Yıllarında)”, **Ekev Akademi Dergisi**, S. 57, 2013, s. 295-310

Hasan T. Kösebalaban, “AİHM Kararı ve Avrupa-Merkezcilik”, **Liberal Düşünce**,

S. 23, Yaz 2001, s. 81-82

Haydar Seçkin Çelik, **İnönü Döneminde Kemalizm: Değişim ve Süreklilik (1938-1950)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü: Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2016

Hayrettin Kahraman, **İman Tazelemek**, Yeni Şafak, 23 Nisan 2006

Hubıyar Demirbağ, **Refah Partisi Hemşehri Cemaat İlişkisi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1997

Hürriyet, **Erbakan'dan Hükümet'e Irak Eleştirisi**, (Çevrimiçi)
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erbakandan-hukumete-irak-elestirisi-176701>, 22 Mayıs 2019

Hürriyet, **Hoca'yı Yakan Sözler**, (Çevrimiçi)
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/hocayi-yakan-sozler-39139244>, 22 Mayıs 2019

Hürriyet, **Papa Gelmesin Mitingi**, (Çevrimiçi)
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/papa-gelmesin-mitingi-5507678>, 22 Mayıs 2019

Hürriyet, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri**, (Çevrimiçi)
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-cumhuriyeti-hukumetleri-134271>, 16 Mayıs 2019

İbrahim Kalın, “Laiklik Maceramız”, **Anlayış**, S. 42, Kasım 2006, s. 44-46

İhsan Yılmaz, “Çeşitlilik, Yasal Çoğulculuk, Osmanlı Yüzyıllarında Barış İçinde Birlikte Yaşama”, Çev. Yeliz Usta, **Osmanlı Hoşgörüs**, Ed. Kemal H. Karpat, Yetkin Yıldırım, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s. 103-133

İbrahim Sarı, **Ziya Gökalp Makaleleri**, Antalya, Nokta E-Kitap Yayınları, 2017

İlber Ortaylı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**, İstanbul, Kronik Yayınları, 2018

İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012

İlber Ortaylı, **Milli Kelimesini En Doğru Anlayan Erbakandır**, (Çevrimiçi)
<https://www.youtube.com/watch?v=AdCbEpJ7dzw>, 25 Şubat 2019

İoanna Kuçuradi, “Laiklik ve İnsan Hakları”, **Laiklik ve Demokrasi**, Der. İbrahim Ö. Kaboğlu, İstanbul, İmge Yayınları, 2001

Levent Gönenç, “Ortaçağ Avrupası’nda Anayasalcılığın Düşünsel ve Kurumsal Temelleri”, **Prof. Dr. Ergun Özbudun’a Armağan**, C. II: Siyaset Bilimi, Ankara, Yetkin Yayınları, 2008, s. 267-291

Linda T. Darling, “Osmanlı Sınırında Hristiyan – Müslüman Etkileşimi: Erken Dönem Osmanlı Tarihinde Gaza ve Yerleşim”, Çev. Yeliz Usta, **Osmanlı Hoşgörüsü**, Ed. Kemal H. Karpat, Yetkin Yıldırım, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s. 135-162

Lütfi Sunar, Abdülkadir Macit, “Necmettin Erbakan”, **İslam Düşünce Atlası**, (Çevrimiçi) <https://www.islamdusunceatlası.org>, 12 Haziran 2019

M. Emin Yaşar, “Mehmet Zahid Kotku”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, C. 6, Der. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 326-329

M. Hakan Yavuz, **Erbakan’dan Erdoğan’a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam**, Çev. Leman Adalı, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011

M. Hakan Yavuz, “Millî Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, C. 6, Der. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 591-603

M. Şükrü Hanioglu, “Abdullah Cevdet”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-cevdet>, 30 Ekim 2018

M. Şükrü Hanioglu, “Batılılaşma”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/batililasma#1-giris>, 30 Ekim 2018

M. Şükrü Hanioglu, “Kemalizm’in Tarihi Kökenleri”, **Türkiye’de Demokrasi, İslâm ve Laiklik**, Der. Ahmet T. Kuru, Alfred Stepan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 31-57

Mehmet Âkif Aydın, “Mecelle-i Ahkâm-i Adliyye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecelle-i-ahkam-i-adliyye>, 6 Şubat 2018

Mehmet Ali Ağaoğulları, “Dünyevi İktidara Doğru”, **Sokrates’ten Jakopenlere Batı’da Siyasal Düşünceler**, Ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 263-288

Mehmet Ali Kılıçbay, “Laikliği ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek”, **Cogito**, S. 1, Yaz 1994, s. 15-21

Mehmet Ali Kirman, **Din ve Sekülerleşme**, Adana, Karahan Kitapevi, 2005

Mehmet Emin Gerger, **Bilinmeyen Yönleriyle Necmettin Erbakan**, İstanbul, Gerger Yayınları, 2011

Mehmet Saray, **Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü Atatürk ve Laiklik**, Ankara, Divan Yayıncılık, 2002

Mete Tunçay, “Din Devlet İlişkileri/Laiklik”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983

Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: DP’nin Altın Yılları: 1950-1954**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990

Mevzuat, **Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun**, (Çevrimiçi) <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.677.pdf>, 30 Ekim 2018

Mevzuat, **Tevhidi Tedrisat Kanunu**, (Çevrimiçi) <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.430.pdf>, 31 Ekim 2018

Mevzuat, **Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun**, (Çevrimiçi) <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1353.pdf>, 30 Ekim 2018

Millî Gazete, **Tarihte Bugün: MSP Genel Başkanı Erbakan!**, 21 Ekim 2014

Millî Gazete, **Temel Karamollaoğlu: Milli Görüş Bir Cihad Hareketidir**, (Çevrimiçi) <https://www.milligazete.com.tr/haber/2500528/temel-karamollaoğlu-milli-gorus-bir-cihad-hareketidir>, 15 Mayıs 2019

Milli Nizam Partisi Kuruluş Beyannamesi, Ankara, Nüve Matbaa, t.y.

Milli Nizam Partisi Program ve Tüzük, Ankara, As Matbaası, t.y.

Milli Selamet Partisi 3. Büyük Kongresi, 24 Ekim 1976

Millî Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi, İstanbul, Fatih Yayınevi, 1973

Millî Selâmet Partisi 1977 Seçim Beyannamesi, **5 Haziran 1977 Seçimleri seçim**

Beyannamesi, y.y., t.y.

Milliyet, 6 Ağustos 1973

Milliyet, 12 Ekim 1998

MNP İzmir Gençlik Teşkilâtı (Haz.), **Basında Prof. Dr. Necmettin Erbakan**, İzmir, İstiklâl Matbaası, t.y

MSP Parti Program ve Tüzük, Elif Matbaacılık, Ankara: t.y.

Mustafa Erdoğan, “AİHM’nin RP Kararının Düşündürdükleri”, **Liberal Düşünce**, S. 23, Yaz 2001

Mustafa Erdoğan, **Anayasa ve Özgürlük**, Ankara, Yetkin Yayıncılık, 2002

Mustafa Erdoğan, “Fazilet Partisi’ni Kapatma Kararı Işığında Türkiye’nin Anayasa Mahkemesi Sorunu”, **Liberal Düşünce**, S. 23, Yaz 2001, s. 36-40

Mustafa Kamalak, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 10 Mayıs 2019

Mustafa Özkan, “Medine Vesikası”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/medine-vesikasi>, 14 Mayıs 2019

Mümtaz’er Türkönü, “Laiklik: Felsefî İnançlarda da Tarafsızlık”, **Anlayış**, S. 42, Kasım 2006, s. 46-50

Nazım Maviş, **Milli Görüşün Doğuşu: MNP**, Ankara, Keşif Yayınları, t.y.

Nazım Maviş, “Necmettin Erbakan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/erbakan-necmettin>, 12 Haziran 2019

Nazlı Ilıcak, **Merve Kavakçı Olayı**, Yeni Şafak, 23 Eylül 1999

Necip Fazıl Kısakürek, **Hadiselerin Muhasebesi 3**, İstanbul, Büyük Doğu Yayınları, 2009

Necmettin Erbakan, **Erbakan Hoca Açıklıyor: “Laiklik Nedir Ne Değildir?” Kanal Milli Görüş**, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=LuhJfskdypM>, 21 Şubat 2018

Necmettin Erbakan, **Erbakan Demokrasi Kurultayı**, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=TPeCR-gY07s>, 19 Mayıs 2019

Necmettin Erbakan, **Erbakan Hoca'dan Laiklik Tanımı**, (Çevrimiçi)
<https://www.youtube.com/watch?v=UbK2nVN65Ik>, 21 Şubat 2018

Necmettin Erbakan, **Erbakan Papa Gelmesin Mitingi Konuşması**, (Çevrimiçi)
<https://vimeo.com/2645152>, 22 Mayıs 2019

Necmettin Erbakan, **Erbakan ve Atatürk İlkeleri**, (Çevrimiçi)
<https://www.youtube.com/watch?v=U3MbgrX81eA&t=155s>, 26 Şubat 2019

Necmettin Erbakan, “İnandığımız Yolda Yıldırım Olmasını da Biliriz”, **Yeni Devir**,
19 Ocak 1978

Necmettin Erbakan, **Millî Görüş**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1975

Necmettin Erbakan, **Millî Görüş Lideri Erbakan: ALLAH RIZASI..!**, (Çevrimiçi)
<https://www.youtube.com/watch?v=C-2phTXJsv4>, 14 Mayıs 2019

Necmettin Erbakan, **Müslümanlığın İçindedir Bizzat Laiklik**, (Çevrimiçi)
<https://www.youtube.com/watch?v=bFXBLy4PVNY>, 21 Şubat 2018

Necmettin Erbakan, “Önsöz”, **D-8: Yeni Bir Dünya**, Bülent Alan, İstanbul, Yörünge
Yayınları, t.y., s. 8-19

Necmettin Erbakan, **Refah Partisi kapatıldığında Erbakan'ın Tarihi Konuşması**,
(Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=lqCGnSxB0yM>, 20 Mayıs 2019

Necmettin Erbakan, “Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Gençliğe Hitabı”, **Anadolu
Gençlik Dergisi**, S. 100, Mayıs 2008, s. 4-5

Necmettin Erbakan, **SP 1. Olağan Büyük Kongre Konuşması**, Ankara, y.y., 2003

Necmettin Erbakan, **TBMM Genel Kurul Konuşması**, TBMM Tutanak Dergisi, C.
49, D. 19, 24 Aralık 1993

Necmettin Erbakan, **Türkiye'nin Temel Meseleleri**, Yay. Haz. Hasan Hüseyin
Ceylan, Ankara, Rehber Yayınları, 1991

Necmettin Erbakan, **Türkiye ve Ekonomi**, İstanbul, Yeni Neşriyat A.Ş., 2002

Necmettin Erbakan, **Zekâmı Ölçmeye Makine Dayanmaz**, Söy. Ezgi Başaran,
Radikal, 2 Ocak 2011

Recep Taha Engin, **Türk Siyasi Hayatında Milli Görüş Hareketi; Temel Esasları ve Söylevleri**, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019

Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014

Niyazi Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul, Adam Yayınları, 1997

Niyazi Öktem, “Dinler ve Laiklik”, **Cogito**, S. 1, Yaz 1994, s. 33-49

Nuray Mert, **Hep Muhalif Olmak**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001

Nuray Mert, **İslam ve Demokrasi**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1998

Nuray Mert, **Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, Kasım 1994

Nuray Mert, “Türkiye İslamcılığına Tarihsel Bir Bakış”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, C. 6, Der. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 411-419

Nureddin Yıldız, “**İki Günü Eşit Olan Ziyandadır**” **Hadis midir?**”, (Çevrimiçi) <https://www.fetvameclisi.com/fetva-iki-gunu-esit-olan-ziyandadir-hadis-midir-79622.html>, 1 Mayıs 2019

Nurettin Nebati, **Milli Görüşten Muhafazakâr Demokrasiye**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2014

Nurullah Ardiç, “Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 6, S.11, 2008, s. 587-624

Oğuz Aytepe, “Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 29-30, Ankara, Mayıs-Kasım 2002, s. 15-29

Oğuzhan Asiltürk, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 9 Mayıs 2019

Oliver Roy, **Siyasal İslam’ın İflası**, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, Metis Yayınları, 2003

Oral Çalışlar, **Refah Partisi Nereden Nereye?**, İstanbul, Pencere Yayınları, 1997

Orhan Fişek, “Erbakan: “Laikliğe Karşı Değiliz””, **Devir**, S. 54, 12-18 Kasım 1973

Orhan Pamuk, **Kar**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2018

Ömer Faruk Akgün, “Nâmık Kemal”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/namik-kemal>, 30 Ekim 2018

Radikal, **Zirvede Laiklik Atışması**, 21 Eylül 2004

Rajeev Bhargava, “Political Secularism”, **The Oxford Handbook of Political Theory**, Ed. John S. Dryzek, Bonnie Honig, Anne Phillips, Oxford, Oxford University Press, 2006

Rauf Pehlivan, **Bitmeyen Laiklik Kavgası**, İstanbul, Motif Yayıncılık, 2007

Recai Kutan, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 9 Mayıs 2019

Recai Kutan, **Kirazlı Tutukevi Penceresinden 12 Eylül**, Ankara, Keşif yayınları, 2001

Recai Kutan, **Kutan’ın Konuşması**, (Çevrimiçi)
<http://www.esam.org.tr/pdfler/M.%20Recai%20Kutan/FP%202002%20Kapatma%20Karar%C4%B1ndan%20Sonraki%20Konu%C5%9Fmas%C4%B1-Recai%20Kutan.pdf>, 21 Mayıs 2019

Recai Kutan, **SP 1. Olağan Büyük Kongre Konuşması**, Ankara, y.y., 2003

Refah Partisi Büyük Kongresi 30 Haziran 1985, Ankara, Elif Matbaası, 1985

Refah Partisi’nin 1986 Yılı Ara Seçimine Ait TRT’de Yayınlanan Demeçleri, y.y., t.y.

Refah Partisi Programı, Samsun, Eser Matbaası, 1986

Refah Partisi Seçim Beyannamesi, **20 Ekim 1991 Genel Seçimi**, Ankara, y.y., 1991

Resmî Gazete, **Anayasa Mahkemesi Kararları**, 14 Ocak 1972, S. 14072

Resmî Gazete, **Anayasa Mahkemesi Kararları**, 22 Şubat 1998, S. 23266

Resmî Gazete, **Anayasa Mahkemesi Kararı**, 5 Ocak 2002, S. 24631 (Mükerrer)

Resmî Gazete, 18 Mayıs 1974, S. 14890 (Mükerrer)

Ruşen Çakır, “Milli Görüş Hareketi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, C. 6, Der. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 544-575

Ruşen Çakır, “Milli Görüş Hareketi: Dün, Bugün, Yarın”, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Bildirileri**, Der. İsmail Kara, Asım Öz, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 755-776

Ruşen Çakır, **Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak**, İstanbul, Metis Yayınları, 1994

Ruth A. Miller, **Fıkıhtan Faşizme**, Çev. Hamdi Çilingir, İstanbul, Ufuk Yayınları, 2013

S. M. Nakib el-Attas, **İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi**, Çev. Mahmude Erol Kılıç, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003

Saadet Partisi, **Yerel Yönetimlerde Niçin Saadet Partisi?**, (Çevrimiçi) http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/5%20SP/sp_2003_yerel_yonetimlerde_nicin_milli_gorus_saadet_partisi.pdf, 21 Mayıs 2019

Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, **Acil Onarım ve Atılım Programı**, Ankara, y.y., t.y.

Sabahattin Zaim Kitabı, **Hayatım ve Türkiye**, Söy. İbrahim Uslu, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015

Sadık Albayrak, **Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı**, İstanbul, Araştırma Yayınları, 1989

Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, İz Yayıncılık, 2011

Sedat Özgür, **Necmettin Erbakan ve Gümüş Motor**, İstanbul, İlke Yayınları, 2014

Sekan Yorgancılar, **Milli Görüş: 1969 – 1980**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2012

Serdar Şen, **Refah Partisi’nin Teori ve Pratiği / Refah Partisi: Adil Düzen ve Kapitalizm**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995

Serkan Oral, **Kargatulumba Refah**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1997

- Sezai Karakoç, **İslâmın Dirilişi**, İstanbul, Diriliş Yayınları, 2018
- Sinan Ateş, **Türkiye’de Din Politikaları ve Din – Siyaset İlişkisi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2018
- Soner Yalçın, **Erbakan**, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi2014
- Süleyman Arif Emre, **Siyasette 35 Yıl – 1**, Ankara, Keşif Yayınları, 2010
- Süleyman Arif Emre, **Siyasette 35 Yıl -2**, Ankara, Keşif Yayınları, Ankara: t.y.
- Süleyman Hayri Bolay, “Akseki, Ahmet Hamdi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/akseki-ahmet-hamdi>, 29 Ocak 2019
- Süleyman Hayri Bolay, “Gökalp, Ziya”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/gokalp-ziya#2-din-anlayisi>, 30 Ekim 2018
- Star, **O Gün Neler Yaşanmıştı? İşte Merve Kavakçı Olayı!**, (Çevrimiçi) <https://www.star.com.tr/politika/o-gun-neler-yasamisti-iste-merve-kavakci-olayi-haber-802075/>, 21 Mayıs 2019
- Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992
- Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008
- Şerif Mardin, **Religion, Society, and Modernity in Turkey**, New York, Syracuse University Press, 2006
- Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought**, New York, Syracuse University Press, 2000
- Şerif Mardin, **Türkiye’de Din ve Siyaset**, Der. Mümtaz’er Türkönü – Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017
- Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, C. III, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1968
- Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859 - 1952**, İstanbul, Arba Yayınları, 1995
- Temuçin F. Ertan, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 39, Ankara,

Mayıs 2007

TBMM, **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri – 1**, Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Ankara, TBMM Basımevi, 2015

TBMM, **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri – 2**, Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Ankara, TBMM Basımevi, 2015

TBMM, **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri – 3**, Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Ankara, TBMM Basımevi, 2015

TBMM Tutanak Dergisi, **Türk Ceza Kanunu’nun 526’ncı Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun**, C. 1, D. IX, B. 9 [16 Haziran 1950]

TBMM Tutanak Dergisi, C. 20, D. VIII, B. 104 [8 Haziran 1949]

TBMM Tutanak Dergisi, C. 20, D. VIII, B. 106 [10 Haziran 1949]

TBMM Tutanak Dergisi, C.24, D. IX, B. 115

Temel Karamollaoğlu, **Dış Politika – 1**, Ankara, Saadet Partisi, 2018

Temel Karamollaoğlu, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 9 Mayıs 2019

The Guardian, **Turkey’s Islamists and Secularist Join Forces in Bid to Unseat Erdoğan**, (Çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/world/2018/jun/18/turkey-islamists-and-secularists-join-forces-in-bid-to-unseat-erdogan>, 22 Mayıs 2019

Türk Dil Kurumu, **Büyük Sözlük**, (Çevrimiçi) http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=229546, 25 Şubat 2019

Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Demokrat Parti Programı**, (Çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/200805461%20DEMOKRAT%20PARTI%20PROGRAMI%201946/200805461%20DEMOKRAT%20PARTI%20PROGRAMI%201946.pdf>, 2 Aralık 2018

Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Takrir-i Sükun Kanunu**, (Çevrimiçi)
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc003/kanuntbmmc003/kanuntbmmc00300578.pdf, 31 Ekim 2018

Türkiye Büyük Millet Meclisi, **1924 Anayasası**, (Çevrimiçi)
<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>, 30 Ekim 2018

Türkiye Büyük Millet Meclisi, **1961 Anayasası**, (Çevrimiçi)
<https://anayasa.tbmm.gov.tr/1961.aspx>, 3 Şubat 2019

Türkiye Büyük Millet Meclisi, **1961 Anayasası**, (Çevrimiçi)
<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>, 03 Şubat 2019

Ufuk Gürsoy, “İslahat Fermanı”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/islahat-fermani>, 30 Ekim 2018

Vesika, **Karayollarında “Anayasayı Koruma” (!) Grevi**, S.20, 15 Eylül 1976

Wael B. Hallaq, **İslam Hukukuna Giriş**, Çev. Necmettin Kızılkaya, İstanbul, Ufuk Yayınları, 2014

Yasin Hatiboğlu, **Kendisiyle Birebir Yapılan Mülakat**, 16 Ocak 2018

Yeni Şafak, **Darbeyle Gelen Anayasa: 1982 Referandumu**, (Çevrimiçi)
<https://www.yenisafak.com/secim-referandum-1982>, 9 Mayıs 2019

Yeni Şafak, **Mahkeme Varken Meclis’e Ne Gerek!**, (Çevrimiçi)
<https://www.yenisafak.com/politika/mahkeme-varken-meclise-ne-gerek-28333>, 30 Haziran 2019

Yeni Şafak, **1973 Genel Seçimi Sonuçları**, (Çevrimiçi)
<https://www.yenisafak.com/secim-1973/secim-sonuclari>, 1 Mayıs 2019

Yeni Şafak, **1977 Seçim Sonuçları**, (Çevrimiçi) <https://www.yenisafak.com/secim-1977/secim-sonuclari>, 6 Mayıs 2019

Yeni Şafak, **1987 Genel Seçimi Sonucu**, (Çevrimiçi)
<https://www.yenisafak.com/secim-1987/secim-sonuclari>, 14 Mayıs 2019

Yeni Şafak, **1987 Anayasa Referandum Sonucu**, (Çevrimiçi)
<https://www.yenisafak.com/secim-referandum-1987/secim-sonuclari>, 14 Mayıs 2019

Yeni Şafak, **1991 Genel Seçimi Sonuçları**, (Çevrimiçi)
<https://www.yenisafak.com/secim-1991/secim-sonuclari>, 16 Mayıs 2019

Yeni Şafak, **1995 Genel Seçimi Sonuçları**, (Çevrimiçi)
<https://www.yenisafak.com/secim-1995/secim-sonuclari>, 17 Mayıs 2019

Yeni Şafak, **1999 Genel Seçimi Sonuçları**, (Çevrimiçi)
<https://www.yenisafak.com/secim-1999/secim-sonuclari>, 21 Mayıs 2019

Yeni Şafak, **2002 Genel seçimi Sonuçları**, (Çevrimiçi)
<https://www.yenisafak.com/secim-2002/secim-sonuclari>, 21 Mayıs 2001

Yeniden Milli Mücadele, **Erbakan’a Sorular ve Tepkiler**, S. 222, 7 Mayıs 1974

Yeniden Milli Mücadele Dergisi, **MSP’li Yöneticiler AP’ni Nasıl Değerlendiriyor?**, C.5, S. 256, 31/12/1974

Yeni Sabah, 31 Ekim 1961

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, **Fransız Sefaretnamesi**, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2017

Zafer, **Menderes’in Başyazarımıza Verdiği Mühim Beyanat**, 5 Haziran 1950

Zekeriya Yılmaz, **Anayasa-TCK-CMUK-CİK-TMK**, Ankara, Seçkin Yayınevi, 200

Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak**, Haz. Mustafa Özsarı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016

24 Aralık 1995 Refah Partisi Seçim Beyannamesi (Özet), **25 Aralık Sabahı Türkiye Yeniden Doğacak!**, y.y., 1995